

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

FRAM

Fra Ringkøbing Amts Museer · 1988

FRAM

ISBN 87-88412-12-1
ISSN 0108-3643

FRAM

Fra Ringkøbing Amts Museer

1988

Museumsrådet i Ringkøbing Amt

FRAM – Fra Ringkøbing Amts Museer
udsendes af Museumsrådet i Ringkøbing Amt som fælles årbog for de museer,
som er tilknyttet museumsrådet.

Redaktion: Ellen Damgaard, Lemvig Museum
Jens Aarup Jensen, Ringkøbing Museum
Jesper Knudsen, Holstebro Kunstmuseum
Søren Toftgaard Poulsen, Herning Museum (redaktør)

Tilrettelæggelse: Søren Toftgaard Poulsen

Omslagsfotos:

Forside: Forstranden ved Holmsborg mellem Søndervig og Klegod
fotograferet i november 1987

Foto: Jens Aarup Jensen

Bagside: Jens Nielsen og Olivia Holm-Møllers Museum i forgrunden
og Nørrelandskirken i Holstebro i baggrunden

Foto: Per B.

Tryk: Christensens Bogtrykkeri, Bogtryknergården a/s, Struer

Ekspeditionsadresse:

Skjern-Egvad Museum, Bredgade 73-77, 6900 Skjern. Tlf. 07 35 22 50

Indhold

- Museumsinspektør Jens Aarup Jensen, Ringkjøbing Museum:*
7 »Marie, Marie, du skal sgu' mæ te æ haw!«
– med arkæologen på Holmsland Klit
- Museumsinspektør Jesper Knudsen, Holstebro Kunstmuseum:*
36 Kunstmuseet på Nørreland i Holstebro
- Museumsinspektør Lis Helles Olesen, Holstebro Museum:*
45 Brandhøj og 146 andre gravhøje i Sevel sogn
- Museumsinspektør Esben Graugaard, Holstebro Museum:*
55 Industriudstillingen 1871 i
»Købmændenes Jerusalem« – Holstebro
- Arkæolog Palle Eriksen:*
67 En søjbrønd fra Ringkøbings middelalder?
- Museumsinspektør Søren Toftgaard Poulsen, Herning Museum:*
73 Nogle forskrækkelige Plove
– altsammen saa tung og klodset
- Museumsinspektør Torben Egeberg Hansen og
cand. phil. Ole Lass Jensen, Skjern-Egvad Museum:*
89 Skjern Ådalen
– træk af 10.000 års bosættelsehistorie
- 114 Glimt fra museernes arbejdsmark

Forord

Ved mødet med Vesterhavet vender de fleste af os vist uvikårligt blikket udover brændingen, mod havet og horisonten, mod himlen og lyset. I årbogens hovedartikel vendes ryggen i bogstaveligste forstand mod havet, og blikket rettes mod land og sænkes mod det mørke jordlag, som ofte viser sig ved klitfoden efter en vestenstorm. Hvad dette jordlag kan fortælle om den jyske halvø og dens befolkning, aner kun de færreste turister. Men her er muligheden for at høre den spændende beretning.

Da museumsrådet i 1982 begyndte at udgive årbogen FRAM – Fra Ringkøbing Amts Museer, var det et af de erklærede mål at præsentere et af amtets museer i hvert nummer af årbogen. I dette nummer – det syvende – fortælles om »det andet« kunstmuseum i Holstebro: Jens Nielsen og Olivia Holm-Møller Samlingen på Nørreland, som i 1987 blev sammenlagt med Holstebro Kunstmuseum.

Det personlige engagement er meget nærværende i artiklen om registrering og fredningen af gravhøjene i Sevel sogn. Man fyldes uvikårligt af beundring for de entusiastiske pionerer, som drog ud for at redde oldtidens gravhøje fra udjævning og overpløjning i hedeopdyrkningens mest hektiske år.

Men træer gror jo som bekendt ikke ind i himlen. Det måtte initiativtagerne til Vestjysk Industriforening også konstatere efter afholdelsen af den store industriudstilling i Holstebro i 1871. Skildringen af foreningens barndomsår og første visioner er både varm og humanistisk.

De fleste kulturhistorisk interesserede har en eller anden forestilling om, at tørv af forskellig slags har spillet en utrolig central rolle i vestjydens dagligdag gennem århundreder. Alligevel vil det nok være nyt for de fleste, at sojbrønde har været almindelige i Vestjylland. Med udgravningen af den smukke tørvesatte brønd i Ringkøbing er udformningen heraf veldokumenteret.

Årbogens artikel om Skjern Ådalen er ikke et indlæg i den aktuelle og ophedede debat om Skjern Å projektet. Kortlægningen af årtusinders bosættelsehistorie i dette spændende landskab er dog så umådelig vigtig for forståelsen af områdets udvikling. Registreringen af ådalens bosættelser er et godt eksempel på de kulturhistoriske museers arbejde i kulturlandskabet.

Herning Museum, november 1988

Søren Toftgaard Poulsen
Redaktør af FRAM

»Marie, Marie, du skal sgu' mæ te æ haw!«

- med arkæologen på Holmsland Klit

Indledning

Forklaringen på overskriften følger inde i artiklen. Jeg vil i stedet indlede med en afstikker til Stauning sogn ved Ringkøbing Fjords østside. I dokumenter fra en fiske-riproces 1729-31 siges der nemlig: »...thi hver flod tærer jo af landet«. Og om samme sogn skrives der hundrede år tidligere, i 1639, i præsteindberetning til Ole Worm: »Der har været høje bakker og bjerge langs med fjorden, så floden på den tid ikke kunne gøre sognet skade, men nu er de af mange skadelige havfloder skyllet så fuldstændigt bort».

I 1700-tallet var Ringkøbing Fjord endnu så salt, at det gamle kongelige regale, østersfangsten, stadig kunne bortforpagtes, og de to citerede kilder siger tydeligt, at fjorden dengang endnu lå åben for havets påvirkninger. Kigger man på et moderne kort, kan man jo egentlig godt se, at fjordens østkyst i virkeligheden er en udligningskyst på samme måde som Vesterhavskysten.

Geologen S. A. Andersen er en af dem, der har benyttet de nævnte kilder til beskrivelse af tidligere forhold i Ringkøbing Fjord. I sin geologiske fører til Holmsland og Klitten fra 1963¹ konkluderer han: »Den ret lige østside af fjorden er fremkommet ved, at det yderste af de fremspringende næs eller halvøer er blevet skåret bort af

fjordvandet og materialet delvis lagt som strandvolde tværs over de mellemliggende lavninger, der er blevet fyldt med tørv og marskkulæg».

Men hvordan er det nu? Var Ringkøbing Fjord ikke en helt åben havbugt engang, og er Klitten ikke skyllet op af havet? Det kan man da f.eks. læse i Gyldendals Leksikon fra 1978: »Holmsland Klit, 35 km lang og kun 1-2 km bred klittange...; den lukker for Ringkøbing Fjord og er dannet ved materialevandring langs kysten fra N«.

Klegod-bopladsen fra tidlig jernalder, der blev omtalt i FRAM 1987, viser imidlertid, at Klitten har været beboet i forhistorisk tid, og denne boplads er ikke et isoleret tilfælde. Anledningen til at give et arkæologisk overblik er, at der i efteråret 1987 blev opdaget en ny oldtidsforekomst herude. Men først noget mere om landskabet rundt om fjorden.

Fjordlandskabet

Den grundlæggende viden om Ringkøbing Fjord og dens omgivende landstrækninger er samlet i en bog, som blev udgivet af distriktslæge S. H. A. Rambusch i år 1900.² Det er et fremragende værk, der betragtes som »bibelen« om Fjorden. Man finder heri både historisk-topografiske, geologiske og biologiske beskrivelser. Der er bl.a. store

afsnit om fuglelivet. Bogens udgivelse blev støttet af Carlsbergfondet.

Det er Rambusch, der ved hjælp af ældre kort påviste, hvordan Nymindegab fra midten af 1600-tallet begyndte at vandre sydpå, og at Ringkøbing Fjord på mindre end 250 år omdannedes fra et saltvandsbassin til en stor indelukket strandsø. Det er også Rambusch, der i klare ord fremsatte teorien om, at hele Holmsland Klit er dannet ved materialevandringen langs med kysten.

Men bogen siger samtidig, at nok har fjorden været et saltvandsbassin, men der har altid været en eller anden form for beskyttende land ude foran, så en direkte åben havbugt har der ikke været tale om, i hvert fald ikke siden stenalderen. Dette påvises i bogen gennem den iagttagelse, at fjordens østkyst ikke viser tegn på at have ligget åben for Vesterhavets påvirkning. Nok er der strandvolde, og nok er kysten rettet ud, men strandvoldene på fjordens østside indeholder ikke groft havstoksmateriale, og der er heller ingen deciderede havklitter herinde. Teorien om den åbne havbugt er altså ikke fremsat helt så kategorisk, som man siden har villet gøre det til.

Tørvelag

I engene ved Ringkøbing Fjord findes vidt udbredte tørvedannelser i lag på op til 2 m tykkelse. Tørven stammer fra store rørskove, der engang har vokset ved bredderne af en ferskvandssø. Fjorden har altså engang været en kæmpestor indsø, og det samme gælder Stadil-fjordene og Nissum Fjord.

Indlejret i tørvelagene kan man finde træstammer fra en skov, der har vokset på eg-

»Rindum-karret« – 25 cm høj mosepotte fra dyssetid, fundet ved tørvegravning i 1943 af gdr. Peder Jørgensen. JAAJ fot.

nen før rørsumpenes tid. Nogle steder ligger træstammerne så tæt, at det ser ud som om hele skoven er blæst omkuld på én gang. Også ude i havet er der tørvelag og gamle træstubbe. Normalt siger man, at det er jægerstenalderens urskov. Et enkelt bevis for, at det kan forholde sig sådan, har man i Ringkøbing Museums såkaldte »Rindumkar« fra tidlig bondestenalder 4000-3500 f.Kr. Lerkarret lå nemlig ved roden af et væltet træ dækket af et tørvelag på 2 m. Karret blev fundet ved tørvegravning under 2. verdenskrig i engene ved Vonåen, i Vesterby, Rindum sogn.

I jægerstenalderens skovtid strakte et vældigt lavland sig ud over det meste af Nordsøbassinet og gjorde Danmark landfast med England. Efteristidens fortsatte isafsmeltning over Nordskandinavien bevirkede dog, at vandspejlet i havet efterhånden steg så meget, at dette lavland blev oversvømmet og Vesterhavet dannet. Man

regner med, at havspejlet nåede omtrent op på sit nuværende niveau for ca. 8000 år siden. Siden har landet nogle steder sænket sig og andre steder hævet sig. Der kan også have været egentlige havstigninger og lejlig-hedsvisse tilbagetrækninger. Der skal ikke de store forskydninger af vandspejlet til, før det betyder ændringer af kystlinjen, og det er sådan set lige meget, om man taler om havstigninger eller landsænkninger, resultatet bliver det samme. Ringkøbing Fjord området har øjensynligt sænket sig, og det har virket forstærkende på den proces, der har skabt Vesterhavskysten, som vi kender den i dag, en lang lige kyst, hvor alle næs og fremspring er skåret bort og indbugtninger fyldt op.

Kysten er til stadighed rykket østpå. Processen har stået på gennem årtusinder. Det betyder, at vi ikke må slutte tilbage fra nutidens tilstand, når vi skal danne os et billede af, hvordan f.eks. besejlingsforholdene har været på et eller andet givet tidspunkt i fortiden. Hvordan kysten så har set ud, er det straks sværere, for ikke at sige umuligt, at svare på. Det er en kendt sag, at det især er de voldsomme storme, stormfloderne, der i historisk tid har medført de afgørende forandringer af kysten.

Fra rørsump til vadehav

Det vil måske overraske mange, at Ringkøbing Fjord sammen med Stadil-fjordene og Nissum Fjord engang var en del af Vadehavet. Der er dog mange stednavne med marsk eller mærsk, der fortæller os dette, og vi skal nok kun et par hundrede år tilbage, før vadehavstilstanden begyndte at ophøre.

De gamle fjordengs frugtbarhed skyl-

des, at de næsten overalt ligger på et underlag af marskklæg, d.v.s. lerslam aflejret af tidevandet. Klægen kan være op til 1 m tyk og ligger som et dække ovenpå de gamle tørvelag. Nogle steder er det ligefrem konstateret, at klægen har lejret sig i gamle tørvegrave. Klægen findes op til 1,5 m højdekurven.

Vadehavstilstanden blev bl.a. beskrevet af S. A. Andersen, der lagde stor vægt på hollænderen Anthonizoons tidlige søkort fra ca. 1550. Kortet viser, at der udover de kendte vadehavsøer findes endnu to øer nord for Fanø. Den nordligste er identisk med Holmsland Klit, ja faktisk hele klitstrækningen mellem Thorsminde og Nymindegab. Indtil inddigningsarbejderne ved fjordene begyndte i 1860erne var der stadig sumpede vanddrag, der skilte denne lange ø fra de bagved liggende sogne. Den 75 km lange klitø kaldes på kortet Mumit. Som regel ser man den dog stavet Numet eller Numit på de hollandske søkort fra 1600-tallet (Numit = Nyminde). Stavemåden varierer en hel del. I en netop udkommet spændende skildring fra Husby Klit³ fortælles, at navnet holdt sig i søfartskredse helt til begyndelsen af 1800-tallet. Ved et skifte i Christianssand 1817 i boet efter den ved Thorsminde forulykkede skipper Gunder Jensen hedder det, at han omkom ved »Minden på Nomen Eylandt i Jylland«. I samme lokalhistoriske værk berettes om en hollandsk skipper, der i 1600-tallets første halvdel var løbet ind i Nissum Fjord gennem Thorsminde og nu forsøgte at sejle »indenom« til Ringkøbing, hvor han skulle laste stude. Allerede omkring 1560 var sejl-løbet fra Nissum Fjords sydende mod Stadil Fjord imidlertid tilstoppet af sandflugt.

Hollænderen må have stolet lidt for meget på datidens kort, der viser åbent farvand inden for Numit, så han måtte stå til havs igen.

Datering af vadehavstilstanden

Hvornår begyndte tidevandet at præge de vestjyske fjorde? Hvornår begyndte klægen at aflejres? Med andre ord, hvornår blev fjordene åbnet for havets påvirkning og sejlads fra Nordsøen?

Det er et spørgsmål, der ikke er løst endnu, men er af stor betydning for forståelsen af de arkæologiske og historiske forhold, herunder problemerne omkring Ringkøbing opståen.

N. Hartz, der skrev de geologiske afsnit i Rambusch's bog om fjorden, har som en af de første beskrevet klæglagene videnskabeligt. Hartz kom egentlig med i projektet på afbud og havde kun kort tid til at studere de geologiske aflejringer, så han betragtede mere sine resultater som et oplæg til grundigere studier end som endegyldige resultater. Han mente dog, at klægafsætningerne måtte være startet med stenalderensænkningen og var fortsat til langt op mod nutiden. Det er denne dateringshypotese, der har været med til at skabe myten om Ringkøbing Fjord som en åben havbugt engang i fortiden.

Første gang man fik mere konkret viden om klægens datering var i september 1936, hvor professor Gudmund Hatt undersøgte en jernalderboplads på en højning i Sønder

Bork Marsk.⁴ Stedet hedder Grønbjerg, og der ligger en gård der i dag. Meget til sin overraskelse kunne Hatt i et jordlagsprofil konstatere, at de gamle tørvelag på dette sted var overlejret af søbundslag med lejlig-hedsvisse saltvandsislæt. Midt i søbundslagene fandtes udsmitte potteskår fra bopladsen, der kunne dateres til romersk jernalder. Først i et højere niveau begyndte de egentlige klæglag. Det vil sige, at marsken på dette sted først kan være begyndt at dannes efter Kristi fødsels tid, og at klægen altså er af meget yngre dato end antaget af Hartz.

I Ringkøbing Museums magasin findes en lille æske lerkarskår fra Stadil sogn. De er indsendt af gdr. Aksel Svensgaard, Tim, i april 1954 efter at være blevet fundet i en drængroft i Mourids Olesens mose. Aksel Svensgaard skriver bl.a.: »Skårene ligger oveni en sandknude i hans mose, under en halv alen klæg og mor. Skårene ligger spredt i de øverste tommer af sandet. Sandet er rent, næsten som strandsand, og skiller klart og skarpt af fra det ovenpå liggende klæg«.

Skårene er ret svære at placere tidsmæssigt, men de er formentlig fra tidlig jernalder eller sen bronzealder.

En datering til jernalderen kan måske gælde for et fund fra Hee sogn, der beskrives af P. Storgaard Pedersen i 1921:⁵ »... og i mosen nedenfor fandtes derstensætninger op mod landkanten, samt en mængde potteskår længere ude, hvor en vandingskanal er skåren igennem et lag tørvejord. Ovenpå tørvejorden, hvori disse lerkar fandtes,

Udsnit af Cornelis Anthonizoons søkort udgivet i Holland ca. 1550. Nord for Fanø ligger endnu to vadehavsoer, Utø og Mumit. Gengivet efter Hardsyssels Årbog 1963, tavle V, s. 143.

var aflejret et lag klæg på 1/3 meters tykkelse, så karrenes ælde må være ret stor, og de havde ganske simple udsmykninger, lavede ved fingerindtryk i det bløde ler før brændingen«.

Disse tre iagttagelser er de hidtil eneste, jeg kender, der giver dateringsmæssige holdepunkter for, hvornår klægaflejringen starter i de vestjyske fjorde. Især Grønberg-fundet er veldokumenteret og siger, at tidspunktet må ligge efter Kristi fødsels tid. For så vidt kan det jo godt være længe efter, så hvornår vores fjorde har fået vadehavs karakter, er stadig et åbent spørgsmål. Hartz's formodning om, at det allerede var sket i stenalderen holder imidlertid ikke stik.

Om marsken i det nuværende vadehavsområde er vores viden i dag væsentlig større end om marsken ved de vestjyske fjorde. Det skyldes bl.a. moderne dateringer af tørvelagene, som også hernede findes under klægen. Dateringerne er udført i forbindelse med et stort anlagt bebyggelsehistorisk projekt, som Antikvarisk Samling, Ribe, siden 1981 har gennemført med støtte fra Statens humanistiske Forskningsråd.

Kulstof-14 datering af den øverste tørveumiddelbart under klægen viser, at Hvidding-marsken tidligst begynder at dannes ca. 1300 f.Kr., d.v.s. i ældre bronzealder. Længere nordpå i Ribe-marsken er den yngste tørv dateret til 750 f. Kr.⁶ Det ser altså ud til, at marsken bliver yngre jo længere man rykker nordpå. En delrapport giver i øvrigt en god beskrivelse af vadehavsregionens udvikling,⁷ og jeg tillader mig at citere et afsnit:

»Vadehavsregionen er et utroligt bevægeligt landskab, som i tiden siden sidste istid

konstant har ændret sig. Tidevandet og vinden har lagt nyt land til i form af marsk, sandbanker og klitter, og havstigninger, landsænkninger og sætninger i klæg og tørv har trukket i den modsatte retning. Målt pr. år er der tale om meget små ændringer, men i det flade landskab skal der ikke rykkes mange cm, før kystlinien skifter udseende. Det, der gør forholdene indviklede, er, at disse ændringer sker meget uregelmæssigt, samt at der kan være store forskelle fra område til område. Et andet problem, når man beskæftiger sig med fortidens vadehavsområde, er, at det er yderst vanskeligt at tidsfæste de enkelte marsklag. Kun hvor tørve- og dyndaflejringer er overlejret eller indlejret i marsken kan det lade sig gøre at få nogle dateringsmæssige holdepunkter ved hjælp af pollenanalyse eller kulstof-14 bestemmelser. Og det samme er tilfældet, hvis man er så heldig af finde arkæologiske levn, f.eks. grave eller bopladser.

Takket være et omfattende hollandsk, tysk, dansk forskningsarbejde er det dog lykkedes at få et nogenlunde overblik over udviklingen. Man har således kunnet konstatere, at der gennem de sidste 7-8000 år har været omkr. 10 havstigningsfaser afbrudt af lige så mange stilstandsperioder evt. med mindre tilbagestrækninger. I den danske del af vadehavsområdet er det beregnet, at vandstanden i slutningen af jægerstenalderen har stået 4-5 m lavere end i dag.

Derefter fulgte en længere stilstandsperiode i bondestenalderen, som igen blev afløst af havstigninger i slutningen af bondestenalderen og i bronzealderen. I den ældste jernalder – d.v.s. sidste halvdel af 1. årtusinde f. Kr. – er vandet nået op til ca. 2 m under nuværende niveau, og fra tiden efter Kr. f. er

der konstateret havstigningsfaser i perioderne ca. 200-600, i vikingetiden ca. 800-1000, i middelalder/renaissance ca. 1350-1650, og igen fra ca. 1800.

I takt med denne tilbagetrækning af kystlinien er marsken fulgt med østpå. Vi træffer således de ældste marsklag mod vest – ofte dækket af sand og yngre marskdannelser – og de yngste længst mod øst ved gestranden. Men mange lokale forhold gør sig gældende, og det er derfor meget vanskeligt at klarlægge marskens udbredelse i de enkelte perioder«.

Der er ingen tvivl om, at de havstignings-/landsænkningfaser, man har konstateret i vadehavsregionen, også har gjort sig gældende ved de vestjyske fjorde, selv om udsvingene i havniveauet sikkert er knap så udtalte heroppe. At marskdannelsen også bliver yngre, jo længere man kommer nordpå, således som kulstof-14 dateringerne viste, ville passe godt sammen med, at Sønder Bork Marsken først dannes efter Kristi fødsels tid. Hvilken af de nævnte havstigningsfaser, der har været den igangsættende faktor, er derimod ikke fastslået.

Holmsland Klit

Gamle landoverflader

Ringkjøbing Amts Dagblad kunne i januar 1899 berette, at der i forbindelse med et usædvanligt lavvande efter flere dages stærk østenvind kunne iagttages store tykke træstubbe på et stykke af strandbunden ud for Nr. Lyngvig.

Arkivtegneren Søren Abildgaard skriver i sin dagbog fra 1772-73, at han under tilsvarende vejrforhold i havstokken vest for Sdr. Lyngvig har set rester af en by med

brønde, skorstene, mursten og adskillige potteskår samt trærødder, der syntes at være afhuggede.⁸

S. A. Andersen har også gengivet disse gamle iagttagelser i sin geologiske fører til Holmsland og dens Klit, men desuden viser han som den første nogle spændende fotos af tykke jord- og tørvelag, plovfurer og jorddiger, som han har set stikke frem af klitsiden ud mod forstranden. Disse billeder gør det indlysende klart, at klitterne engang er vandret henover betydelige arealer, der endnu i historisk tid var dyrket land. Samtidig viser billederne, at landets vestside er blevet så stærkt beskåret af kysterosionen, at man nu kan se de gamle marker i klitskrænten ud mod havet.

Holmsland Klit er dog ikke bare blevet beskåret mod vest. På østsiden har sandflugten fyldt fjorden op, så landet har bredt sig den vej på. På den sydligste del af Klitten har der været mange stormflodsgennembrud og overskylninger, der har fyldt fjorden op med banker og grunde, bl.a. opstod en stor del af Tipperne på denne måde ved stormfloden i 1825. Havrendinger kalder man stormflodsgennembruddene, der periodisk kunne dele sydenden af klittangen op i flere småøer. Mange gamle havrendinger er stadig synlige i terrænet.

Ingen af de lokalhistorikere og naturvidenskabsmænd, der tidligere har beskæftiget sig med Holmsland Klit, har imidlertid haft kendskab til, at jordlagene under klitterne kan indeholde forhistoriske bopladser, som f.eks. de jernalderhuse, jeg skrev om i FRAM 1987 og tidligere har beskrevet andre steder.⁹

De pågældende forskere har også været lovligt undskyldt, for de første sikre old-

Udgravning på forstranden ved Holmsborg, december 1987. De højereliggende jordlag danner terrasseagtige kanter ind mod klitfoden. JAAJ fot.

tidsfund blev først gjort i 1960erne. Derfor kan man i Trap, Danmark, 5. udg. 1963, læse: »Der findes ingen oldtidsminder i dette hovedsagelig af flyvesand dækkede sogn«.

Det nye fund

I november 1987 blev jeg på museet ringet op af Ringkjøbing Amts Dagblad, der gerne ville have mig til at fortælle, hvad det var for et sort lag, der kunne ses i klitfoden ud for Holmsborg-lejren, der ligger nordligt på tangen mellem Søndervig og Klegod.

Spørgsmålet var ikke så nemt at svare på, for det var første gang, jeg hørte om, at der kunne ses et jordlag på dette sted. Det eneste museet på forhånd vidste var, at der tæt ved Holmsborg-lejren har ligget gamle eseboder, fra hvis tomter vi i tidens løb har fået indleveret mange jydepotteskår og gamle rustne fiskekroge. Det kunne dog ikke være denne forekomst, der nu sås i klitsiden, så avisen måtte vente med en tekst til det billede, pressefotografen allerede havde taget.

Den 24. november var jeg ude og se på stedet og fotograferede jordlaget, som var

blotlagt over en temmelig lang strækning på ca. 300 m. Mod nord forsvandt laget ned i bunden af forstranden, mens det steg mod syd, hvor det fortabte sig oppe i klitsandet. Ved nærmere eftersyn var der mere end ét lag, men umiddelbart så de allesammen ud til at være naturligt aflejrede vegetations- og tørvelag uden påvirkning af menneskelig aktivitet. En ting var dog en overraskelse. Den dybtliggende nordlige muldjordsflade lå på en grusbund med småsten, dog ikke havaflejret grus, men derimod noget der lignede en istidsmoræne.

Det måtte jeg have en geolog ud at se på, og jeg ringede derfor til Vagn Jensen på amtets Teknik- og Miljøforvaltning. Han lovede beredvilligt at se på forekomsten, og samtidig blev det besluttet at lave en opmålingsbeskrivelse af jordprofilens forskellige lag. Nogle steder kunne man se trærødder fra en kratbevoksning, der ikke kunne være særlig gammel, da rødderne forekom temmelig friske.

Vagn Jensen kunne som geolog fastslå, at grusunderlaget bestod af vandomlejret morænemateriale med et stenindhold, der »ikke viser alsidig spredning«. Tilsvarende forekomster kendes flere steder ude i havet og langs med kysten. Det er en istidsaflejring, altså en egentlig fast landbund. S. A. Andersen omtaler i sin geologiske fører, at man ved boringer i Søndervig området har påtruffet moræneaflejringer i få meters dybde. Men det er første gang, at man i dette område ser istidsaflejringer frit fremme ude på forstranden.

Ovenpå morænelaget sås et 15 cm gråt muldlag afsluttet med et tyndt tørveagtigt lag. Forekomsten dannede nærmest et lille plateau, der gik 15 m ud i forstranden foran

klifoden. De højere liggende 2-3 tørveagtige vegetationslag dannede på dette sted ligesom en slags terrasser ind mod klitten. Her i den nordlige del over det lille moræneplateau var der kun tynde flyvesandslag som adskillelse mellem lagene. Længere sydpå blev disse flyvesandslag af større mægtighed, så de tørveagtige horisonter stod klart adskilt med fra 30 cm til mere end 1 m sand.

Hverken Palle Eriksen, der assisterede med opmålingen, eller jeg selv kunne, som nævnt, umiddelbart se spor af menneskelig aktivitet i lagene. Vi havde allerede afsluttet undersøgelsen og var ved at pakke grejet sammen, da jeg ved foden af nivellérinstrumentet fik øje på et lille stykke flint, som jeg nærmest pr. rutine samlede op. Det var minsandten et flintafslag. Instrumentet havde vi haft opstillet på det lille »moræneplateau«. Nu fik vi næsen ned i jorden og fandt graveskeerne frem. Muldlaget ovenpå grusforekomsten viste faktisk nogle spor af oldtidsbosættelse. Vi fandt flere flintafslag, ildskørnede sten, lidt trækul og nogle få lerkarskår. Da vi nu var i gang, kunne vi lige så godt se efter om muldlaget havde været dyrket. Det havde det. I bunden af laget kunne vi fremdrage de nydeligste ardfurer. Det var ikke noget stort areal, vi fik udgravet, kun nogle få kvadratmeter. Grundvandet sivede frem, såsnart vi gravede i den gamle jordbund, så det var dårligt nok muligt at få taget et godt fotografi af ardfurerne, men de var nemme nok at tegne. Det samlede oldsagsudbytte blev ikke særligt stort, en enkelt skraber og en ildslagningssten var de eneste redskaber, og de få potteskår var ikke særligt karakteristiske for nogen bestemt periode. Det var altså meget svært at datere bopladsen, og det bliver nærmest en

Lille udsnit af Holmsborg-profilet visende øverste og mellemste jordlag samt en række andre tyndere mørke striber. På dette sted kunne der ikke graves ned til det underste muldlag og morænen, som her lå under grundvandspejlet. Pilen peger på »optrampningszonen« i det mellemste lag mod det sted, hvor der fandtes et lille lerkarskår. JAAJ fot.

fornemmelsessag, hvilket årstal, der sættes på. Der er dog ingen tvivl om, at den er væsentlig ældre end jernalder. Indholdet af ildskørnede sten og flinten sandsynliggør, at vi skal tilbage i bronzealderen eller slutningen af yngre stenalder. Et gæt lyder på 1500-2000 f. Kr., men med en margin på 500 år eller mere til begge sider.

Inde i landet ville vi ikke have ofret mange arbejdstimer på en sådan forekomst, med mindre der var gjort specielle genstandsfund. Men ude på Klitten er det lidt af en sensation, at der nu var påvist faststående spor af bosætning omkring 1000 år tidligere end Klegod-bopladsen fra tidlig jernalder.

Det næste lag i profilet var et meget fast,

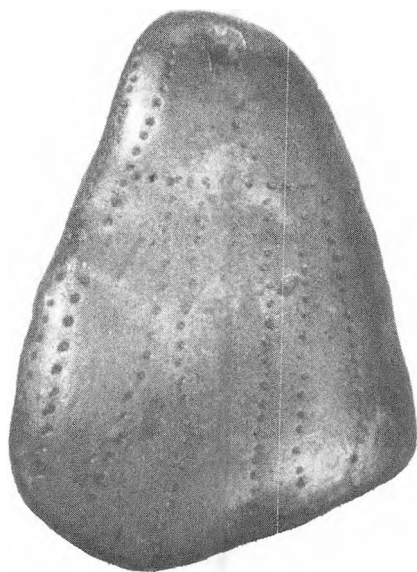

Holmsborg-profilets sydende. Udgravningsflade i klitsiden. Man kan se nord-sydgående furer efter markeredskaber. Samtidig viser tværsnittet, at det gamle pløjelag overlejres af en tørveagtig vegetationshorisont. JAAJ fot.

tørveagtigt lag, der nærmest virkede vandstandsende, så det var det rene kildevand, der sivede ud af klitten på lagets overflade. Mod syd delte dette lag sig flere steder i to, og 200 m syd for bopladsforekomsten kunne vi iagttage en optrampning af laget, der mindede om en søbred. Om det er dyr eller mennesker, der har soppet rundt kunne vi

ikke se. En af de gange, vi skrabe i jordvæggen, fandt vi et lillebitte potteskår i denne optrampningszone.

Det øverste lag var mod syd steget til en højde af 2 m over klitfodens grundvandspejl. I den nordlige del var dette lag også tørveagtigt og indeholdt desuden en del rester af kratbevoksning, der som nævnt vir-

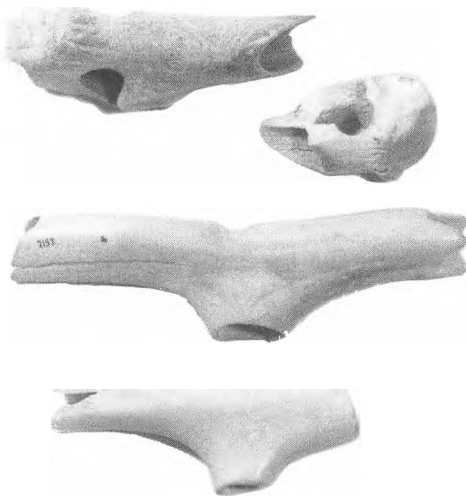

Ravsmykke fra jægerstenalderen fundet ved fjorden i Nr. Lyngvig. Det flade ravsmykke måler 74 x 54 mm og gengives i naturlig størrelse. (Nationalmuseet nr. A 28384). Fotograferet efter gipskopi på Ringkjøbing Museum.

kede særdeles frisk. Mod syd bestod laget af et 20 cm tykt lag grå sandmuld med indhold af små trækulstumper. Ovenpå dette lag var der en ca. 5 cm tyk tørveagtig væksthorisont. Vi prøvede at grave en lille flade ind i klitsiden og konstaterede, at sandmulden havde været dyrket. I bunden af laget kunne der frempræpareres nogle meget tætliggende parallelle striber frembragt med et markredskab. Om det var plov eller harve, kunne vi ikke afgøre. I hvert fald var det ikke ardfurer, da der ikke var tværgående striber. Redskabsstriberne løb nord-syd med en lille afvigelse NØ-SV.

Sammenfattende viser det 300 m lange

profil for det første, at vi dybest har en opragende morænebund med spor af en oldtidsbebyggelse i bondestenalder eller bronzalder. Dernæst kunne det se ud til, at den underliggende moræne har været årsag til, at der samme sted på et senere tidspunkt har dannet sig et lille vandhul eller klitmose ved hvis bredder der har færdedes mennesker. Sandflugten har hærget, men der har flere gange dannet sig nye og ret tykke vegetationslag. Det øverste lag har været opdyrket, formentlig engang i historisk tid. Men marken er blevet opgivet og er groet til som klithede, inden vandrekliitterne lagde sig som en mægtig dyne henover. Det var først omkring år 1800, man begyndte at have dæmpet sandflugten ved tilplantning med marehalm og hjelme.

4 af hjørnetaksøkskerne fra Holmsland Klit findes på Ringkjøbing Museum. Øverst øksker af ældre type fra Bjerregaard og Årgab. Nederst de yngre T-formede øksker fra Årgab og Klegod. JAAJ fot.

Andre oldtidsfund på Holmsland Klit

Ved gennemgang af Ringkjøbing Museum og Nationalmuseets arkiver og optegnelser viser det sig, at der i tidens løb er gjort så forholdsvis mange iagttagelser og enkeltfund på Klitten, at næsten alle fortidens perioder kan fremvise et eller andet fund. Det er jo ganske imponerende, når man så sent som for 25 år siden med god samvittighed kunne hævde, at der ikke var oldtidsminder herude og betragtede Holmsland Klit som et meget ungt landskab, hvad den selvfølgelig også er, hvis man kun ser på den landoverflade, der er skabt af sandflugten.

Det vil være formålstjenligt at gennemgå fundene fra en ende af.

Ravsmykke fra Maglemosekultur 7500-6000 f. Kr.

Stort fladt og af omrids nærmest trekantet smykke af klart rav forsynet med ophængningshul og ornamenteret med rækker af indborede prikker. Dette ravsmykke ses ofte afbildet i værker om Danmarks oldtid sammen med andre ravsmykker fra jægerstenalderen. Ravsmykket blev i 1915 indsendt som danefæ til Nationalmuseet af den meget bekendte sognefoged Chr. Fjord, Nr. Lyngvig (Kræ' Fyw'er). Det var blevet fundet af hans søn i røropvækst ved fjorden ½ mil nord for Hvide Sande, skyllet op af højvandet. Man må formode, at ravstykket på en eller anden måde er blevet løsnet fra den gamle lavlandsoverflade. Måske er det sket ved anlæggelsen af Hvide Sande kanalen, og de efterfølgende store stormflodsudvidelser af denne. Netop i 1915 var det med

stort møje lykkedes at få lukket kanalen igen med en dæmning, så tidspunktet for fundet kunne godt antyde en sådan forklaring. S. A. Andersen fortæller, at borerig forud for slusebyggeriet i slutningen af 1920'erne viste tørvelag i en dybde af 1,3-1,7 m under 0 ved Hvide Sande.

Hjortetaksøkser fra Ertebøllekultur 5200-4200 f. Kr.

Der er gjort ikke færre end 5 fund af denne kulturs karakteristiske hjortetaksøkser. 3 er af den ældre type med skaft hul gennem rodenden af geviret og 2 af den yngre type med skaft hul gennem en afskåret sidegren, de såkaldte T-formede økser. De fem økser er fundet 3 forskellige steder på Klitten, ved Bjerregård, i Årgab og i Klegod. De er alle fundet på forstranden, og de er noget vandslidte, så de tydeligvis må stamme fra lag, der har været havpåvirkede.

Begge Bjerregård-økserne er af den ældre type. Den ene blev fundet af en strandgæst i 1968 og forevist på Nationalmuseet. Den anden fandt strandfoged Chr. Aage Dahl i februar 1980 ret ud for Gl. Bjerregaard.

De to Årgab-økser er af hver sin type. Begge er lavet af kraftige gevirstykker, og de blev begge to fundet i 1966 af Knud Dalgaard-Knudsen, der dengang havde sommerhus hernede. Økserne blev fundet med kun 75 m mellemrum, den ene vist nok ved et sort lag.

Den femte og sidste økse er en ret lille T-formet økse, der blev fundet af strandfoged Iver Milthersen, Klegod, i midten af 1960'erne. Øksen lå ved et sort jordlag, der var blottet efter storm. Iver Milthersen havde tidligere observeret jordlag på dette sted,

Del af kronhjortegevir fra Nr. Lyngvig, fundet af Niels Frich i slutningen af 1800-tallet. JAAJ fot.

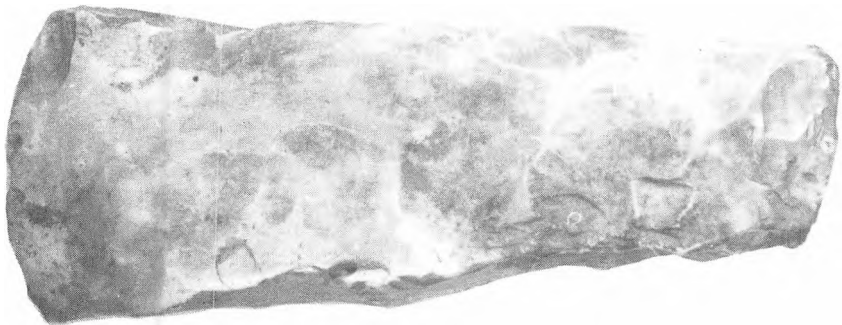
nemlig i 1936, og også hans far havde engang set jordlaget og deri fundet en lille ravperle.

Kronhjortetakker

Strandfoged Thyge A. Thygesen indleverede i 1946 en afbrækket spids af en kronhjortetak til museet. Han havde fundet den ved havet lidt syd for Hvide Sande, d.v.s. i det nordlige Årgab. Stykket havde siddet i et

opskyllet stykke martørv, der er betegnelsen for de flager og brokker af gammel landoverflade, der tit skylles op på stranden efter storm.

Et noget større gevirstykke med en del af pandeskallen bevaret blev i slutningen af forrige århundrede fundet i et 1 m tykt sort lag, der var blotlagt i Nørre Lyngvig ved ekstremt lavvande, – måske den begivenhed, der var omtalt i Dagbladet i 1899. Stedet angives til 1 km nord for Lyngvig fyr.

Tyknakket flintøkse fundet syd for Gl. Bjerregaard. JAAJ fot.

Gevirstykket blev i 1949 skænket til museet af den 80-årige Niels Frich, der i sin tid havde opsamlet det fra tørvelaget. Geviret er lidt vandslidt, men viser også spor af bearbejdning, der kan være udført med flintredskaber.

Der er næppe tvivl om, at de to stykker kronhjortetak stammer fra skovtiden i jægerstenalderen. Det interessante er, at de begge har siddet fast i tørveagtige jordlag.

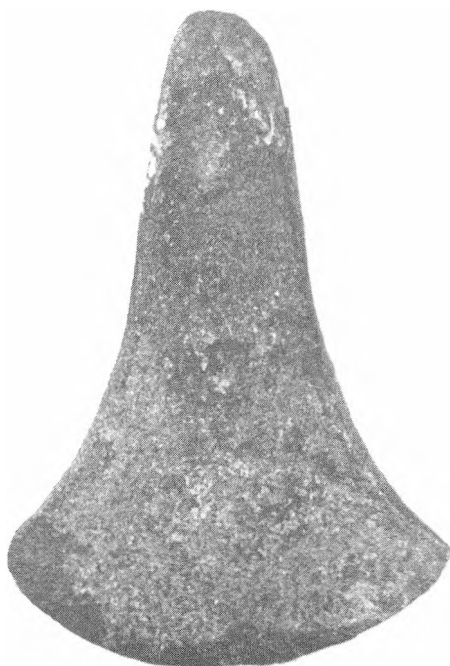
Slebne flintøkser fra yngre bondestenalder, ca. 3000-2500 f. Kr.

I museets samling har jeg fundet to flintøkser, der er indleveret fra Klitten. Begge er tyknakkede økser, der stammer fra tragt-bægerkulturen eller måske snarest fra enkeltgravkulturen.

Den ene er en pæn og velbevaret 16 cm lang økse af grå flint. Den er i begyndelsen af århundredet indført i museets protokol som gave fra Niels Chr. Sørensen, Haurvig. Der står intet om, hvor den er fundet, så den kan jo godt være kommet til Klitten inde fra landet og have ligget til pynt i en vindueskarm, hvis den da ikke har været anbragt i et ældre hus i overtroisk øjemed.

Den anden har vi derimod fundoplysninger på. Den er 13 cm lang og knap så pæn som den første. Øksen blev i 1957 indleveret af strandfoged Ole Kristensen, Årgab, der oplyste, at den var blevet fundet under krigen, 1940-45, af en arbejder. På posen, den ligger i, er der skrevet: »i klitterne (i lavt tørveagtigt lag) tæt ved havet syd for Gl. Bjerregaard«. Øksen er ikke vandslidt, og farvninger på overfladen tyder på, at den godt kan have ligget i mosejord.

Hvis fundforholdene er korrekt oplyst,

Bronzeøkse fra Klegod. JAAJ fot.

og hvorfor skulle de ikke være det, er det jo et topografisk uhyre interessant fund, for øksen fortæller jo, at der også under den sydligste del af Klitten forekommer meget gamle landoverflader. Klittangen henede består altså heller ikke udelukkende af materiale, der er skyllet op som tangedannelse i forbindelse med Gabets vandring.

Bronzeøkse fra dolktid, 2400-1800 f. Kr

Et af de mest usædvanlige enkeltfund fra Holmsland Klit blev gjort i foråret 1969 af Chr. Degn, Klegod. Det er en lille kun 7,9 cm lang bronzeøkse med stærkt udsvajet æg. Øksen er af britisk type og dateres i

dansk sammenhæng til dolktid, stenalderens slutfase. Chr. Degn oplyser i et brev til museet:

»Findestedet har jeg målt til 500 m S for Trenatbjerg, ca. 5 m fra klifoden. Øksen lå mellem itubrudte martørv, som stormen havde sat op mod klifoden. Samtidig var der sket nedfald fra et gammelt tørvedige, som går ind i klittens fod«.

Øksen er meget velbevaret og ikke vandslidt, men fundomstændighederne gør det jo umuligt at sige, om den er kommet ind ude fra havet eller faldet ud af klifoden. Under alle omstændigheder fortæller den om forbindelse til nabofolket på den anden side af Nordsøen.

Spydspids fra bronzealder, 1800-500 f. Kr.

I sommerferien 1984 fandt skoleelev Fredi Carlsen, Virum, en 18 cm lang bronzespydspids i klifoden ved Sdr. Lyngvig ud

Bronzealder spydspids fra Sdr. Lyngvig. JAAJ fot.

for Dæmonsbjerg. Spydspidsen er så stærkt tæret, at den ikke kan tidsfæstes nærmere inden for bronzealderen. Den lå ovenpå sandet, men det synes ikke sandsynligt, at den er skyllet op af havet. Snarest er den kommet ud af klifoden, ligesom de fleste andre fund. Hjemkommet fra ferien blev spydspidsen forevist på Nationalmuseet, hvor man erklærede den for danefæ og ud-

betalte den behørig godtgørelse. Det er ikke mindst det usædvanlige findested, der gjorde spydspidsen til danefæ.

Boplads fra førromersk jernalder, 1. årh. f. Kr.

Opmærksomme læsere af FRAM 1987 vil måske have bemærket, at der på kortet over Ringkøbing-egnens bebyggelse i jernalderen er vist to afmærkninger på kysten i Klegod. Den kendte boplads med de velbevarede husrester fra tidlig jernalder er nemlig ikke den eneste af sin slags. I 1965 havde Chr. Degn besøg af danske og norske museumsfolk, der var interesserede i klittens bådtyper og fiskeriet i gamle dage. Han viste dem ved den lejlighed også nogle lerkar-skår, som han havde fundet i bunden af en muldhorisont mellem Fladsbjerg og Trenatbjerg, ca. 2 km syd for bopladsen, der siden blev udgravet i 1974. Skårene kunne dateres til slutningen af førromersk jernalder, 1. årh. f. Kr.

I 1967 fandt Chr. Degn igen spor af en jernalderboplads. Findestedet er ifølge notaterne herom ikke helt identisk med 1965-fundet, men der er dog formentlig tale om samme boplads. Denne forekomst blev søgt udgravet af Knud Dalgaard-Knudsen, der har beskrevet den i en kort rapport, som let forkortet lyder således:

»I februar 1967 indtraf et par stormvejr, der ryddede store mængder sand væk fra strandbredderne mod havet. Dette blotlagde ved Klegod nogle sten, skår og vækstlag. Fundet indberettedes af Chr. Degn, Klegod. Inden jeg kom til stede var der opsamlet skår fra jernalder, sænkesten, knusesten og en glittesten.

Da jeg kom til stede var der gravet en grube ned i forekomsterne. I bunden af gruben fandtes en lerflade, der bar spor af brænding og havde et hul. Den var meget mør og kunne ligne noget af en stor ildbuk. Da det var februar og hårdt vejr, blev udgravningen lukket til igen med hvidt sand.

Det lykkedes ikke i 1967 eller 1968 at få nogen professionel til at tage sig af udgravningen, der måtte være et jernalderhus...

I 1969 påbegyndte jeg udgravningen, der blev foretaget i weekends med skiftende mellemrum. Udgravningen fik ikke en normal slutning, idet grundvandet brød så kraftigt frem mod udgravningens slutning, at det ikke lykkedes at få skilt dyberegående pælehuller fra de overfladiske. Samtidig brød havet ind over stranden og ned i udgravningen fra oven.

Huset lå ind mod klitkanten. Grundvandstanden i klitten var højere end gulvhøjden i huset. Nedsivningen bevirkede, at jeg ikke med sikkerhed kunne konstatere, om vi havde husets østside helt frilagt, men jeg mener det. Husets vestside var borte. Den vestlige side havde på et tidligere tidspunkt været forstyrret af havet.

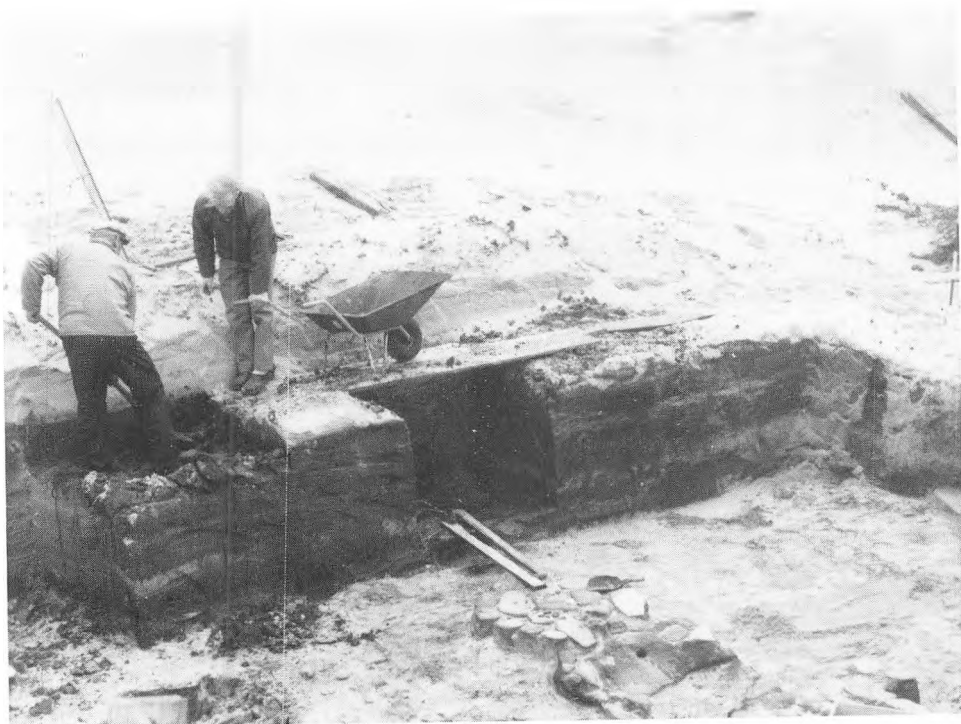
I huset fandtes et ildsted af ikke særlig store flade sten. Umiddelbart vest for ildstedet lå den i 1967 sete lerting, der viste sig at være et stykke af siden af et større kar.

Øst for ildstedet fandtes to afrundet rektangulære gruber 50 x 33 cm og 42 x 26 cm. Den første ca. 12 cm dyb, den anden ca. 21 cm dyb. Gruberne var trækulfyldte. Ved husets nordende fandtes en grube med en stor klump klægagtigt ler. Diameter 30-40 cm. Der var tydelige spor af lergulv. Gulvet skønnedes i forhold til havets normalvandstand at være mellem 0 og +10 cm. Nord-

Udgravning i Klegod 1969. Omgivet af nysgerrige studerer Knud Dalgaard-Knudsen og fiskeskipper Ernst Frich aftegningerne af to stolpehuller, som de lige har frilagt. Foto på Ringkjøbing Museum.

vest for ildstedet en spredt stenlægning med hældning ned mod ildstedet. Under udgravningen blev der fundet et par sænkesten yderligere, skår i ret beskedne mængder og nogle knusesten. Pælehullerne kom ikke til at give noget klart billede«.

Udgravning i Klegod 1969. Fisker Chr. Degn og en medhjælper er i gang med at grave i det sorte kulturlag, som her er næsten 1 m tykt. Ser man nærmere efter på billedet kan man iagttage, at jordlaget i virkeligheden består af 3 forskellige lag, der er adskilt af tynde flyvesandsaflejringer. Sporene af jernalderbopladsen findes i det nederste lag. I udgravningsfeltet er der frilagt et sten-sat ildsted og nogle skårflager. Knud Dalgaard-Knudsen fot.

Yngre jernalder og vikingetid, 400-1050 e. Kr.

Dette tidsafsnit, hvor Danmark for alvor begynder at tone frem af fortidens tåger, er som regel fattigt på fund fra dagligdagens beboelser. Det kan derfor ikke undre, at Holmsland Klit ikke kan fremvise sikre fund fra dette godt og vel halve årtusind.

Og dog er der i museets samling en enkelt genstand fra vikingetid, der med lidt god vilje har tilknytning til Klitten.

Hans Lodberg i Sdr.Lyngvig har i 1940'erne indleveret en rund metalskive fundet ved kulegravning på hans ejendom. Stykket er i museets protokol beskrevet som brakteatlignende, men protokollen angiver ikke nogen mål eller nærmere beskrivelse. Jeg har ikke kunnet finde en genstand med det pågældende museumsnummer i samlingen, men derimod har vi i udstillingen en sjældenhed, en bronzepatrice med dyreslyng beregnet til prægning af vikingetidssmykker. Den har ingen mu-

seumsnummer malet på sig, men er den eneste genstand i samlingen, jeg vil kunne pege på, når man hører ordet brakteat anvendt i forbindelse med Hans Lodbergs fund. Brakteater er møntlignende metalskiver (ofte af guld) med præg på kun én side. Skulle det være denne bronzepatrice, Hans Lodberg har fundet, må vi også kunne finde vikingetidsopladser på Klitten, og endda ikke ved havet, men oppe mellem nutidens gårdbebyggelser. – Ærgerligt, at identificeringen er så usikker.

Diger, plovfurer og pæle, – uden årstal

S. A. Andersen er ikke den eneste, der har set de sorte jordlag, diger og plovfurer. De forekomster, han afbilder, skulle i følge teksten ligge nord for fyret. Om plovfurerne skriver han »ud for Hvidebjerg«, hvilket vil sige i den sydlige del af Søndervig på grænsen ned mod Klegod.

Omtrent på samme sted ud for Fladsbjerg, hvor Iver Milthersen i midten af 1960'erne fandt sin hjortetaksoxke fra Ertebølle-tid, blev der samtidig opsamlet et par lerkarskår ovenpå et sort jordlag. Skårene var muligvis skredet ned fra en grube, der senere sås aftegnet i klitskrænten på dette sted. Nationalmuseet mente med meget stort forbehold at kunne datere skårene til middelalder, men kendte ingen direkte paralleller til de to skår.

Et lille stykke syd for dette sted iagttoges et jordlag, der gik ind under klifoden. I jordlaget var der en opbygget græstørvsvold med isiddende kæppe anbragt med 50 cm mellemrum. Græstørvsdiget eller – volden var 1/2 m bred og 1/2 m høj.

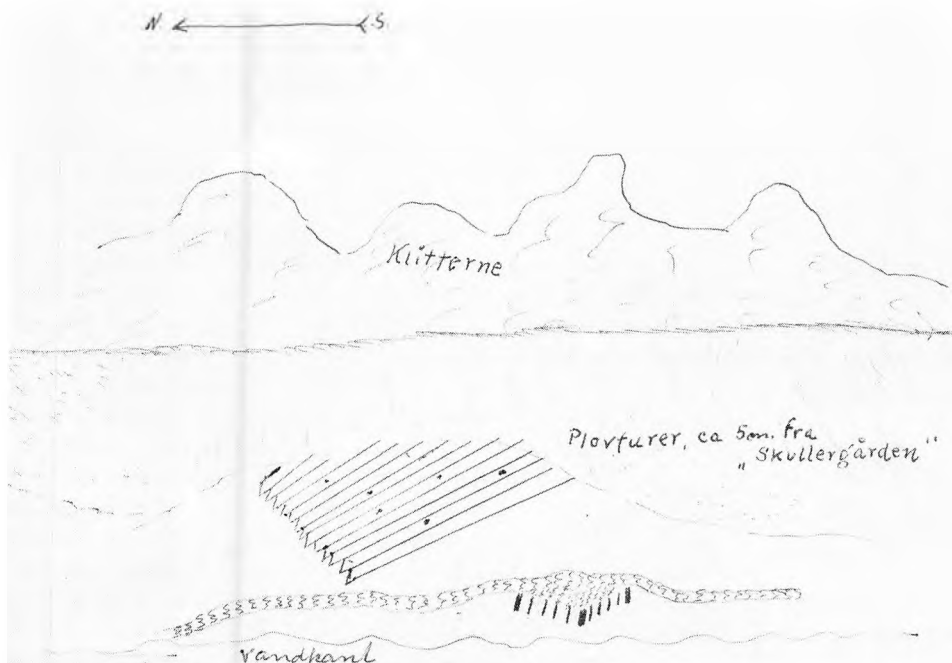
En god halv kilometer længere endnu

Bronzepatrice med mønster i vikingetidens karakteristiske dyreslyng. Diameter 4 cm. Patricen er muligvis fundet i Sdr. Lyngvig på Holmsland Klit. JAAJ fot.

mod syd iagttog Chr. Degn i 1965 et sandblandet muldrag med nedrammede pæle, som forsøgsvis tolkedes som rester af et fiskeredskab. Forekomsten fandtes ude på forstranden ca. 60 cm under daglig vande. Et års tid senere d. 20. november 1966, sendte Chr. Degn et brev til Jens Dalgaard-Knudsen, hvori han omtaler pælene og fortæller, at der nu også kan ses plovfurer på stedet. Han tror ikke længere på, at pælene har noget med fiskeri at gøre. Chr. Degn skriver:

»De husker nok, at vi satte mærke på klitten, den dag vi hentede de sidste pinde fra »skullergården«. Et stykke tid efter havde vi en storm, der fjernede både mærkepæl og noget af klitten. Det viste sig nu, at stranden var sliktet ren lidt længere op, end der hvor skullergården stod, og der var plovfurer med skår i. Furerne gik i retning NV-

Forekomst af plovfurer i Klegod 1966. Skitse tegnet af Chr. Degn i brev til museet.

SØ. De var fuldstændig lige som trukket efter en lineal, men nogle af dem var bredere i den ene ende end i den anden, vel fra 20-30 cm i bredden.

Jeg har forsøgt at lave en tegning. Ploven er gået i jorden omtrent på samme måde som i vore dage, men hvor langt de går mod SØ kunne jeg jo ikke se. Jeg vil tro, at der var en afstand af ca. 5 m mellem furerne og pæleresterne, og det leder jo ikke ligefrem tanken hen på, at det skulle være et fiskeredskab. Muldlaget eller martørven var jo knækket af helt ind til pælene, og så den forhøjning på indersiden, netop der hvor der skulle være en lavning«.

Chr. Degns forsøg i tegnekunsten gengiver situationen, han iagttog i 1966. »Skul-

lergård« el. »skuldgård« er en gammel betegnelse for en fiskegård beregnet til fangst af fladfisk. »Skuller« er ikke et ord, der er gået af brug endnu. Alle kender det. Tænk blot på *bakskuld*.

Lad os fortsætte videre sydpå og høre, hvad Knud Dalgaard-Knudsen skrev i en pressemeddelelse fra museet d. 14. marts 1967:

»I slutningen af februar indberettede Ernst Frich, Nr. Lyngvig, at den seneste storm havde afdækket en strækning med muld og tørvelag ved kysten i Nr. Lyngvig.

En undersøgelse på stedet sammen med brdr. Frich viste, at der på lagets overflade var et antal lave diger på ca. ½ m bredde og alle forløbende i retning nordvest-sydøst.

Afstanden mellem digerne var meget forskellig. Forekomsten leder tanken hen på dyrkede marker med diger som skel imellem. Der har for en del år siden været konstateret lignende forekomster i Sdr. Lyngvig. De fundne lag ligger så lavt, at det ferske grundvand løber ud over lagene og videre i havet. Der fandtes i øvrigt en gennemgravning som en grøft i nævnte lag«.

Forekomsten blev heldigvis fotograferet. Jeg har her 21 år efter talt med Ernst Frich om fundet. Han fortæller, at det er karakteristisk, at der kan ses aftryk af dyreklove og også andre fodspor i overfladen af disse lag, som altså må være sandet til meget hurtigt. Forekomsten kommer lejlighedsvis frem på en strækning af mere end 500 m, mellem Sdr. og Nr. Lyngvig. Ernst Frich har også engang set en træbygget »bro« i lagene. Den bestod af tætliggende afbarkede træstammer på 10 til 15 cm i diameter. Broen kunne ses ligge på bunden af en af de mange søer, der undertiden dannes på stranden foran klitfoden. Vandet var dybt, men meget klart. Det var i den råkølde årstid, og Ernst Frich har siden ærgret sig over, at han ikke fik sin iagttagelse bedre dokumenteret. Han fortæller, at han også har set tørvebyggede jordvægge fra 3-4 huse liggende tæt op mod klitsiden.

Lyngvig-forekomsten er fremme engang i mellem. Strandfoged Ole Bork Olsen har således i 1968 indberettet, at der var blotlagt gammelt agerland. Professor Hatt og Jens Dalgaard-Knudsen har i slutningen af 1930'erne set pløjede marker i dette område. Herom skriver han i et brev til Nationalmuseet i anden anledning i 1946:

»I sådanne lag så jeg sammen med Thyge A. Thygesen for nogle år siden plovfurer

frembragt med almindelig muldfjælsplov, og 2 gærder, der mod syd og nord indrammede pløjemarken, der mod vest forsvandt ud i havbrændingen. Det var lidt nord for Hvide Sande. Iagttagelsen blev gjort omkring 1937-38. Professor Hatt var dengang på enen og iagttagelse forekomsten«.

Har de mange iagttagelser af marker monstro forbindelse med den landsby, Søren Abildgaard så ligge i ruiner i havstokken i Sdr. Lyngvig for 200 år siden?

Ude på Klitten fortælles det om Andreas Jensen, at han engang, da han gik strandvagt en stormnat, opdagede, at havet havde blottet disse forekomster. Det må have gjort indtryk på ham, omtrent som havde han set et Atlantis dukke frem, for han forlod vagten, skyndte sig hjem til gården og vækkede konen med disse ord: »Marie, Marie, du skal sgu' mæ te æ haw!« – Her kom så forklaringen på overskriften til artiklen. – Hvem Andreas Jensen var, ved alle på Klitten. Det var Hvide Sandes første og meget berømte auktionsmester.

Et vognhjul

I brevvekslingen med Nationalmuseet i 1915 beretter Chr. Fjord om, hvordan man under »indtrædende overordentligt lavvande, hvor havfladen kan være sænket flere fod under det normale, kan se den nydeligste skovbund ligge afdækket træstub ved træstub indtil 1/2 alens højde«. Og han fortsætter: »Af en sådan skovbund, der altså er beliggende langt under havets overflade har undertegnede for nogle år siden uddraget resterne af en itubrudt vognhjul. Dette hjuls højde havde været ca. 3 alen, men dets fælg og rester af eger var så møre, at det var

Sdr. Lyngvig, februar 1967. I forgrunden ses et af de jorddiger, som går ind under klifoden. Knud Dalgaard-Knudsen fot.

umuligt at bestemme træets art – og så skørbnavnlig ved de gennem fælgene gående forholdsvist store omtrent 4-sidede egerhuller, at det gik i stumper ved at udtage det. Men hjulets oprindelige størrelse, og at det ikke havde været beslået med jern, kunne let bestemmes«.

Vognhjul med eger er herhjemme dokumenteret fra jernalder og fremefter. 3 alen lyder nu noget overdrevet for en hjul diameter. Måske har han skrevet forkert for 3 fod, hvilket ville passe bedre med et almindeligt hjul.

Der mangler endnu at blive omtalt en

vigtig fundgruppe fra Klitten, nemlig mønter.

Møntfund fra Klitten

Kirsten Bendixen fra Nationalmuseet, Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, har i 1977¹⁰ givet en oversigt over møntfund fra Ringkøbing amt. I artiklen omtales 3 gylden fra middelalder, der med mange års mellemrum er fundet i Nr. og Sdr. Lyngvig. Guld mønterne er fra 1300-tallet.

Det første fund af guld mønter blev gjort i 1881 af Chr. Fjord, der overlod 2 guld mønt-

Sdr. Lyngvig februar 1967. Jordlag blotlagt på forstranden, der er næsten ryddet for røl og sand. Den lange grøft gennem lagene er gravet af mennesker, før sandflugten for flere hundrede år siden lagde bebyggelsen øde. Knud Dalgaard-Knudsen fot.

ter til urmager P.C. Holm i Ringkøbing, som imidlertid siden kun indsendte den ene til Nationalmuseet. Den anden ved man ikke, hvad der blev af. Den næste af de kendte mønter blev fundet i 1929 af Niels Frich, der lod den indsende som danefæ gennem Chr. Fjord. Det sidste fund er gjort – man kunne næsten sige naturligvis – af Chr. Degn. Han var en uhyre skarp iagttagere og kender af Klittens natur og vidste udmærket besked om de gamle fund af guldmønter. Han havde utrolig lyst til selv at finde en.

En januardag i 1976 sagde hans sanser

ham, at nu var forholdene ved havet de ideelle, hvis det nogensinde skulle lykkes ham at finde guld. Da han gik hjemmefra, sagde han til sin kone Lisbeth, at han ville gå til havet og finde en guldmønt. Det varede ikke længe, inden jeg på museet fik en opringning fra ham. Han havde virkelig fundet noget, der lignede en guldmønt og bad mig om at komme ud og se på den så hurtigt som muligt, for han var bestemt ikke sikker på, at den var ægte. Der var vist nok noget med, at et firma havde spredt en slags guldpiratos som reklame. Men der var ingen tvivl. Jeg kunne straks fortælle ham,

at det var en middelaldermønt af det pure guld. Sidenhen fortalte den nærmere danefæbestemmelse fra Møntsamlingen, at det var en arnhemsk rigsgylden udmøntet af hertug Wilhelm af Jülich 1377-93.

Knap to år senere i december 1977 fandt Chr. Degn en lille sølvmønt. Den var angelsaksisk, udmøntet af Æthelred II 979-1016. De første danske mønter med kongeportrætter blev udmøntet af Svend Tveskæg (989-1014) med de angelsaksiske mønter som tydeligt forbillede. Der var engang mange angelsaksiske mønter i omløb i Danmark, kommet hertil som danegæld, så det behøver ikke at være en englænder, der har tabt denne vikingetidsmønt i Nr. Lyngvig.

»I Søndervig den dystre...«

Med Æthelred-mønten er vi kommet på fastere grund med vikingetidens opræden i fund fra Klitten. Men vi kunne også have gået til sagaerne. Her optræder Søndervig som det første nedskrevne stednavn på Klitten, om ikke i hele Ringkøbing amt. Det var ingen ringere end Norges skytshelgen, kong Olav d. Hellige, der i 1009 var den første turist herude, og han kom sejlen- de hertil på togt mod England.

Et afsnit af Olav den Helliges saga lyder: »så sejlede kong Olav til Danmark. Her mødte han Torkild d. Høje bror til Sigvald Jarl. Torkild gav sig i følge med ham, for han havde alt færdigt til at drage på hær- færd. De sejlede sydover langs Jyllands vestkyst til et sted som hedder Søndervig (Sudervik), der vandt de over en mængde vikingeskibe. Sådanne vikinger, som lå ude altid og rådede over en stor hær, plejede at

kalde sig konger, selv om de ikke havde land at råde over. Kong Olav lagde til strid der, det blev et stort slag, kong Olav vandt sejr og meget gods. Så siger Sigvat:

Videre sagde de kongen
voldte fjerde gangen
kamp og valkyriegalder
værget sig vel og med ære

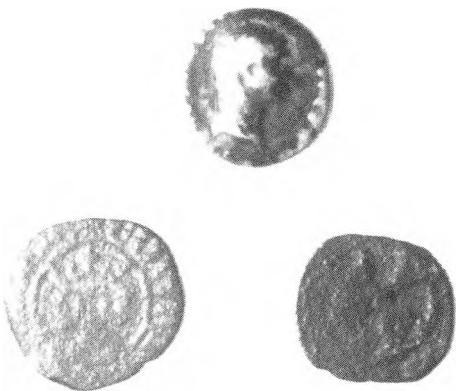
Da freden mellem kongers
flåder brast derude
i Søndervig, den dystre,
som danerne bedst kender«.

Slaget ved Søndervig år 1009. Hvor mange har mon hørt om det før? – og så er det oven i købet beskrevet i et skjaldekvad.

Nye møntfund

I de seneste år er der gjort nye møntfund, som er næsten mere spændende end de efterhånden gammelkendte fund fra Lyngvig-området. Vi skal nemlig sønden for Hvide Sande, helt ned til Sdr. Haurvig. En sommerhusejer, der engang har boet i Syrien, fik nede i Mellemøsten for vane at gå og samle antikke mønter op af sandet, og denne vane fortsatte han med, da han var vendt hjem til Danmark og havde købt sommerhus på Klitten. I 1984 indleverede han ca. 70 fundmønter som danefæ til Nationalmuseet.

Størsteparten er fra historisk tid, fra 1600-tallet og fremefter, men opsamlingen indeholder alligevel ikke færre end 27 middelaldermønter. De 16 heraf er danske og spænder i tid fra Erik Klipping (1259-86) til Erik af Pommern (1412-48). 10 mønter er

Tre af mønterne fra Sdr. Haurvig området. Øverst romersk quinar fra kejser Trajan 98-117 e. Kr. Nederst tv. engelsk Edward I sterling 1280-95, th. Erik Menved mønt 1286-1319. JAAJ fot.

engelske, de ældste fra Henrik II (1158-80) de yngste fra Edward II (1307-27). Den sidste middelaldermønt er en nederlandsk sterlingefterligning fra 2. halvdel af 1200-tallet. Mest spændende for Mønt- og Medaillesamlingen var det imidlertid, at der i fundet også indgik en frisisk sceatta fra 700-tallet. Lige så interessant fra en historisk-topografisk synsvinkel er den ældste mønt i fundet. Det var nemlig en meget slidt romersk denar fra kejser Trajans tid (98-117 e. Kr.).

Gennem to forskellige Hvide Sandeboere Kurt Christensen og Søren Larsen er samlingen i 1986-87 blevet forøget med yderligere 16 mønter fra samme område. Den tidligste mønt i deres fund er minsandten endnu en romertidsmønt, en quinar, der ligesom denaren er udmøntet under Trajan. Den kgl. Mønt- og Medaillesamling

har imidlertid hæftet sig mere ved en Utrecht-mønt fra 1100-tallet. Sammen med den frisiske sceatta fra 700-tallet er den med til at vise meget tidlig hollandsk-frisisk søfart langs Vestkysten. Det kunne man selvfølgelig godt have gættet sig til, man det er jo trods alt noget helt andet at få syn for sagn.

De øvrige mønter i den nye opsamling er danske og engelske middelaldermønter, der falder inden for samme tidsramme som de tidligere nævnte. At der er mange engelske mønter i opsamlingerne fra den sydlige del af Klitten vil man naturligvis være tilbøjelig til at opfatte som et udtryk for tætte forbindelser med den anden side af Nordsøen. Det skal man dog være varsom med, for danske fund fra denne tid viser som regel et stort indslag af engelske sterlinge. Årsagen er en stærk forringelse af de danske mønter, der efterhånden blev så underlødige, at man foretrak udenlandsk mønt som betalingsmiddel i Danmark.

Med hensyn til de tidligste mønter i opsamlingerne fra Sdr. Haurvig, den romerske denar og quinar fra Trajan, så må man også være opmærksom på, at der netop i 2. årh. efter Kristus cirkulerede en del romerske denarer i Danmark, selv om vi herhjemme ikke endnu havde en møntfod, men betalte med ædelmetal efter vægt. Denarer indgår i en del fund fra denne del af jernalderen, men forsvinder senere ud af fundbilledet igen. Ifølge Kirsten Bendixens oversigtsartikel fra 1977 er der ikke tidligere gjort fund af romertidsmønter i Ringkøbing amt.

Det kan altså godt være klitboere i jernalderen og middelalderen, der har gået og tabt disse mønter i sandet. For den frisiske og

hollandske mønt er man derimod mere tilbøjelig til at se dem som afspejling af tidlige handelsruter. Derfor har Den kgl. Mønt-og Medaillesamling lagt særlig vægt på disse to mønter.

Konklusioner

Den arkæologiske beskrivelse af Klitten kunne være fortsat med fund fra eseboder, gårdtomter og andre bebyggelsesspor. Bl.a. har Ringkjøbing Museum for få år siden undersøgt rester af en 1600- eller 1700-tals bebyggelse, der dukkede op i klitfoden i Årgab. Kystlinjen er på dette sted udsat for en meget voldsom erosion, som man på forskellig vis søger at afbøde. Vi kunne måske os frem til, at det pågældende sted for ikke så mange år siden havde været udlagt som sommerhusgrund.

Skulle man have fortsat beskrivelsen, ville det imidlertid have medført en gennemgang af de mange nedskrevne kilder, hvilket ville have sprængt rammerne for artiklen. Det kan dog nævnes, at Nyminde omtales første gang hen i 1400-tallet, hvor der bliver læst sjælemesser i Ribe over Esge Jensen, som er blevet dræbt heroppe.

Det har forhåbentlig overrasket en del læsere, at Holmsland Klit kan opvise en serie fund, der i tid spænder fra jægerstenalder til middelalder. Nogle af tingene er skyllet ind fra havet, men langt de fleste er tid efter anden dukket frem i klitfoden i takt med kystens tilbagerykning. Sammen med iagttagelserne af de faststående jordlag betyder fundene, at man må revidere opfattelsen af, hvordan Holmsland Klit er opstået.

Det kan hurtigt fastslås, at der på strækningen mellem Søndervig og Hvide Sande

er gjort så mange fund og iagttagelser af jordlag i klitfoden foruden tre forhistoriske bopladser, at denne del af tangen må have været permanent beboet altid. Vi ved ikke, om der har været gamle havrendinger eller andre åbninger mellem fjord og hav på denne del af Klitten, men om en tange der udelukkende er dannet ved opskylning af havstoksmateriale, kan der ikke være tale. Det, man har kunnet iagttage, er et sænket landskab, stærkt beskåret på vestsiden og ellers dækket af flyvesand. Måske har vægten af flyvesandet haft en forstærkende indflydelse på landsænkningen eller medført sammenpresninger af jordbunden nedenunder klitterne.

Syd for Hvide Sande er oldtidsfundene mere sparsomme, og kysten hernede er om muligt stærkere eroderet end længere nordpå.

Nymindegabs vandring fra en beliggenhed lige over for Skjernåens udløb, d.v.s. omkring Vinterleje, og 15 km sydpå til »Gammel Gaf« ud for Hovstrup i Lønne, synes veldokumenteret ved Rambusch's undersøgelse. Dog har S. A. Andersen ment, at det omkring 1600 har ligget ved det nuværende Nymindegab, således at man kan forestille sig, at gabet måske har flyttet sig i spring og ligget snart her og snart der.

Flintøksen fundet i tørveagtig jord syd for Bjerregaard betyder i det mindste, at man skal være opmærksom på, at tangen nogle steder hernede også kan være dannet oven på rester af et gammelt land, selv om Rambusch's forklaringsmodel vel i alt væsentligt holder stik for dette område.

De nye møntfund er af stor betydning, for finderne fortæller samstemmende, at de

aldrig har fundet mønter syd for Vinterleje. Selv om nogle af mønterne godt kan være skyllet op af havet, ser det ud til, at langt de fleste må være kommet ud af klitfoden. Da de ældste er fra 2. årh. efter Kristus, er der meget der tyder på, at Nymindegab har haft en stabil position helt fra jernalderen og frem til midten af 1600-tallet, hvor dets vandring begynder. Om ikke andet så kan der have været landingsplads i dette område langt tilbage. Man kan selvfølgelig betvivle denne påstand ved at hævde, at fraværet af møntfund syd for Vinterleje området skyldes, at lagene, de ligger i, er skyllet væk af stormfloder, og det kan man selvfølgelig ikke afvise muligheden af. De fleste vil vel også mene, at mønterne stammer fra gamle strandinger og ikke kan tages som udtryk for, at der har været en landingsplads med handelsaktivitet. Hvad enten man mener det ene eller det andet beviser mønterne i hvert fald, at der har været land her, for mønterne kan ikke været skyllet op i nyere tid. Det er de færreste af de tynde middelaldermønter, der ville have været præg tilbage på, hvis de havde været gennem havbrændingens sand- og ralkværn.

For problemerne omkring Ringkøbings opståen som købstad er mønterne fra Klitten også af betydning. De byarkæologiske undersøgelser omtalt i FRAM 1985 sandsynliggør, at købstaden opstod i midten af 1200-tallet, og man har senest fra dette tidspunkt haft en sejlbar åbning mellem hav og fjord.

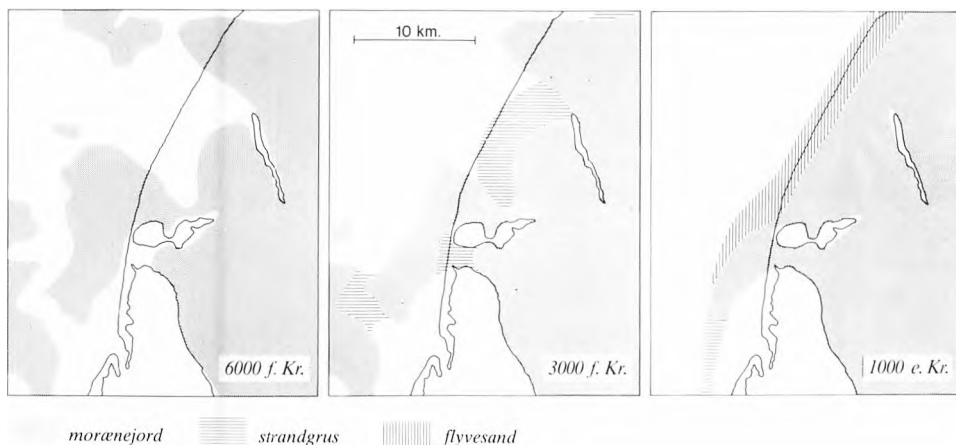
Middelaldermønterne fra Sdr. Haurvig falder dateringsmæssigt smukt sammen med dette tidspunkt, og kan godt tages som et udtryk for en begyndende livlig trafikering af det oprindelige Nymindegab.

Hvor meget land er der forsvundet i havet fra Klittens vestsider? En tommelfingerregel siger vist nok noget i retning af 1 m pr. år i gennemsnit, d.v.s. 1 km på 1000 år. De tyske bunkers, der i dag ligger nede på forstranden, men er bygget oppe i klitterne for 45 år siden, giver et udmærket indtryk af kystens tilbagerykning.

En antydning af, at der kan være tale om endog meget betydelige landstrækninger, som er gået i havet siden oldtiden, fik man i 1946, da der blev fisket en skubbekværn op fra 10 favne vand på en position 6-7 sømil vest af Lyngvig fyr. Men sten kan flyttes, så man skal nok være varsom med at lægge for stor udsagnskraft i dette fund.

Andre vestkystfund

På strækningen mellem Søndervig og Thorsminde, som også hører ind under Ringkøbing Museums arbejdsdistrikt, er der også gjort oldtidsfund, omend ikke så mange som på Holmsland Klit. Fundene er spændende nok, men det vil være mere interessant at gå lidt længere nordpå til området lige nord for Limfjorden. Her har Nationalmuseet på en 14 km lang strækning mellem Agger og Stenbjerg gennem adskillige år registreret oldtidsboplads i klitstrænten ud mod havet. Resultaterne er netop blevet publiceret i juli 1988.¹¹ Med undtagelse af jægerstenalderen er der fundet kulturlag med tydelige bopladsspor og marksystemer fra hele oldtiden begyndende tidligt i bondestenalderen. Kulturlagene ligger adskilt af flyvesandslag. Man har kunnet konstatere at sandflugten er startet tidligt i bondestenalderen. Udgraverne har vovet pelsen og forsøgt at tegne et kort

Rekonstruktion af kysten nord for Thyborøn på tre forskellige udviklingsstadier. Gengivet efter Liversage og Robinson i Naturens Verden 7/1988 s. 269.

over, hvordan kysten har udviklet sig, siden havet nåede op på sit omtrentlige nuværende niveau for 8000 år siden. Ved sammenligninger mellem forskellige nøjagtigt opmålte kort, kan det konstateres, at kystlinjen på det mest udsatte sted ved Agger er rykket 1200 m ind i landet på kun 200 år. I udkanterne af det område, forfatterne beskæftiger sig med, er der dog kun tale om 250 m, men selv det er jo temmelig meget. Kortet, der viser kystlinjens forskellige udviklingsstadier, passer meget godt sammen med det billede, vi må forestille os, også gælder for havkysten foran de vestjyske fjorde. Jeg tillader mig derfor at bringe en gengivelse af kortet, som illustration af, hvordan kystlinjen hernede også kan have udviklet sig.

Slutbemærkninger – et forslag

De arkæologiske fund og iagttagelser fra Holmsland Klit er et spændende fundstof,

der viser, at Klittens udvikling er mere kompliceret end hidtil antaget. Den ældre generation af klitboere, som er nævnt i artiklen, har set de Atlantis-agtige marksystemer og bebyggelsespor blive blotlagt af havet og forsvinde igen, og de brød sig ikke om, at man blev ved med at kalde Klitten for et ungt land uden historie. Nogle af dem har sørget for, at deres iagttagelser er blevet registreret på museerne, så Holmsland Klit nu ikke længere kan betragtes som et historieløst u-land.

Der er dog stadig mange uløste problemer omkring klittangerne og de vestjyske fjordlandskabers udvikling. Vi ved ikke meget om udløbsforholdene. Der mangler dateringer af tørven under klægen. Hvornår begyndte den at dannes, og hvornår ophørte tørvevæksten? Er fjordene et oversvømmet morænelandskab eller har der altid været søbassiner her? Hvordan løb åerne? I Stadil Fjord har man ved en lille række borer konstateret, at der i fjordbunden

nogle steder er gamle dybe strømrender eller flodlejer.¹² Både for egnens bebyggelsehistorie og for de i dag meget debatterede naturforhold vil det være af betydning at få mere kendskab til de store vandområders tilstande og udstrækning i ældre tid.

Andre end museerne indsamler data. Det kunne være interessant, hvis man samlede alle de oplysninger sammen, som geologer, biologer og private og offentlige myndigheder ligger inde med, og på grundlag heraf forsøgte at løse nogle af problemstillingerne gennem målrettede nye undersøgelser. Det kunne med andre ord være en idé om Rambusch's bog ved forenede kræfter kunne få en opdateret afløser. Det er snart ved at være 100 år siden, den udkom.

Litteratur:

1. S. A. Andersen: Geologisk fører over Holmsland og dens klit, Hardsyssels Årbog bd. 57, 1963. Også udsendt som monografi, København 1963.
2. S. H. A. Rambusch: Studier over Ringkøbing Fjord, København 1900.
3. Niels Iversen Klit: Husby Klit – en egnsskildring fra gammel tid, 1988.
4. Gudmund Hatt: En sænket og hævet jernaldersboplads ved Ringkøbing Fjord. Svensk Geografisk Årsbog nr. 18, s. 314-329, Lund 1942.
5. P. Storgaard Pedersen: Om oldtidsminderne i Hardsyssel, s. 41, Ringkøbing 1921.
6. Stig Jensen: Ribeejgen gennem 10.000 år, Mark og Montre 1984, s. 7.
7. Steffen Stumann Hansen m.fl.: Registrering af jernalderfund i den danske vadehavsregion. Rapport udgivet af museumsrådene i Sønderjyllands og Ribe amter, 1987.
8. P. Pedersen, Bjerregaard: Klittens Historie, 1950, s. 14 og 22.
9. J. Aarup Jensen: Huse i Havstokken, SKALK 6, 1974; endv. Holmslands og Klittens historie I, 1974, s. 13-27 og II, 1981 s. 9-23.
10. Kirsten Bendixen: Møntfund fra Ringkøbing amt, Hardsyssels Årbog 1977 s. 37-52.
11. D. Liversage og D. E. Robinson: Mens havet æder ind i det nordjyske hedelandskab, Naturens Verden 7, 1988.
12. N. Kingo Jacobsen: Iagttagelser fra Stadil Fjord området, Geografisk Tidsskrift 60 s. 54-73.

JESPER KNUDSEN

Kunstmuseet på Nørreland i Holstebro

I Holstebro er der to kunstmuseer.

Holstebro Kunstmuseum ligger i bykerens sydlige del og er indrettet i en prægtig fabrikantvilla med smukke tilbygninger fra 1981. Museet blev startet i 1965 som et led i Holstebro Kommunes kulturpolitik og med aktiv støtte fra Holstebro Kunstfor-

ening. Her er moderne dansk kunst, europæisk grafik og en række store eksotiske samlinger med kunst fra Afrika, Asien, og Sydamerika. Museets egentlige idé er at vise den kunstneriske sammenhæng mellem umiddelbart så divergerende kunstudtryk fra forskellige tidsaldre og kulturer.

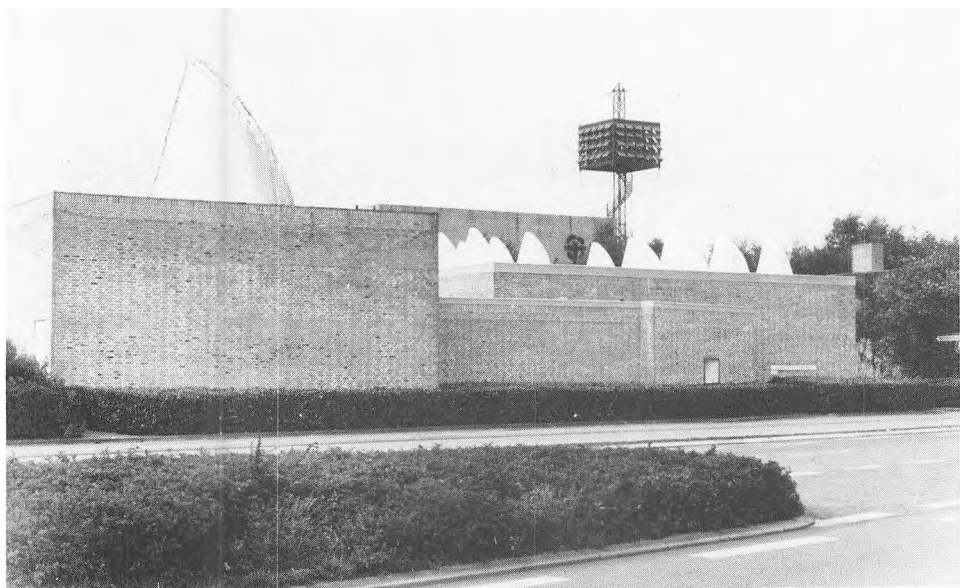

Foto af museumskomplekset ud mod Nørrebrogade.

Fra venstre ses det store atelier fra 1974, mellembygningen og indgangspartiet samt den oprindelige museumsbygning fra 1971. Bagved ses Nørrelandskirkens store kubiske form og det himmelstræbende klokketårn, færdiggjort i 1969. Yderst til højre anes pejsestuen, der sammen med små huse til spejderbrug er med til at skabe dette enestående arkitektoniske miljø. Altsammen tegnet af ægteparret Johannes og Inger Exner. Foto: Per B.

Men i Holstebro ligger der også et andet kunstmuseum. Og det er helt anderledes.

Det er *Jens Nielsen og Olivia Holm-Møllers Museum*, som ligger i et bykvarter fra 1960'erne.

Museet er nabo til Nørrelandskirken, og der er stærke bånd mellem kirke og museum.

Det er også de samme arkitekter: Inger og Johannes Exner, der har opført begge bygninger og skabt et spændende fysisk kulturmiljø, der giver mindelser om gamle dages klosterbygninger.

Når museet overhovedet blev til, skyldes det da også, at en kreds omkring kirken med sognepræsten Jens Hvas i spidsen fandte stor interesse for maleren Jens Niensens billedverden.

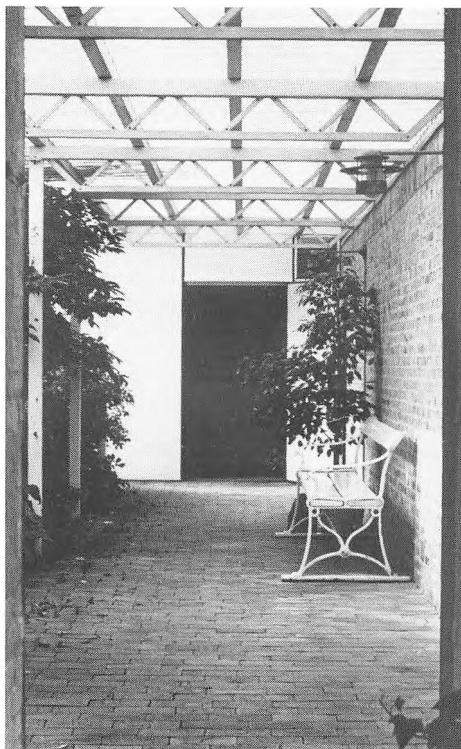
Jens Niensens kraftfulde og ekspressive billeder var fulde af religiøst indhold uden at være docerende eller patetiske.

Kontakten mellem maler og kirke kom i stand, da Jens Nielsen i 1967 udstillede i en gammel skole udenfor Holstebro.

En lille gruppe kunst- og kirkeinteresserede etablerede sig som »Jens Niensens Venner« og fik arrangeret en udstilling i Nørrelandskirkens menighedslokaler, der også tjente som kirke, mens selve kirkerummet blev opført.

Da man ønskede at beholde billederne, samlede man ind blandt menigheden, ligesom også Holstebro Kommune støttede købet.

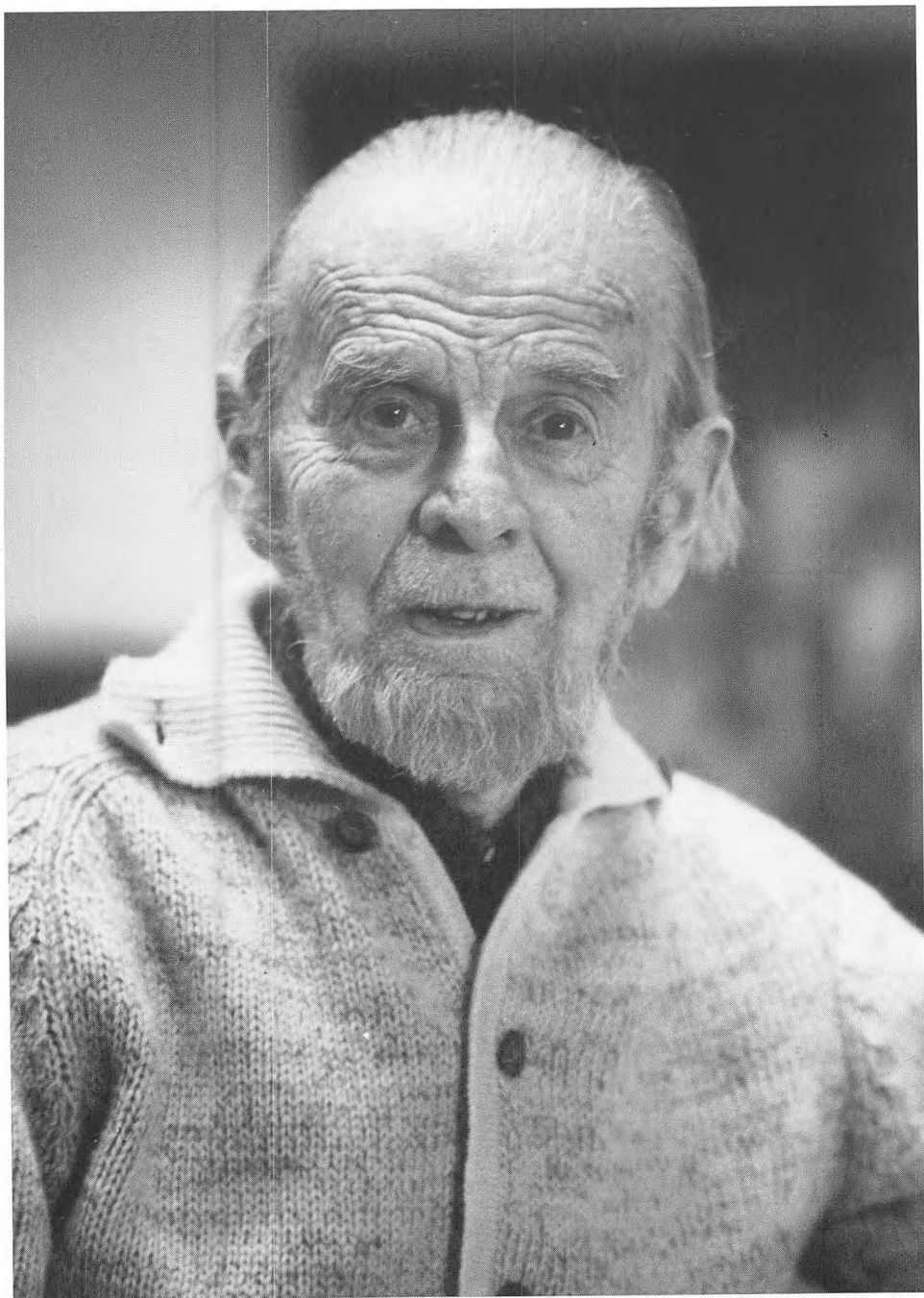
I forlængelse af denne gensidige interesse i at skabe forbindelse mellem kirken og kunsten opstod tanken om at gøre maleren og hans billeder permanent til en del af et aktivt kirkeligt miljø. Et miljø, der ikke luk-

Museets atriumgård forbinder den oprindelige museumsbygning med den tidligere lejlighed for Jens Nielsen. Efter Jens Niensens død i 1987 blev lejligheden inddraget til udstillingsformål. Foto: Per B.

kede sig inde med sig selv, men inddrog mange aspekter som led i det kirkelige arbejde. Og samtidig et miljø, der lagde vægt på, at disse forbindelser antog synlige udtryk.

I 1969 skænkede Jens Nielsen sin enorme samling af malerier og grafik til et nyoprettede *Jens Niensens Museum*. Museet fik status af en selvejende institution med en bestyrelse på fem medlemmer – en blandet flok af

lokale folk og personer, der gennem mange år havde været optaget af Jens Niensens kunst.

Holstebro Kommune var også repræsenteret, og det var kommunen, der som bygherre finansierede opførelsen af det lille museum med tilhørende privatbolig og gårdhave, der stod klar til indvielse allerede på malerens 80 års dag den 30. juni 1971.

Omdend museet ikke var stort, var og er det stadig velfungerende. Den oprindelige museumsbygning består af tre lokaler på hver ca. 50 m² men med megen vægplads, idet de to rum har ovenlys og det nederste kunstlys til brug for grafikudstillinger.

I 1974 blev der yderligere bygget et stort atelier til Jens Nielsen på 100 m² samt et mindre rum med grafikskabe.

Det var en forudsætning for den økonomiske drift af museet, at man kunne sælge ud af samlingen, og kunstner og museum skulle dele lige over. Desuden gav Holstebro Kommune et mindre årligt driftstilskud.

I de følgende år udspillede der sig et helt specielt liv på *Jens Niensens Museum*, hvor kunstneren både malede og boede i direkte tilknytning til museet med hans egne værker.

Og mødet med Jens Niensens stærke personlighed var et væsentligt element i museumsbesøget.

Efter Jens Niensens død blev der i en periode stille ude på museet, og museets bestyrelse blev bragt i en ny situation, hvor fremtiden for museet måtte overvejes nøje.

Resultatet blev, at man besluttede sig for at gøre museets emnekreds noget bredere og også satse på udstillingsvirksomhed.

Der blev ansat personale til at forestå driften af museet og pasningen af samlingerne.

Og man indgik en aftale med Holstebro Kunstforening, som årligt står for fire udstillinger med aktuel og moderne kunst af høj kvalitet.

I 1981 indgik museet i forhandlinger med et

Maleren Jens Nielsen i foråret 1975 ved indvielsen af det store atelier. Ved den lejlighed fortalte han om grundelementerne i hans liv, der kunne udtrykkes i de tre store K'er: Kristendom, Kærlighed, Kunst, men med kolossal modstand mod alt det »bestående«.

KRISTENDOMMEN: Anerkendelse af evangeliet – befriet for al liturgi – ritualer – dogmer – og ydre gestus.

KÆRLIGHEDEN: Drivkraften i alt liv, der har værdi. Befængt med alle det ydre livs dårligste motiver. Udefinerlig, hvor den er bedst – kun et: er- bekræftet af ens virkelighed og kraft i verden.

KUNSTEN: Kunsten nåede mig først, da jeg fyldte 40. Den er også udefinerlig ligesom de to andre K'er, ukuelig af alle ydre tilstande. Den må komme som noget der er henlagt til een at gøre. Det rette udtryk må maleren selv finde, d.v.s. skabe sin egen teknik.

Hvis alle tre K'er ak-1 samles i eet – kan eet ord stå for det hele: TRO! Ikke noget, der kan præsteres men noget der er.

I den midterste Jens Nielsen sal hænger fra venstre: Lazarus' opvækkelse fra 1968 og Isak møder Rebekka fra 1933. Forrest: Niels Helledies skulptur. Gensyn fra 1979. Foto: Per B.

på mange måder ligesindet museum, Museet *Holmen* i Løgumkloster om at overtage den meget store samling af Olivia Holm-Møllers malerier og akvareller.

Maleren Olivia Holm-Møller havde efterladt sig en ganske omfattende samling billeder, som først blev tilbudt Grenå by, nær hendes fødeegn, men som derefter blev tilbudt Museet *Holmen* i Løgumkloster.

Museet består af både en lokalhistorisk samling og af en samling omkring kirkekunst og kirkearkitektur.

Selvom de mange kirkelige institutioner i Løgumkloster, der kan opleves i tilknytning til Olivia Holm-Møllers billeder med deres i både bred og snæver forstand reli-

giøse sigte egentlig passede fint ind i denne sammenhæng, så kunne samlingens billeder sagtens selv udfylde hele museet.

Men vilkårene for enkeltmands kunstmuseer kan være ganske vanskelige, og derfor indledte man et samarbejde med Jens Nielsens Museum i Holstebro.

Resultatet blev, at man i forsommeren 1982 overførte Olivia Holm-Møllers samling til Jens Nielsens Museum, som skiftede navn til: *Jens Nielsen og Olivia Holm-Møllers Museum*. Det har vist sig på alle måder at være et fint makkerskab. De to kunstners værker er meget forskellige i det kunstneriske udtryk, men supplerer samtidig hinanden mægtig godt.

I den midterste Jens Nielsen sal hænger det trefløjede billede: Peters vandring fra 1969 samt Jakobs drøm fra 1970. Forrets ses skulpturen. Gensyn af Niels Helledie og på væggen samme kunstners Fuglekrcificks. Foto: Per B.

Begge kunstnere arbejdede meget med religiøse temaer og også med indtryk fra fremmede kulturer.

De havde sammen rejst i mange eksotiske lande, og Olivia Holm-Møller var i begyndelsen af 1930'erne med til at tilskynde Jens Nielsen til helt at hellige sig kunstnerbanen.

Olivia Holm-Møller var født i Homå ved Grenå i 1875. Hun døde i 1966. Det var højskolen og det liv der udspillede dér, der gradvist førte hende over i kunsten.

Hun arbejdede med træskærerarbejder, før hun omkring 1910 koncentrerede sig om den billedkunstneriske skaben. Der er

noget groft over figurtegningen i hendes billeder, men farvemæssigt udviklede hun en meget fin og lysende kolorit, der kunne give liv til de ofte noget tunge motiver, hun kredsede omkring.

I de senere år frigjorde hun sig fra den naturalistisk, figurative billedverden og udførte en lang række billeder, hun kaldte »kun farve og rytme«.

Men der er mere end farve og rytme i de malerier. Det er kloder i universets store hav, der hvirvler op foran os i disse store, lysende billeder.

Kvindelige malere fra dette århundredes første halvdel har ikke haft det let, de har været et absolut mindretal i et mandsdomi-

*Olivia Holm-Møller: 3 generationer, 1908.
Foto: Per B.*

neret kunstunivers. De kvinder, der overlevede som kunstnere, var derfor ofte i besiddelse af særlige egenskaber. Det viser også et spændende selvportræt, hvor der bag Olivia Holm-Møllers skikkelse er et hestehovede, der grinende ser beskueren i øjnene.

Også for Jens Nielsen gik vejen til kunsten over de danske folkelige bevægelser og én af dens institutioner.

Jens Nielsen blev født i 1891 og døde i Holstebro 1978. Jens Nielsen var friskolemand, og det endda ud i det yderste.

Han oprettede friskoler, hvor vægten var

lagt på *fi*. Børnene måtte selv bestemme, hvornår de ville møde, hvornår de ville gå, og hvad de ville lære. Og forældrene kunne selv fastsætte skolepengenes størrelse. Det er flot, at dén skole kunne eksistere i hele fem år.

I en alder af omkring 40 år kastede Jens Nielsen sig ud i maleriet, med en sjælden, men for maleren karakteristisk ihærdighed. Det er biblen og dens fabulerende og i egentligste forstand livgivende verden, som er Jens Niensens altdominerende billedverden. Med stærke farver og voldsomme figurer malede Jens Nielsen himlen ned på jorden og skaber derved sin egen farvernes bibelhistorie. Enkeltheden i de fortællende billeder er ofte overvældende og inderlig troskyldig. Farveholdningen er direkte og udtryksfuld, men er også tydeligvis gennemarbejdet og ret raffineret.

De to kunstnere og deres omfattende samlinger vil fortsat udgøre kernen i Jens Nielsen og Olivia Holm-Møller Samlingens virksomhed. Der er rige muligheder for skiftende ophængninger og for at påpege nye aspekter og sammenhænge i deres kunst.

Men samtidig vil såvel Holstebro Kunstforening som museet selv arrangere kunstudstillinger. For museets vedkommende vil vi bl.a. prøve at lade yngre kunstnere føre dialog med de to stamkunstnere.

I 1988 har vi haft krucifikser af Niels Helledie, ophængt i det store Jens Nielsen rum, og i tilknytning til Olivia Holm-Møller Samlingen har vi haft opstillet tre store skulpturer af Erland Knudsøn Madsen. Skulpturer der i et helt andet formsprog behandler de samme basale temaer som Oli-

Olivia Holm-Møller: Mine venner, udateret. Foto: Per B.

via Holm-Møller: Himmel og hav, jord og kloder, sindbilleder og myter.

Det religiøse aspekt er derudover fremhævet ved værker af en række kunstnere, som har udført kirkelige udsmykningsopgaver eller har arbejdet med religiøse temaer eller illustrationer til bibelen. Men der er også i museets samlinger af Jens Nielsen og Olivia Holm-Møller grobund for at fokusere på det figurativt fabulerende maleri i dansk kunst i dette århundrede.

I efteråret 1987 blev Jens Nielsen og Olivia Holm-Møller Museet sammenlagt med Holstebro Kunstmuseum under det offi-

cielle navn *Jens Nielsen og Olivia Holm-Møller Samlingen*. Men det er vigtigt, at samlingen og huset på Nørreland bevarer sin profil og sit særlige særkende. Lige fra Jens Niensens dage har museet været præget af et direkte og åbenhjertigt forhold mellem publikum og kunsten/kunstneren. I virkeligheden har museet på Nørreland på mange måder adskilt sig fra det mere nøgterne og museumsfagligt videnskabelige, som man forbinder med ordet museum.

Nu er Jens Nielsen og Olivia Holm-Møller Samlingen en del af det statsanerkendte Holstebro Kunstmuseum, men der vil stadig være stor forskel på idéindholdet i de to

museer. En mindre udbygning af museet med magasin- og udstillingsrum har været planlagt igennem nogle år, men er endnu ikke programsat.

Og i fremtidsperspektiv øjnes mulighederne for, at Jens Nielsens lejlighed igen kan blive ramme om en kunstners ophold og kunstneriske virksomhed – dog kun for en periode af et halvt eller et helt år. Så vil museet have genskabt sin position fra Jens Nielsens dage, hvor kunstnerens egen tilstedeværelse og forklaring blev et vigtigt led i publikums vej til den kunstneriske oplevelse. For det er et betydningsfuldt element i Jens Nielsens og Olivia Holm-Møller Samlingens virksomhed at åbne døre for kunsten, ligesom Jens Nielsen selv gjorde det i sin lange livsgerning.

Efter nyophængning af Olivia Holm-Møller samlingen hænger på endevæggen i det store atelier: Ragnarok fra 1914. Foto: Per B.

Brandhøj og 146 andre gravhøje i Sevel sogn

Ude på heden syd for Herrup lå engang en ganske pæn gravhøj. Højen havde et dejligt grønt græstæppe. Den var knap halvanden meter høj og 16 meter bred – og altså ret anseelig i forhold til så mange andre gravhøje.

Ved højen havde »hjorddrene« ifølge Theodor Kudahl – den forrige ejer – gravet en fordybning og bygget en lille hytte. Her kunne de varme sig og slå tiden ihjel med at bage lidt kager og andet godt. Her i læ af Brandhøj – som den kaldtes – spiste folkene deres frokost, når de var ude at hakke roer.

Det sørgelige ved højen var blot, at den på trods af sin størrelse og sit udseende aldrig var blevet fredet. Omkring århundredskiftet, da Hans Kjær fra Nationalmuseet berejste egnen, var højen pløjet over. Hans Kjær bemærker om højen: »En overpløjet Høj, 1,7 M høj, 19 M br. S. østre Side er indbygget en lille Vogterhytte og et Fyrsted. Dyrket i Ager«.

Senere i 1940'erne, da Nationalmuseets folk igen var ude, denne gang for at registrere fredningsværdige gravhøje o. lign., værtdigedes højen ikke et ord.

Mærkeligt nok for de nuværende ejere Finn og Jacob Kudahl mindes ikke, at højen nogensinde har været dyrket.

Men hvorom alting er – højen er aldrig blevet fredlyst. Men flot lå den alligevel i selskab med de to større og mere anseelige Møgelhøj (Møgel = stor) og Kringelhøj. Dog

med en vis respekt for storebrødrene lidt trukket tilbage til det flade land fra den markante skråning ved engen, hvor de store høje ligger.

Flot lå den – indtil vi udgravede den! Da højen aldrig var fredet, måtte den vige for de store grusgrave i området.

Det er trist, og det sker kun, fordi vi befinder os i det mørke Vestjylland. En nybe-

Møgelhøj, Kringelhøj og Brandhøj. De fleste høje ved Bjørnkær ligger på kanten af højdedraget ud mod det flade land. Brandhøj ligger for sig selv trukket tilbage fra de andre høje. Det kan skyldes, at Brandhøj er anlagt i yngre bronzealder. Hovedparten af de andre høje er nok fra ældre bronzealder.

Brandhøj under udgravning.

rejsning af alle landets fortidsminder kører nu på tiende år. Omtrent hele landet er berøjt, men ikke den nordlige del af Ringkøbing amt. Som med så meget andet her i landet er der en vis øst-vestlig forsinkelse-effekt. Ved den grundige nyberøjsning ville man næppe have overset højen, og den kunne være fredlyst før grusgravningssagen opstod.

Men nu måtte vi altså udgrave højen, før grusgraven ville æde den. Det skete i oktober 1987.

Nu er vi jo ikke overtroiske længere. Men mange sagn fortæller om uvejr, der brød løs, og ulykker der tårnede sig op, når folk i gamle dage stak spaden i fædrenes gravhøje for at finde de hengemte skatte. Den slags havde vi ikke i tankerne, da vi startede at udgrave højen. Kun var vi kedede af at skulle fjerne den pæne høj.

I strålende sol rullede gravemaskinen op over marken, men næppe var den begyndt at afskrabe muldlaget, før regnen silede ned. Og det regnede og det regnede hele dagen, til vi var færdige med vores forehavende. Lastbilen, der skulle trække skurvognen op til udgravningen, kørte fast, så Falck måtte tilkaldes. Det samme skete for gravemaskinens fører, da han skulle hjem. Højfolkene havde vist stadig et og andet at skulle sige. Heldigvis forskånedes de os dog for yderligere ulykker.

Ved undersøgelsen af højen viste det sig snart, at centralgraven var plyndret. Vi vidste godt, at Jacob Jacobsen – de nuværende ejeres farfader – i sin tid havde givet en karl lov til at grave i højen. Derfor var det jo ikke givet, at han havde nået gravens bund. Men to store plyndringshuller kunne ses i midten af højen. Helt til bunden var der gravet,

og den formastelige havde slettet alle spor af graven. Dog fandt vi en lille ildslagningssten i plyndringshullet. Den kan stamme fra selve graven.

At det ikke er 100 år siden, at højen er plyndret, sås af en pibespids af nyere dato. Den lå på bunden af plyndringshullet. Vi kan næsten se karlen for os, svedende og prustende grave sig ned i højen, mens jord og piberøg stod op af hullet.

Mon han så fandt, hvad han søgte? Lokket af sagn om guldskatte har mange i tidens løb gravet sig ned til gravhøjenes bund. Men karlen her på Bjørnkærgård har måske blot ønsket sig at finde et bronzesværd eller en stenøkse – ting, som nemt kunne sælges og give en ekstra skilling til den sikkert sparsomme løn.

Karlen fandt dog næppe sådanne ting. Vores fund viser nemlig – som det senere skal fortælles – at højen er anlagt i yngre bronzealder. På en tid hvor man er mere karrig med gravgaver og også karrig med gravgavernes størrelse.

På denne tid er man gået over til brandgravsskik. De brændte rester af den døde

puttes i en krukke, og heri er det begrænset, hvad der kan være af oldsager. Forestillingen om livet efter døden og turen til dødsriget må også have ændret sig og således brugen af store våben og smykker som gravgaver.

Det passer fint med, hvad brødrene Kudahl havde fået fortalt af deres fader, at karlen vist kun fandt nogle krukker. Hvis der havde være nogle oldsager af værdi i urnen eller urnerne, så havde man nok husket det.

Karlen har altså næppe fået det ud af gravningen, som han ønskede. Lerkar var ikke så værdsatte samlerobjekter, som f.eks. stenøkser og bronzesager.

Vores udgravning viste, at før højen blev anlagt på stedet, var der gravet tre store huller ned i jorden. Hullerne var fyldt op – formentlig med affald – hvoriblandt kom en del knuste lerkar, som vi så finder i dag.

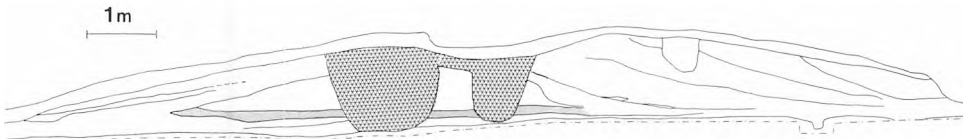
Hen over disse udgravninger og ned i toppen af den ene nedgravning var et ca. 10 cm tykt lag med aske, trækulsstykker, en del knust keramik og enkelte stumper brændte knogler. Laget havde en udstrækning på ca. 5 x 5 m. Dette lag må uden tvivl være resterne af det store bål, den døde blev brændt på. Siden har man så samlet og renset de brændte knogler og sikkert puttet dem i en urne. Til slut har man bygget højen over.

De store gruber, som fandtes under højen, kan være en del af ceremonien før gravlæggelsen. Vores lange søgegrøfter ud fra højen viste ikke spor af lignende anlæg andre steder. Den mulighed, at gruberne har hørt til en nærliggende boplads kan ikke udelukkes.

Foruden de her omtalte anlæg under højen, var der ikke så mange nye oplysninger

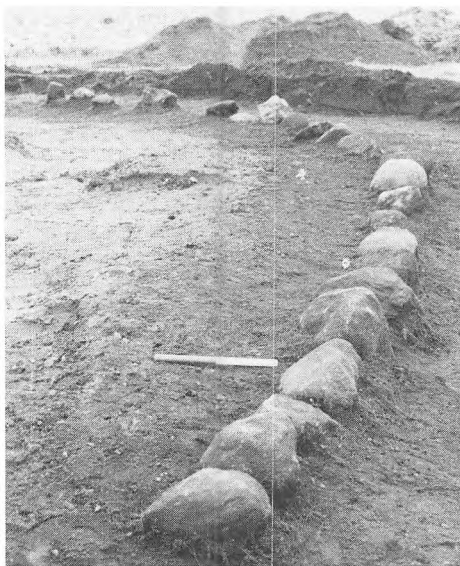
Yngre bronzealder-lerkar fundet i brandlag under Brandhøj. Foto: Kjeld Hansen.

Profil tværs gennem Brandhøj. De to store plyndringshuller er skraveret.

at hente i højen. Dog skal nævnes, at der langs højfoden har været sat en række sten af noget varierende størrelse. Her på Sevel sogns Søndre Hede kunne man altså godt finde sten til højen. Ved to andre høje, som vi har udgravet de seneste år ved Gimsing og Mejrup, har man sandsynligvis på grund af knaphed på sten sat stolper omkring højen.¹

Efter indledningen af artiklen med omtale af højfredning vil det være naturligt at fortælle lidt mere om fredningen af gravhøjene i Sevel sogn.

Parti af randstenskæden omkring Brandhøj.

I hele sognet er der ikke mindre end 146 fredede gravhøje – et aneligt antal også selvom der er tale om et stort sogn på knap 11.000 ha. Udover Stubber Kloster er der ikke andre typer fredede fortidsminder end gravhøje i sognet.

Størsteparten af gravhøjene blev fredet i 1937. De fleste af landets velbevarede høje blev dengang fredlyst i forbindelse med vedtagelse af den nye naturfredningslov.

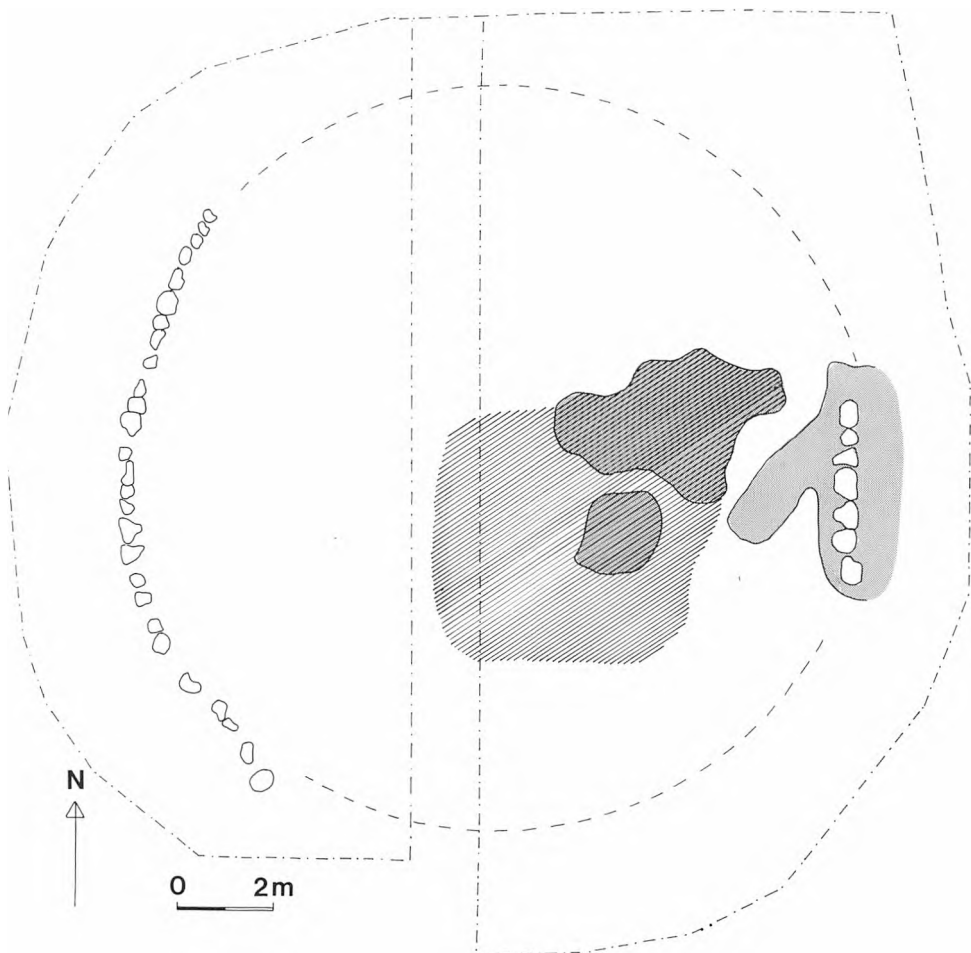
I alt frededes omkring 100 høje i Sevel sogn i 1937.

Interessant er det at se på, hvordan fredningerne foregik før 1937. Knap 50 høje er fredlyst før denne tid.

Før 1937 var det Nationalmuseets holdning, at fredningerne skulle foregå ad frivillighedens vej. Til hjælp ved dette arbejde havde Nationalmuseet forskellige frivillige medarbejdere. I Ringkøbing amt har især to personer ydet en stor indsats for frednings-sagen. Det drejer sig først og fremmest om oberstløjtnant Thyge Søegaard fra Viborg, og efter ham lærer Chr. Krogh fra Skiveegnen.

Her i Sevel sogn kan vi navnlig takke Thyge Søegaard for de gravhøje, der blev fredet før loven i 1937.

Thyge Søegaard var oberstløjtnant ved Prinsens Livregiment i Viborg. Når han havde orlov og ferie rejste han rundt i Jylland for at fredlyse gravhøje. I alt lykkedes det ham at få fredet omkring 800 oldtids-

Grundplan over Brandhøj. Grå gruber under højen. Skraveret: Brandlag fra begravelsesceremonien.

minder. Et resultat som er uden sidestykke i dansk fredningshistorie.² En stor del af æren herfor skyldes sikkert hans efter sigende jævne væsen, »retsindighed« og jyske taleform. Selv om hans ærinde hos landboere måske ikke altid vakte lige stor forståelse, var han en velset gæst på landet.³

I 1894 var Søegaard på rejse i bl.a. Sevel

sogn. Ikke mindre end 34 gravhøje fik han fredlyst i sognet denne sommer. Rejsen må have strakt sig over flere dage. Det har taget tid at finde frem til de høje, der var oplagte at frede, få talt med ejerne, få overbevist dem om sagens vigtighed og få udfærdiget de nødvendige papirer.

Selv skriver Thyge Søegaard i 1896 til

Oberstløjtnant Thyge Søegaard som fik fredet 34 gravhøje i Sevel sogn.

Sophus Müller, Nationalmuseets direktør: »Det kan ofte være et trættende og fremfor alt et Taalmodighedsarbejde at gaa fra Bonde til Bonde – den ene ofte mere Træg end den anden – og hyppig uden Resultat, men hvor jeg har udført et Arbejde, har jeg altid glædet mig ved, at det var af blivende Værdi...«.⁴

I brevvekslingen mellem Sophus Müller og Thyge Søegaard er så godt som aldrig anvisninger på, hvor Nationalmuseet ønsker, at Søegaard skal tage på fredningsarbejde. Det klarede han på sin egen måde.

Ved Prinsens Livregiment uddannede Thyge Søegaard rekrutter. At de blev undervist i andet end militærvidenskab, fremgår af et brev til Nationalmuseet i 1892:

»Rekrutterne ca. 130 mand, ere alle

hjemmehørende i det nordvestlige Jylland, jeg agter at vække Opmærksomheden og om muligt Interessen hos dem for Højenes Fredning eller kyndige Udgravning, at Fund sendes direkte til Samlingerne og ikke afhændes til omstrejfende Opkøbere o.s.v.

Denne Rekrutstyrke repræsenterer ved Fædrene en ikke ringe Del Høje, som jeg dels kan erhverve enten til Fredning eller Udgravning, jeg tror nemlig ikke jeg fejler, naar jeg forudsætter, at jeg lettere naar et Resultat med en jydsk Bonde, hvis Søn er uddannet under mig og staar i mit Kompagni, end andre aldeles ukjendte saameget mere som jeg kjender mine Landsmænds Egenskaber meget nøje«.

Rekrutterne i Viborg var altså blevet et vigtigt led i Nationalmuseets fredningsarbejde i Jylland.

Desuden må Pastor Prætorius i Sevel have spillet en vigtig rolle i fredningsarbejdet her. I 1894 skrev man fra Nationalmuseet til ham på Thyge Søegaards foranledning: »Tak fordi De baade har foranlediget dette nu afsluttede Fredningsværk og tillige har støttet og fremmet det paa en saa kraftig Maade. I dette Sogn vil Landskabet ved de nu i saa stort Omfang foretagne Fredlysninger bevare sit historiske Præg, hvad der desværre maa siges saa sjældent at være Tilfældet i andre Egne«.

Mon også prædikestolen blev brugt i fredlysningsarbejdet?

En af højene, der blev fredlyst i 1894 var Møgelhøj – nabo til vores Brandhøj. Af øvrige høje, der blev fredet det år, kan nævnes tre af Baunehøjene syd for Sevel by, Blakskær Høje ved sydenden af Stubbergård Sø og Tophøj, der ligger, hvor vejen går fra Viborgvej til Herrup.

Tophøj som ligger, hvor vejen drejer til Herrup fra Viborgvej.

Om sidstnævnte, som Thyge Søegaard kalder »Fælleshøj«, skriver han: »Navnlig var Fælleshøjen saa sjælden smuk og ligger tillige tæt ved Hovedlandevejen, saa jeg kunne ikke lade den ligge«. Underforstået at den måtte han altså frede.

Yderligere skriver Søegaard selv om sit arbejde i Sevel sogn: »Det egentlige Fredlysningsarbejde i dette Sogn er tilendebragt med ialt 34 Gravhøje, blandt hvilke en smuk Langhøj og flere ualmindelig store og smukke Rundhøje...«

Den omtalte langhøj er »Døjsen« ved Gunderup.

Ikke kun Søegaard selv er tilfreds med arbejdet, også på Nationalmuseet er man godt tilfreds: »Idet jeg bringer Hr. Kaptajnen Museets erkendeligste Tak for de med Deres behagelige Skrivelser af 10de og 15de ds modtagne Deklarationer lykønsker jeg Dem til det særdeles smukke Udbytte, som Deres rejse har bragt...«

Tre år efter, i 1897, er Søegaard igen i Sevel sogn. Den 3. juni har han nemlig gennem Nationalmuseet bestilt 34 granit-fredningssten hos stenhugger Sonne på Born-

holm. Stenene er alle beregnet til gravhøjene i Sevel sogn.

Nationalmuseet bestilte hvert år 100 fredningssten hos Sonne. Thyge Søegaard er med sine 34 sten, den der sætter flest fredningssten op det år. En anden ihærdig person på listen er forfatteren Johan Skjoldborg, der opsatte 20 sten det år.

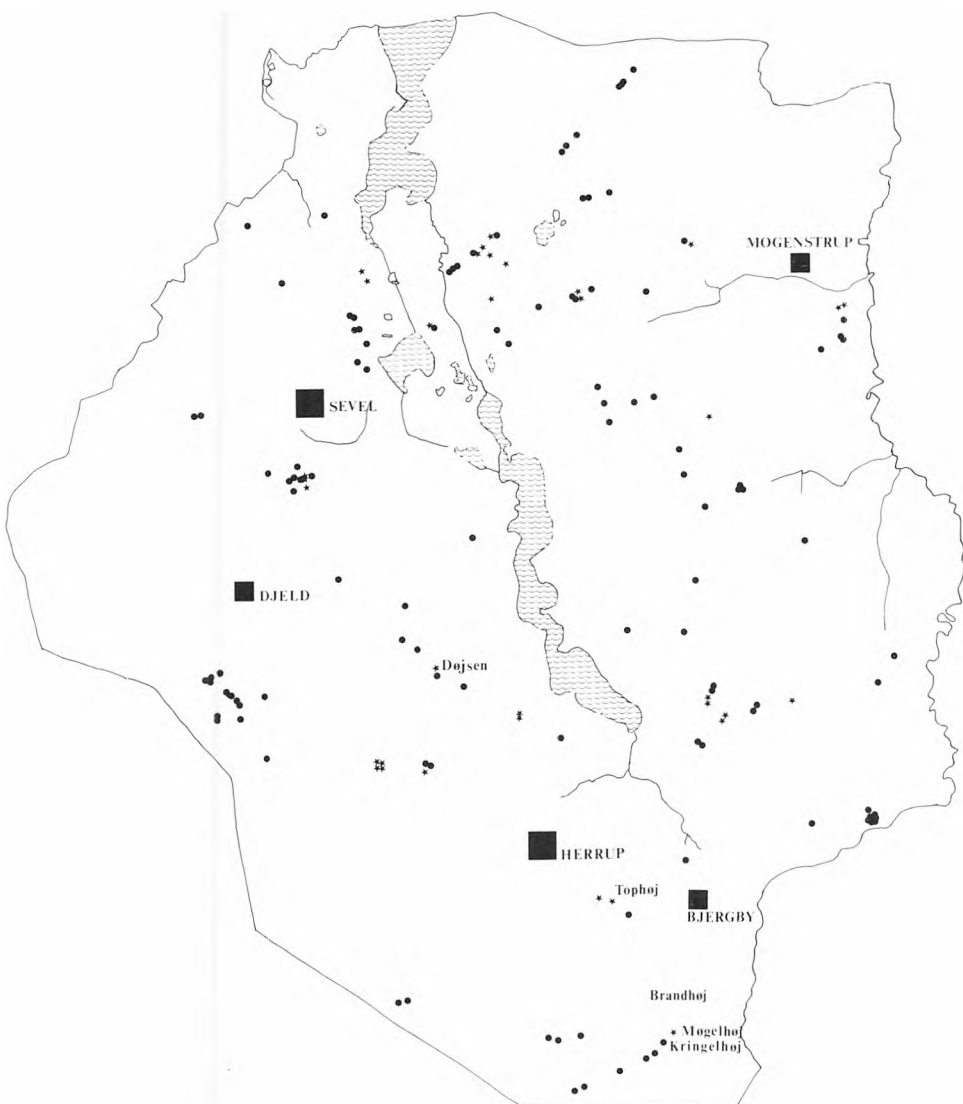
Som de foregående år har Søegaard i 1897 arbejdet flittigt. Men allerede i slutningen af august må Sophus Müller skrive til ham: »Det gør mig ondt at maatte, ligesom i tidligere Aar, nu ved Efteraarets Begyndelse meddelte Hr. Kaptajnen, at Forholdene gøre det nødvendigt at stille Arbejderne i Marken i Bero. I Aar er der dog saa meget mindre Grund til Beklagelse herover, som Deres godhedsfulde Arbejde for Fredningssagen har baaret overordentlig rig Frugt, saa at baade Hr. Kaptajnen og Museet med stor Tilfredshed kan se tilbage paa den Kampagne, som nu sluttes...«

Nationalmuseet betalte diæter og rejseomkostninger til deres medhjælper. Skønt det ikke var mange penge, det drejede sig om, slap bevillingerne hurtigt op, og

arbejdet måtte ofte indstilles tidligt om efteråret.

Først fire år efter, i 1901, når Nationalmuseets landsdækkende berejsning af fre-

dede og ikke-fredede oldtidsminder til Sevel sogn. Museumsassistent Hans Kjær står for dette arbejde. Han fik fredet endnu fem høje. Samtidig skriver han d. 14.9.1901 til

Alle fredede gravhøje i Sevel sogn. Stjerne viser, hvilke høje Thyge Søegaard fik fredet i 1894 og sat fredningssten på i 1897.

Døjsen, »en anselig Langhøj«, som Thyge Søegaard skriver.

Skive Folkeblad bl.a.: »Men var Haderup Sogn fattigt paa Høje, var til Gengæld i Sevel Antallet næsten overvældende. Det opgjordes til 375, og endda kan det jo være, at ganske enkelte, helt sløjfede Mindesmærker i denne rige Høj-Egn kunne have undgaaet Opmærksomheden«. Hans Kjær omtaler med tilfredshed, at adskillige af højene stadig er bevarede på grund af Kaptajn Søegaards virksomhed.

»Men desværre viste det sig ogsaa, at et uforholdsmæssig stort Antal Høje, dels i ældre, men dels ogsaa i ganske ny Tid, have været Gjenstand for Gravninger, som ere foretagne af ukyndige Personer, snart af pur nysgjærighed, snart for at fremskaffe Oldsager til Salg... de mange gabende Huller vidnede uden Ord tydeligt nok derom«.

Det har været et trist syn, men selv om Hans Kjær sandsynligvis gerne har villet afhjælpe dette og frede endnu flere af højene, så lykkedes det ham kun at få fredlyst yderligere fem af de 375 høje. Tidsmæssige og

økonomiske grunde har nok skylden herfor. I Nationalmuseets instruks for herredsberejningerne regner man med, at et lille sogn kan gennemses på 1-2 dage. »For faa Sogne vil Tiden behøve at overstige 3-4 Dage«.⁵

I Sevel sogn indsamlede Hans Kjær som nævnt oplysninger om 375 gravhøje. Når det betænkes, at højene skulle afsættes på kort og beskrives, så har han virkelig haft travlt, hvis ikke de fire dage skulle overskrides.

På den baggrund forstås det bedre, at Brandhøj ikke blev fredet før 1937. At den ikke fulgte trop med de ca. 100 nytillkomne fredninger i 1937 må stadig undre.

En stor del af de fredede gravhøje i Sevel sogn hører til den lange række, som ligger langs oldtidsvejen fra Vesterhavet til Viborg. Gravhøjene er med til at sætte sit præg på landskabet i sognet. Tænk blot på Sevel by. Hvem kan se denne by for sig uden at tænke på Bauehøjene syd for byen.

Møgelhøj og Kringelhøj.

Vi må være taknemmelig for Thyge Søegaard, de velvillige lodsejere og de, der arbejdede for fredningslovens gennemførelse. Nu er det så op til os at passe på højerne til kommende slægter. Som Hans Kjær skrev i 1901, kan her skrives igen:

»Der er da Anledning til her at gjentage, hvad der ofte er sagt, men ikke kan siges stærkt nok eller tit nok: *Højene ere Fortidens Grave*; de gjemme Støvet af de Slægter, som levede i vort Land i de fjærne Tider, dyrkede deres Korn og græssede deres Kvæg«.

Noter:

1. Olesen, L.H. og Eriksen, P. 1986: »Arkæologi på naturgassens vej«. Holstebro Museum årsskrift s. 20.
2. Thorsen, S. 1983: »Mod en levende personlighed, kan ingen højgraver stå sig«. Antikvariske studier 6. s. 51 ff.
3. Berlingske Tidende d. 31.1.1911.
4. De citerede breve ligger dels i Skov- og Naturstyrelsens arkiv og dels i 1. afdelings arkiv på Nationalmuseet.
5. Ebbesen, K. 1985: »Fortidsminderegistrering i Danmark« s. 83.

Fredningssten på Møgelhøj opsat af Thyge Søegaard 1897. Som regel er kun opsat fredningssten på høje, der er fredet før 1937.

Industriudstillingen 1871 i »købmændenes Jerusalem« – Holstebro

Op til vort århundrede har handelen med varer været den primære drivkraft i Holstebros økonomi, enten i form af storkøbmænds internationale handel med forbindelser til hele Nordsøregionen, eller i det mindre format kramhandelen med omegnens bønder. Helt overdrevet har det derfor ikke været, når den rige hosekræmmer Michael Pedersen Kierkegaard med en snert af ironi skal have karakteriseret byen ved Storåen som »Købmændenes Jerusalem«.¹ Imidlertid er fremstillings- og forarbejdningsevne en grundlæggende forudsætning for al handels udvikling, og her kom byens håndværkere ind i det økonomiske kredsløb. Generationer af håndværkere har gennem århundreder i undselige værksteder med enkle midler fremstillet nødvendige daglige forbrugsgoder. Produkterne har kun sjældent overlevet tidens tand, tilbage er navnene på disse håndværksfolk. Undtagelserne er at finde i de unikke mestres kunst. Folk som guldsmed Weller og godt et århundrede senere bogtrykker N. P. Thomsen gjorde også Holstebro kendt for sit eminent håndværk.

Handel og håndværk fungerede således i et absolut nødvendigt samspil, harmonisk og uantastet – indtil midt i forrige århundrede. Fra da af måtte man lære at leve med en ny produktionsform – industrialismen – et fænomen der først betragtedes med en na-

turlig skepsis, der hos mange håndværkere ikke uden grund udvikledes til frygt. Århundredgammel viden blev overflødiggjort, og i takt hermed elimineredes gamle privilegier og den faglige stolthed, der var enhver duelig håndværkers mentale rygrad. Tilværelsen krævede nu et andet livssyn og nye tilgangsvinkler, hvilket blandt andet kom til udtryk i dannelsen af industriforeninger og afholdelsen af industriudstillinger – også her i Vestjylland.

Vestjysk Industriforening af 1871

Et centralt element i denne udvikling udgjorde næringsloven af 1857 med dens opløsning af laugsvæsenet; dermed stod vejen åben for nye organisationsformer indenfor dansk håndværk og industri. Endnu et par årtier skulle mestre og svende dog vedblive at være medlemmer af de samme organisationer – således også i den i 1860 stiftede Holstebro Haandværkerforening, der med sine 30-40 medlemmer i 1860'erne dannede udgangspunkt for etablering af en sygekasse, en brugsforening² og en søndagsskole, der senere udviklede sig til byens tekniske skole.³ Håndværkerforeningen satte også sit præg på byen gennem afholdelse af foredragsarrangementer og udstillinger.

Ti år fik denne forening lov til at virke

Holstebro Jernstøberi, som sønderjyden Martin Heinrich Petersen, fra 1862 drev frem til den største industrivirksomhed i Ringkøbing amt, blev udgangspunkt for mange initiativer – blandt andet industriudstilling i 1871. Et halvt år efter døde jernstøber Petersen. Illustration fra omkring 1880.

uantastet, idet jernstøber Martin Heinrich Petersen, der i 1871 var foreningens formand, om nogen var de nye tiders og dermed industriens mand. Om denne »entreprenørtype« i Holstebros tidlige industri er tidligere berettet i Holstebro Museums årsskrift 1984,⁴ men nævnes bør dog af hensyn til perspektivet, at Petersen med baggrund i sin uddannelse på de store Carlshütte-værker i Rendsburg knyttede en direkte og betydningsfuld forbindelse mellem Holstebro og dansk jernindustriens foregangsområde. Jernstøber Petersen, der i efteråret 1862 havde etableret sig som jernstøber i Holste-

bro, men som døde kun 44 år gammel i 1872, blev en af hovedinitiativtagerne til dannelsen af Vestjyllands Industriforening.

Petersen havde indkaldt til et møde i Holstebro den 7. maj 1871, og mødte var repræsentanter for industri- og håndværksvirksomheder i Ribe, Varde, Skive, Ringkøbing, Lemvig og Holstebro. De fremmødte mænd kunne den følgende dag vedtage den ny forenings vedtægter, der skulle udgøre basis for et arbejde, hvis endelige mål var at gøre det vestjyske område til voksested for stærke industrielle foretagender – næsten som man søgte et århundrede

Holstebro Avis

og

Avertissements-Tidende.

Nr. 113.

Tirsdagen den 26de September 1871.

2de Aarg.

Den i 1851 startede »Holstebro Avis og Avertissements-Tidende« er en enestående kilde til belysning af byens forretnings- og foreningsliv i en periode, hvor vi savner andre kilder. Denne Højre-avis fik først fra 1881 konkurrence fra Christen Bergs »Holstebro Dagblad«.

senere med egnsudviklingsstøtten. Midlerne hertil skulle være forøgelse af medlemmernes viden gennem anskaffelse af faglitteratur, afholdelse af årlige industriudstillinger, oprettelse af industrilotterier, og endelig skulle der i de nævnte byer oprettes lokale industriforeninger, således at Vestjyllands Industriforening kom til at fungere som en paraplyorganisation.

Den 29. juni 1871 kunne Højre-avisen Holstebro Avis da også fortælle sine »ærede« læsere, at foreningen allerede det kommende efterår ville afholde sine første udstillinger i Holstebro og Varde. Redaktør Welsch, der selv var en af foregangsmændene i dette arbejde, kunne også med en vis selvtilfredshed skrive: »Man kan ikke andet end glæde sig til disse Udstillinger, der ganske vist vil blive til stor Gavn for Industriens og Husflidens Opkomst i Vestjylland«. ⁵ Allerede på foreningens første hovedbestyrelsesmøde, der afholdtes i Varde sidst i juni måned, måtte man dog konstatere, at den planlagte udstilling i værtsbyen måtte forrykkes til oktober medens Holstebro-ud-

stillingen som planlagt skulle afholdes i september måned. På mødet diskuterede man ivrigt vilkårene for lokalforeningernes virke, men vigtigst var nedsættelsen af en bestyrelse for Vestjyllands Industriforening, hvis første formand blev jernstøber M. H. Petersen fra Holstebro. Øvrige bestyrelsesmedlemmer blev:

Adjunkt Ramsing (Ribe), jernstøber Bjelke (Varde), redaktør Jørgensen (Ring-

Industri- og Lotteri

for

Idiot-Selbredelses-Anstalten.

Grilodder fra Industrilotteriets 6te Trækning indløst, og nye Lodsedler a 2 1/2 til 1ste Trækning, kunne erholdes hos

E. Grønnerup.

Rundt om i landet markerede den ny produktionsform sig blandt andet ved de såkaldte industrilotterier, hvis formål kunne være vidt forskellige, som annoncen viser. (Holstebro Avis 29.1. 1858).

Industriforeningen.

Ifølge tidligere Bekendtgørelse er Industriforeningens Lokale i Hr. P. Kragelund's Gaard paa Torvet aabent for Medlemmerne hver Onsdag Aften Kl. 7.

Der vil blive fremlagt forskellige Blade og Tidsskrifter, samt foreviiit forskellige Gjenstande.

Hver Onsdag Onsdag holdes saavidt muligt Foredrag og Diskussion.

Onsdagen den 25de, Kl. 8, holdes Foredrag af Dyrlæge Welsch om Thermometret. Derefter gjøres nogle Meddelelser om Foreningens Antiggender og foretages Valg af Bestyrelsen for Haandværkerstolen og Haandgjerningsstolen, 5 Medlemmer til hver.

Indgangen til Industriforeningens Lokale er igjennem Porten.

Holstebro, den 20de October 1871.

Bestyrelsen.

Som det turde fremgå af denne annonce fra Holstebro Avis den 24.10. 1871 var det alvorlige materier, som drøftedes i byens industriforening. Vi ved dog, at der også serveredes puncher til møderne, som antagelig har været mere muntre end annoncen antyder.

købing), distriktsdyrlæge og redaktør Welsch (Holstebro), redaktør Hestbech (Lemvig) og farver Godt (Skive).⁶ Man kunne tage fat på at forberede foreningens første industriudstilling i efteråret 1971. En stor del af arbejdet hermed kom imidlertid til at afhænge af den indsats lokalforeningen i Holstebro kunne præstere.

Holstebro Industriforening

I Vestjysk Industriforenings vedtægter forudsattes oprettelse af lokalforeninger i med-

lemsbyerne. I Holstebro kom der hurtigt handling bag ordene, idet Holstebro Industriforening stiftedes den 20. maj 1971 ved et møde på byens rådhus. Her ledede borgmester Becker mødet og resultatet blev meget succesfuldt idet ikke mindre end 160 af byens borgere meldte sig ind i denne nyskabelse indenfor handelsbyens foreningsliv. I det hele taget var Holstebro også i forrige århundredes sidste 4-5 årtier en særdeles foreningsglad by; mest aktiv var foreningen »Klubben« – mere uprætentiøst kunne det ikke være. Også teaterdirektør Olsen satte sit præg på byen med talrige forestillinger op gennem 1860erne. Alt sammen led i manifesteringen af det lokale borgerskabs kulturliv, som også industriforeningen blev en væsentlig del af.

At jernstøber Petersen blev foreningens første formand var kun rimeligt og naturligt hans indsats taget i betragtning. Mere interessant er imidlertid at konstatere håndvær-

Industriforeningen.

Forfkomnende Onsdag Aften Kl. 7 Møde i Industriforeningen Hr. Lærer Jørgensen fra Maabjerg holder Foredrag over „Luften.“

Bestyrelsen.

Den lokale industriforening skulle bibringe medlemmeme viden om naturvidenskaberne, så helt i tidens »ånd« afholdtes foredrag om vand, luft og ild. I december 1871 således et foredrag ved lærer Peder Jørgensen fra Maabjerg, senere kendt folketingsmand for Venstre og bankdirektør i Holstebro Landmandsbank. (Holstebro Avis 5.12. 1871).

Her i det i 1846 ved arkitekt Nebelong opførte rådhus afholdtes så tidligt som i 1862 en lokal industriudstilling i Holstebro.

kernes position i foreningen, idet der i vedtægterne sikredes håndværkerstanden 4 af 7 bestyrelsesposter. Således bestod industriforeningens første bestyrelse da også af 2 malere, 2 snedkere, 1 dyrlæge, 1 lærer og endelig jernstøber Petersen som eneste industrielle repræsentant. Forklaringen lå lige for – Petersen var faktisk byens eneste bærer af titlen fabrikant. Erhvervsmæssigt har disse forhold givet været typiske for de lokale industriforeningers bestyrelser. Ofte gik der da heller ikke lang tid inden disse foreninger sluttedes sammen med de oprindelige håndværkerforeninger og dermed opstod industri- og håndværkerforeningerne som stadig trives i købstæderne.

Holstebro Industriforening søgte i en annonce den 13. juni 1871 i Holstebro Avis at

leje passende lokaler til såvel udstillings- som mødebrug. Et mindre læseværelse skulle der også være til medlemmernes eventuelle fordybelse i den ovennævnte faglitteratur. Dertil krævede foreningen, at læseværelset en gang ugentligt fra klokken 19-23 skulle være opvarmet og belyst; til gengæld kunne værten så påregne at måtte levere forfriskninger til foreningens medlemmer.⁷

Marskandiser P. Kragelunds sal og tilstødende rum kom til at danne passende ramme omkring foreningens første virksomhed. Her mødtes medlemmerne over en punch og læste Illustreret Tidende, Husflidstidende, Industritidende eller Punch, når det skulle være mere afslappet. Men det opbyggelige stod i front hos medlemmerne.

Under Industri- Udstillingen i Aalborg udstedes Tour og Retour Billetter imellem Struer, Lemvig, Ebelv og Aalborg med Dampskibet „Aalborg“ til møderet Tarr, 5 Rdl. Kahytsplass, gjældende indtil Søndagen den 28de ds. incl.

Billetter beholdes ombord.

Aalborg den 18de August 1859.

C. E. Walling.

Allerede i 1850erne arrangeredes ture for interesserede vestjyder til industriudstillinger i de store købstæder; 5 rigsdaler for en tur til Aalborg fra de vestlige Limfjordsbyer – men så var det også med kahytsplass. (Holstebro Avis 23.8. 1859).

Onsdag den 25. oktober 1871 lagde bestyrelsesmedlem og redaktør Welsch ud med et foredrag om termometeret! I efterårets løb blev det fulgt op af foredrag om »Vandet« og »Luften« ved henholdsvis lærer Hansen-Sir fra Sir og P. Jørgensen fra Maabjerg.⁸ Samtidig fik man også tid til den 5. november samme år at starte foreningens håndværker- og håndgerningsskole for henholdsvis håndværkssvende, lærlinge og børn; den fysiske ramme her omkring var også Kragelunds lokaler på Store Torv.⁹ Industriforeningens væsentligste markering i forhold til offentligheden blev imidlertid arrangementet omkring industriudstillingen i Holstebro i efteråret 1871.

Det var langt fra nogen metropol de besøgende kom til i 1871 til den store industriudstilling i Holstebro. Byens hovedstrøg der var det samme som den gamle landevej nordfra og sydover mod henholdsvis Gjelleruplund og Skjern er her fotograferet sidst i 1860erne med Nørreport som motiv.

Industriudstillinger i 1860erne

Industriudstillingen i 1871 skulle blive Vestjysk Industriforenings første samlede manifestation som organisation. Samtidig bør det understreges, at sådanne udstillinger ikke var et nyt fænomen i den danske provins. Således afholdtes i dagene 21.-28. august 1859 en industriudstilling i Aalborg, og i fald der var vestjyder som ønskede at se udstillingen arrangerede T. Malling rejse derpå med dampskibet »Aalborg«. En returbillet fra enten Lemvig, Struer eller Skive havn kostede 5 rigsdaler – men så var der også tale om kahytsplass.¹⁰ Men vestjyderne kunne også selv. I løbet af 1860erne var der således industriudstillinger i Holstebro i 1862 og 1866.

I 1862 afholdtes endda hele to udstillinger – den første i marts og derpå atter i november-december. Der var tale om udstillinger af 14 dages varighed, hvor publikum mod at erlægge 4 skilling kunne få adgang. Martsudstillingen arrangeredes i snedker Meilsøes lejlighed i Østergade, hvorimod efterårsudstillingen fik et mere officielt præg ved at være opstillet i rådhusets sal. Der var tale om deciderede salgsudstillinger hvor det forventede »talrigt besøgende Publicum« kunne erhverve produkter fremstillet af byens håndværkere og industridrivende. Bestyrelsen for industriudstillingen i efteråret 1862 tilføjede dog i annonceringen efter produkter: »Det bemærkes, at Dame-haandarbejder af alle Slags ogsaa modtages-« ligesom de smukkeste ting ville blive tildelt præmier.¹¹

Og så kunne amtets første »industriudstilling« hvis indhold i det store og hele har været håndværksprodukter, åbnes søndag

Haandværks- og Industri- Udstillingen i Holstebro

Der taget sin Begyndelse Søndagen den 2den Marts forløb kommende og vedværet 14 Dage hver Dags Eftermiddag fra Kl. 2 til 10, vil kunne til at besøge af mange forskjellige Gjenstande, der udført betjølgt. Udstillingslokalit er i Snedker Meilsøes Lejlighed paa Østergade, hvor Udgang staaer aaben for Enhver med Entree af 4 Sk. Betbillig Smødefremmen af et talrigt, søgende Publicum forventes.

Comitteen.

Ni år før den store industriudstilling i 1871 arrangeredes en lokal pendant af Håndværker- og Industriforeningen i Holstebro. (Holstebro Avis 25.2. 1862).

den 30. november 1862 »– med nogle passende Ord til Publicum«, af hvem ved vi ikke, men måske af guldsmed Meilsøe, der stod øverst i annoncerne.¹² At begivenheden fandt sted i det årti, hvor såvel Holstebro Jernstøberi som Rasmus Færchs tobaksfabrik etableredes i byen, er kun med til at understrege det tidskarakteristiske og en tendens, hvis betydning 1871-udstillingen var en kraftig markering af.

Husflid og industri – land og by

En grundliggende forudsætning for det produktionsmæssige opbrud og omlægning fra håndværk til industri fra 1860erne i de vestjyske købstæder var det århundredgamle afhængighedsforhold mellem land og by. Naturligvis påvirkedes også dette af

Holstebro Avis
21. september 1971

Den sesfjndst-
Industriudstilling i Holstebro
afholdes den 21de, 22de, 23de og
24de September i Schaumburgs
Hotel.

Torsdagen den 21de, (Eftermiddag
kl. 2, finder den 7hoitidelige **Åbning af**
Udstillingen Steb. Udstillingen er frem-
deles anben hver af de følgende Dage fra kl.
9—12 Formiddag og fra 2—10 Aften.

Hver Aften fra kl. 7—10 **Concert**
i Hotellets Have, der bliver defloreret og smukt
oplyst. Torsdagen den 21de begynder Con-
certen kl. 2.

Sammen med Udstillingen er der arran-
geret en **Lombola**, hvortil Numrene, som
kostte 2 Mk., erholdes i Udstillingslokalet. Om-
trent hvert 6te Nr. erholder Gevinst. Gevin-
sterne indløbes af de udstillede Gjenstande.

Trækningen foretages i Anlægget
Søndag, Eftermiddag kl. 5

Fredagen den 22de og Løver-
dagen den 23de, Formiddag kl. 10, af-
holdes paa Raadhuset **Møder** til Høredrag og
Discussion for Foreningens Medlemmer (Ud-
gangen fri).

Søndagen den 24de, kl. 4, af-
holdes i Byens Anlæg
en stor Høstfest.

Anlægget vil blive festlig defloreret med
Høstemblemer og **Blomster**. I Bag-
grunden af Rundbelen opstilles et stort **Blom-**
stertempel, som om Aftenen illumineres.
Ved Markets Frembrud bliver Anlægget belyst
med flere Hundrede farvede **Lamper** og
Begkrands.

kl. 5 trættes **Lombolaen**. Naar Trækning-
en er tilende, staaer et **Dands-**
guld til **fri Afbenyttelse**.

kl. 9 afbrændes et **stort brillant Fyr-**
værkeri.

Ved Anlægget opstilles en **Caroussel**,
ligesom der er sørget for god **Bekvæm-**

kl. 11 afgaaer et **Extratog** til **Slive** og
Rellemstationerne.

Udgangsfort, der lyder paa **Åbn-**
ing og er guldigt for hele Udstillingen, betales med
2 Mk. og erholdes hos Comitens **Kassjerer**,
Fr. Hobmand Jacobsen.

Entreen til Udstillingen er 1 Mk.
for Børne og 8 St. for Vorn. **Billetter** er-
holdes ved Indgangen i **Nørregade**.

Entreen til Høstfesten er ligeledes
1 Mk. for Børne og 8 St. for Vorn. **Bil-**
letterne hertil erholdes hos d'Vr. **Boghandlere**
Kragelund og **Gradesen**, samt ved Indgangen
til Anlægget.

Udstillingscomiteen.

Mange kræfter var lagt bag arrangementet ved den første vestjyske industriudstilling i 1871; tilfældigt var det dog næppe at høstfesten i anlægget sættes op som hovedattraktionen – der skulle jo appelleres til den brede befolkning uden specielle interesser i industrivarer.

de nye tider samtidig med at bonden blev stadig mere selvbevidst. Blot et par årtier senere skulle dette modsætningsforhold af politisk og økonomisk art give sig konkrete udtryk i det vestjyske område i form af etablering af banker, aviser, frikirker, ind-

købsforeninger med mere – alt sammen udtryk for bøndernes nye selvforståelse og evne til organisering. Dette fandt væsentligst sted i 1880'erne, men tendenser i samme retning var fremme på den tid man arbejdede hen imod den store industriudstilling i 1871.

Dette kom blandt andet til udtryk i et indlæg i Holstebro Avis den 4. juli 1871, skrevet af Chr. Bech, der var lærer i Ryde skole øst for Holstebro. Avisen der var tilknyttet Højre har åbenbart ikke været meget for at optage Bechs betragtninger, for istedet for en passende overskrift anfører redaktøren at stykket er »forlangt indrykket«. Bech lagde ud med at konstatere, at han ellers »- kun ugjerne udtaler mig i nogen Avis -« men dog i anledning af dannelsen af den Vestjyske Industriforening og dens planer følte sig forpligtet til at sige nogle ord. Begrundelsen herfor var som han udtrykte det:

»Der virkes i vor Tid paa flere Maader for, ogsaa i Vestjylland, at »adskille Kjøbstad og Land«; at saadant i visse Henseender kan være i sin gode Orden, lader sig ikke benægte; men naar det ligefrem gaar ud paa, at drage Kjøbstæderne ud af al den Forening med Landet, hvorved dette efter kold Beretning mener at maatte bidrage »Noget« til Kjøbstædernes Bestaaen, Velvære eller Fremgang, da troer jeg, at Landet vil tilsidst selv komme til at lide haardest herunder«.

Derfor måtte industrien fremmes mest muligt, på landet som i byerne »For at vort Fædreland ikke skal gaa tilgrunde under den Vægt af Fattigdom -« der, hvis land og by ikke kunne samarbejde, ville ramme begge parter. Et skridt på vejen ville ifølge lærer Bech være, om landbostanden i stedet for at så splid rakte hånden frem til den ny industriforening, der i høj grad også satsede på husflidsarbejdets fremme og dermed også på resultaterne af bøndernes binæ-

ringsveje indenfor forskellige produktioner. Men også primære produkter som smør og ost skulle komme til at indtage berettigede pladser, da udstillingen åbnede i efteråret 1871; til det formål skulle købmand Wium og konsul Schou indkalde fagligt dygtige landmænd fra egnen med henblik på bedømmelser og præmieringer af de udstillede landboprodukter. På den måde markerede Vestjysk Industriforening tydeligt samarbejdsvillie i forhold til bondestanden - en ikke uvæsentlig forudsætning for den store udstillings succes.¹³

Med ekstratog, koncert og høstfest - til udstilling

En rigtig folkefest skulle den første samlede vestjyske industriudstilling være, og den var oprindeligt planlagt til at skulle afholdes i dagene fra den 12te til den 15. september, men blev senere udsat til perioden fra 21.-24. september. Det lykkedes til formålet ar-

De jydsk-fyenske Jernbaner. EXTRATOG.

I Anledning af Industriudstillingen i Holstebro, vil Søndagen den 24de ds. afgaa Extratog Kl. 11 Aften fra Holstebro til Skive, holdende ved alle Mellestationer.

Aarhus, den 14de Septbr. 1871.

Efter Ordre

Overdriftsinspectøren.

Jernbanerne var lige så nye fænomener som industriudstillingerne, så naturligvis kunne der samarbejdes i »fremskridtets« navn, som her ved indsættelse af ekstratog. (Holstebro Avis 16.9 1871).

Udstillingen i 1871 fandt sted i Hotel Schaumburgs store sal; hotellet og gæstgiveriet var dog knap så imponant som på dette nyere foto. På udstillingstidspunktet ejedes det senere så legendariske hotel af byrådsmedlem Chr. Nørklit, hvis svigerfar malermester Heinrich Schaumburg i 1848 havde startet virksomheden.

rangørerne af få De Jydsk-Fyenske Jernbaner til på udstillingens sidste dag at indsætte ekstratog fra Holstebro til Skive med afgang fra Holstebro klokken 23 om aftenen – og naturligvis med stop ved alle mellemstationer. Til forberedelserne hørte også nedsættelse af en række udvalg: regnskabs-, indkvarterings-, dekorations-, fest- og udvalg »til at modtage, opstille og afsende alle Udstillingsgjenstandene«. I disse udvalg sad tidens kendte borgere i den arrangerende by: amtsforvalter Møller, boghandler Kragelund, maler Toft, hotelejer Nørklit, købmand Wium, dyrlæge Welsch, guldsmed Meilsøe og naturligvis jernstøber M. H. Petersen – og flere med dem. Med en

enkelt undtagelse havde ingen af disse udvalgsmedlemmer noget at gøre med det vi idag definerer som industri. Tiden var da også således, at det eksempelvis ikke var ualmindeligt at guldsmedemestre tog borgerskab som jernstøbere; på tværs og trods af faglige grænser og kvalifikationer engagerede borgerne sig i den nye produktionsform.¹⁴

Udstillingen fandt sted i Hotel Schaumburgs store sal ud til Holstebros hovedstrøg Nørregade, der samtidig fungerede som en del af landevejen nord fra ned mod overgangen over Storåen. Der var adgang for publikum dagligt fra kl. 9-12 formiddag og 14-22 aften, og for at gøre det ekstra fest-

ligt var der om aftenen i udstillingsdagene koncert i hotellets have, der var dekoreret og illumineret. Og tombola var der for de spillelystne, som her fik chancen for at vinde nogle af de udstillede genstande. De mere platoniske kunne derimod deltage i foredrag og diskussioner om aktuelle emner fredag og lørdag formiddag på rådhuset overfor hotellet. Endelig skulle udstillingen sluttes af med en stor høstfest i byens anlæg, een af landets ældste påbegyndt i 1823 af lærer Jens Dahl. Her opbyggedes et blomstertempel, der om aftenen illumineredes ligesom hele anlægget blev oplyst af flere hundrede farvede lamper og begkrandse. 1 mark for voksne og 8 skilling for børn kostede det at komme ind i denne Aladdins hule, men så var der også karusell til rådighed for børnene og de voksne kunne danse til klokken 23 – og drikke puncher til. Men hvad med det faglige element midt i al halløj?

Helt tilfredse var udstillingens arrangører ikke; i sin åbningstale beklagede jernstøber M.H. Petersen, at »Udstillingen var bleven noget tarveligt repræsenteret fra de forskellige vestjydske Byer, hvilket hidrørte fra den korte Tid Haandværkerne havde haft at forberede sig dertil, -«, 5-600 numre var dog udstillede repræsenterende genstande fra støbegods til broderier. I talen oplystes også at Vestjysk Industriforening nu et halvt år efter starten havde 775 medlemmer fordelt med 118 i Ribe, 100 i Lemvig, 108 i Skive, 80 i Ringkøbing, 129 i Varde og 230 i Holstebro, hvoraf de 30 boede i byens ladeplads Struer.

Af andre talere under industriudstillingen var ritmester Clauson-Kaas om håndgerningssagens fremme og den legen-

dariske lærer N.C. Rom, der naturligvis talte om husflidsarbejdet, der langt op i tiden var knyttet til hans navn. »han paaviste Huusflidens Betydning for Arbeidernes Moralitet og udviklede, hvorledes Arbeideren, naar han ikke forstod at beskæftige sig i sin Fritid i Hjemmet og ikke passede paa Tiden, som var hans eneste Kapital og som han skulde søge at faa Renter af, saa vilde han i den arbejdsløse Tid let være henvüst til

Eneste minde om foregangsmanden, jernstøber M.H. Petersen, i vor tids Holstebro er hans navn på den mindesten, der i 1916 rejstes i Søndre Plantage, som han i 1866 havde været een af initiativtagerne til. På stenen har man imidlertid stavet Petersens navn forkert – med d!

Fattigvæsenet, hvorved han let tabte den Selvagtelse, som skulde holde ham oppe, og han var da ofte fortabt for stedse«. Jo, det var væsentlige og nye problemer byens borgerskab her måtte til at engagere sig i. Et af midlerne til at »holde arbejderne oppe« i nedgangstider blev etableringen af »arbejdernes Spareforening« som den konservative redaktør og dyrlæge Welsch var een af drivkræfterne bag.

Således kunne den vestjyske industriudstilling 1871 afsluttes søndag aften med et stort festfyrværkeri – på trods af ovennævnte begyndervanskeligheder havde der været tale om en publikumssucces. Midt i glæden var det derfor trist at modtage beskeden om, at jernstøber M. H. Petersen på Vestjysk Industriforenings hovedbestyrelsesmøde lørdag formiddag undslod sig formandshvervet på grund af sygdom. Kun 44 år gammel døde dette foretagsomme menneske den 9. april det følgende år. Sit korte liv til trods havde hans rolle indenfor regionens tidlige industrialisering været af uvurderlig betydning.¹⁵ I denne sønderjyde havde et tidstypisk opbrud i produktionssfæren fundet et markant vestjysk udtryk.¹⁶

Noter:

1. Pedersen Ejner G. »Håndværkere i Holstebro gennem 125 år«, Teknisk Skole 1987, s. 26.
2. Denne brugsforening kaldet »Arbejdernes Forbrugsforening« fungerede kun 1868-71, og først i 1933 lykkedes det at etablere en levedygtig brugsforening i Holstebro. Herom se Graugaard Esben »Da brugsforeningen kom til købmændenes by – 1933« i Holstebro Museums årsskrift 1985.
3. Aldal, J. »Holstebros Historie gennem Tiderne. 1274-1939«, Holstebro 1939, s. 586. Frandsen Arne V. og Rogers Angus T. »Industri- og Haandværkerforening i Holstebro«. 1871-1946. Pedersen Ejner G. op.cit.
4. Graugaard Esben »Holstebro Jernstøberi – grundlagt 4.11.1862« i Holstebro Museums årsskrift 1984.
5. Holstebro Avis d. 29. juni 1871.
6. Ibid. den 1. juli 1871.
7. Ibid. den 13. juni 1871.
8. Ibid. den 24. oktober, 5. og 18. december 1871.
9. Ibid. den 31. oktober 1871.
10. Ibid. den 13. maj 1859 og 23. august 1859.
11. Ibid. den 25. februar, 8. marts, 11. november, 25. og 29. november 1862.
12. Ibid. den 29. november 1862.
13. Ibid. den 13. juli 1871.
14. Nærliggende eksempler herpå var jernstøber Martin Heinrich Petersens far Wolfgang Petersen og farbror Peter Petersen, der var guldmedemestre i henholdsvis Haderslev og Odense. Wolfgang tog senere borgerskab som jernstøber i fødebyen, medens Peter blev jernstøber i Sønderborg. Også Ulrik Stallknecht, der i 1840 blev jernstøber i Horsens, var tidligere guldmedemester.
15. Holstebro Avis den 20. juni, 6. juli, 13. juli, 25. juli, 31. august, 16. september, 21. september, 23. september og 26. september 1871.
16. En analyse af Holstebro Jernstøberis udvikling og betydning gennem dets første 10 år 1862-71 vil senere blive publiceret på baggrund af M. H. Petersens bevarede kopibog og hovedbog, (Lokalhistorisk Arkiv Holstebro nr. H90 og H194).

En sojbrønd fra Ringkøbings middelalder?

DAK-DAK-DAK – lufthammeren skærer sig larmende gennem betongulvet. En af Ringkøbings gamle ejendomme – Øster Strandgade 4 – står foran en gennemgribende istandsættelse, så den i fremtiden kan benyttes fuldt ud til privatbolig. Ejerne – Else Marie og Peter Bruun-Larsen – har venligt forud for byggeriet overladt huset til byens arkæologer.

Omgivelserne – et gammelt lagerrum – er lidt dystre, men giver dog tag over hovedet og lidt varme på denne ellers kolde tid i februar 1988. Snart er gulvet brudt op i en 4 m lang og 1,5 m bred firkant. Lufthammeren kan lægges væk – det var en rystende oplevelse. Og det egentlige udgravningsarbejde kan gå igang. Med graveskeen bliver jorden skrabet ren. Den er mørk og fuld af glasskår, lerkarskår og stumper af porcelæn og fajance, altså sammen fra nyere tid. Spredt i den mørke jord ligger små bunker af læderaffald. Det er minder om sadelmager Frants Outzen, som havde værksted her først i århundredet. Kun 20 cm under betongulvet dukker pludseligt et – ihvertfald for en »oldtidsarkæolog« – usædvanligt fund frem. Et pibehoved af porcelæn, flot udsmykket med to hjorte. Hovedet er ødelagt af et stort hak. Mon det er Outzen, som i ærgrelse har smidt den ubrugelige pibe væk?

Langsomt går det nedefter. Regelmæs-

sigt bliver jorden undersøgt med en metal-detektor for at se, om der dog ikke skulle være en mønt. Efterhånden ophører fundene fra nyere tid. Stykker af kridtpiber og grifler afløses af skår af ældre jydepotter. Snart ses de første spor på dette sted af Ringkøbings middelalder i form af skår af kuglepotter. Overraskende er fundet af bunden af en kuglepote, der har været indvendigt glaseret. Det særlige ved dette lerkar er de tre lave grydeben, som pottemageren ved fingerindtryk har forsøgt at få til at ligne malmgrydernes »løvefodder«. Sandsynligvis er gryden lavet i Holland i 1400-tallet.¹ Som så mange andre fremmede sager i de middelalderlige bylag i vores købstæder er der her tale om importeret gods.

Lige under laget med den hollandske kuglepote støder vi på et 25 cm tykt gråsort-sort fedtet lag med trækul. Det er første gang, at der i middelalderens Ringkøbing er påvist brandlag. Ingen skriftlige overleveringer fortæller om større ildebrande i byen.² Vores brandlag er vel opstået ved brand inden for et mindre område, ja måske bare på selve grunden.

Brandlaget ligger delvist på det gule undergrundssand i 85 cm's dybde. Men under brandlaget og gravet ca. 60 cm ned i det gule sand ses en rende. Tilsvarende render – også fra middelalderen – er tidligere fundet

To sadelmagere, Outzen og Gravengaard, foran Outzens værksted. Bag det vindue, foran hvilket Outzen står, foregik udgravningen. Ukendt fotograf. ca. 1900.

ved udgravningen i haven til Vester Strandgade 14.³ Her løb de parallelt med eller vinkelret på gaden. Et forhold, der må tages som tegn på, at gadens placering siden middelalderen har være uændret. Det samme gælder vores rende, som ligger tæt på og parallel med Øster Strandgade.

Indtil nu er indsatsen blevet godt belønnet, og der er ikke de store forventninger om at finde mere spændende. For over halvdelen af udgravningsfeltet er optaget af den mørke fyld efter en stor nedgravning, der godt og grundigt har ødelagt de middelalderlige kulturlag. Med sin regelmæssigt buede kant er det tydeligt, at der her er gravet et stort rundt hul med et tværmål på ca. 4 m – en brønd. Ofte støder arkæologerne ved undersøgelser i byen på opfyldte brøn-

de. Rundt om i byen har der indtil 1908, hvor det kommunale vandværk åbnede, været en mængde brønde. Og vores brønd ser »ny« ud, da der i fylden ligger en del skår fra jydepotter af ældre typer. – Men den største overraskelse er endnu tilbage.

Ved den fortsatte undersøgelse af brønden dukker nemlig et fantastisk flot fænomen op. I den afskrabede flade ses et ca. 50 cm bredt buet bælte af omhyggeligt lagte tørv, der danner et sildebensmønster. Nu er interessen for brønden med et slag blevet meget forstærket. Imidlertid gør den trange plads og den efterhånden store dybde det meget vanskeligt og risikabelt at komme til bunds i brønden. En hastigt gennemført undersøgelse klarlægger dog brøndens konstruktion.

Først er der gravet et dybt hul ned til det vandførende lag. Hullet har let skrånede sider og flad bund over 2 m nede i undergrunden. Den nederste del af brønden er sat af store sten i 3-4 skift og med en højde på mindst 60 cm. Derpå er brøndhullet opefter afskærmet med en ca. 2 m høj og 40-70 cm tyk, lodret tørvemur. Den er opført af ca. 20 vandrette lag af skrånliggende klægtørv. For hvert lag skifter tørvens hældning. Foroven afsluttes tørvemuren med et lag af store vandretliggende tørv. Tørvemuren hviler dels på de nederste sten i brønden og dels på sand. Hvor stort et tværmål tørvemuren har haft er noget usikkert, da vi kun kunne se en mindre del af dens omkreds. En forsigtig beregning tyder på et udvendigt tværmål på ca. 2,5 m.

Flugtende med overkanten af tørvemuren ses lige op til brønden en stenlægning. Den forekommer kun i en mindre del af udgravningsfeltet, men fortsætter til gengæld udenfor dette. Mon ikke stenene har tjent til, at man tørskoet kunne komme til og fra brønden. Hvordan brønden har været afskærmet foroven kunne ikke ses. Vi må antage, at der har været en tørvemur, en karm af træ eller måske et lavt risflettet gærde.

I 1951 sendte Nationalmuseet spørgeskemaer ud til ældre folk over hele landet for at få belyst vandforsyningen på landet før og omkring århundredeskiftet. Det fremgår heraf, at brønde bygget af græs- eller lyngtørv har været almindelige. De har en karakteristisk, hovedsagelig vestjysk udbredelse. Et forhold der sættes i forbindelse med landsdelens knaphed på sten og af de ret fattige forhold hos en stor del af landbefolkningen. Også udenfor Vestjylland fand-

tes tørvebrønde, og da navnlig i fugtige strøg, hvor manglen på sten også kunne gøre sig gældende. Her blev brøndene brugt til vanding af kreaturer. I en besvarelse fra Felsted syd for Åbenrå omtales, at brønde af græstørv her kan forekomme på mosen beregnet til at yde vand til tørveæltning.

Med hensyn til brøndenes konstruktion er der en del oplysninger: »Nogle fattige hedeopdyrkere i Bording (ved Ikast) havde en brønd af kileformede græstørv, »kilesoj«, der var lagt tæt sammen i spiral fra bunden af brønden og opefter. Den tykke side af tørvene var skåret lige af og vendte ind mod brønden, der var ret snæver. Materialet har også været anvendt på Holmsland Klit. Her lagde man nederst i brønden enkelte lag flade havsten eller teglsten, og oven på dem blev græstørvene anbragt. De var 25-30 cm lange og 20-25 cm brede og skåret til med skrå ender. Fra Vorgod, også i Ringkøbing amt, berettes om en »sojkild«, hvoraf det nederste var sat af marksten, medens den over vandstanden bestod af græstørv i forbandt.⁴ Om brønde i Sydvestjylland nævnes i en anden forbindelse, at brøndtørvene blev skåret efter en bestemt form, så de passede i en rundkreds til brønden. Siderne i brønden var pæne og glatte.⁵

»Man skulle tage vandet med forsigtighed! Pirrede man for meget op i en sojbrønd, blev vandet mudret«. ⁶ Det var derfor bedst om den nederste, vandførende del af brønden var sat af kampesten.⁷

Denne korte omtale af tørvesatte brønde fra mands minde kan passende rundes af med en historie, der har tilknytning til vores brønd i Øster Strandgade. Efter historien nævnes nemlig, at klægtørv fra marskenge- ne er det bedste byggemateriale til tørve-

Et snit gennem den ene halvdel af brønden. Tørvemurens skiftende lag af vandrette tørvelag med forskellig hældning danner et zig zag mønster. Den lange målepind står på en af de kampesten, som udgør den nedre del af brønden. Foto: Jens Aarup Jensen.

brønde, idet der var tale om stærke tørv, der hverken gav farve eller smag til vandet. »Man brugte også at bygge en brønd med tørv i siderne, og det var udmærket til at holde på sandet, men hedetørvne eller engtørvne var tildels fyldt af tørvejord (formuldede planter), der gav vandet en

brunlig farve og gammel smag. Det var rigtigt, som konen sagde: Wo wand æ bæst te kaffe, vi ka spaaer æ tut (cikorie)«. ⁸

At lave brønde af tørv har altså før i tiden været ganske almindelig i Vestjylland. Det er derfor heller ikke overraskende at finde dem i et købstadsmiljø i Ringkøbing. Brøn-

dene har været nemme at lave. Klægtørsv, som jo var det bedste materiale til »sojbrønde«, havde man jo lige ved hånden. Var den nederste vandførende del af brønden sat af kampesten, var det en udmærket brønd. Når tørvene var lagt i spiral eller forbandt har det været en solid konstruktion. Den her undersøgte brønd viste ikke spor tegn på forfald.

Men hvor gammel er den brønd, vi undersøgte? Kan den være fra middelalderen? I Vestjylland og længere sydpå i marskbebyggelserne kender man til lignende brønde fra både jernalder og middelalder.⁹ Så der er tale om en lang tradition.

Som tidligere nævnt fandtes der øverst i fylden til det store hul, som er gravet for at lave brønden, skår af ældre jydepotter. Lignende skår fandtes mellem stenene i den brolægning, der lå ud for brøndens øverste del. På nær et par jydepotteskår lige under niveauet for brolægningen, dukkede der ikke flere op dybere nede. Heller ikke i fylden i selve brønden fandtes disse umiskendelige eftermiddelalderlige kulturspor.

Kikker man på lagfølgen, er det tydeligt, at brønden er lavet efter, at den middelalderlige rende er fyldt op. Den er også yngre end brandlaget, der indeholdt skår af kuglepotter. Ovenpå brandlaget følger herefter i den del af profilet, der ikke er ødelagt af brønden, endnu 40 cm kulturlag. Disse 40 cm kulturlag består igen af flere vandrette let skrånende lag med et stort indhold af stumper af klægtørsv fra bygningen af tørvemuren til brønden. Heri findes ingen skår af jydepotter, kun skår fra lerkar, der kan henføres til middelalderen. Den hollandske kuglepotte hører stratigrafisk til i disse omgivelser. De stratigrafiske forhold taler altså

for en datering af brønden til senmiddelalderen.

Denne datering finder yderligere lidt støtte i Ringkøbings tidligste brandtaksation fra 1761. Hvor Øster Strandgade 4 nu ligger, lå der dengang en bygning af egebin-

dingsværk med murede tvål. Da bygningen takseres lavt, må vi antage at huset er gammelt, velsagt fra 1600-tallet.¹⁰ Vores brønd må selvsagt være ældre end dette hus.

Således er der meget, der taler for, at den undersøgte sojbrønd stammer fra sen middelalder. Men på grund af de ældre jydepotteskår ved brolægningen op til brønden, næger tvivlen – derfor spørgsmålstegnet i overskriften.

Noter:

1. Liebgott, N.-K.: »Stakhaven. Arkæologiske undersøgelser i senmiddelalderens Dragør«. Nationalmuseet 1979, s. 78. Forevist vort eksemplar mener Liebgott, at det kan stamme fra såvel 1400- som 1500-tallet.
2. At Johan Rantzau's tropper under Grevens Fejde i 1534 skulle have afbrændt byen, er der ikke belæg for, jvf. Bøgner, J.I.: »Bidrag til Ringkjøbing Bys Historie«. Ringkjøbing 1942, s. 6-8.
3. Jensen, J. Aa.: På sporet af »Rennumkøpingh«. FRAM 1985, s. 67.
4. Michelsen, P.: Vandhul og brønd. Om vandforsyning på landet i mands minde. Budstikken 1960, s. 206-207.
5. Kragelund, T.T.: Brøndgravning i Sydvestjylland. Festskrift til Museumsforstander H.P. Hansen, Herning. Redigeret af P. Skautrup og A. Steensberg. Århus og København 1949, s. 98.
6. Som note 4.
7. Michelsen, P.: Vand til folk og fæ. Nationalmuseet 1985, s. 13.
8. Som note 5.
9. Bantelmann, A.: Die Frühgeschichtliche Marschensiedlung beim Elisenhof in Eiderstadt. Band 1. 1975, s. 144 ff.
10. Cand.mag. Per Hauge Mortensen takkes for at have fremskaffet disse oplysninger.

Nogle forskrækkelige Plove – altsammen saa tung og klodset

Landbrugsredskaber i 1788

I sine erindringer fortæller Chresten Nielsen Skikkild, der var købmand i Ringkøbing, om dengang han i 1832 som nykonfirmeret og ung karl på gården Skikkild i Vejrum skulle lære at pløje med hjulplov og så korn med hånd. Skikkild var Chresten Nielsens fødehjem, og det var stedfaderen, som lærte ham at pløje og så korn.

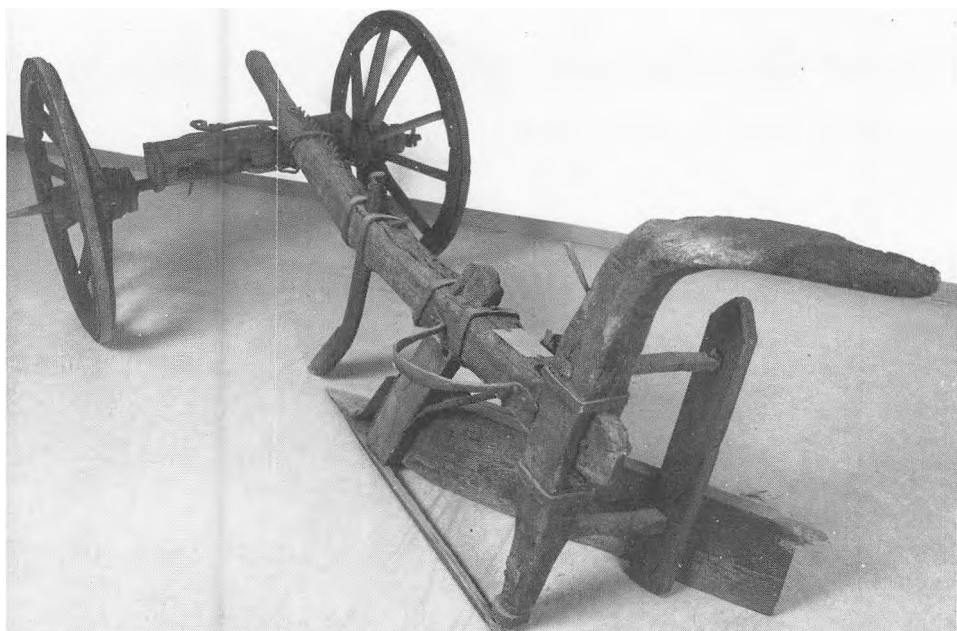
»Pløjningen var mig ikke saa lidt over Haanden, da det var nogle forskrækkelige Plove, man den Gang brugte, med 2 store Træhjul, og Muldpladen var et almindeligt Stykke Fyrre-Fjæl, som var beslaet med gamle Høleblade eller andet gammelt Jern. Altsammen saa tung og klodset i Forhold til nu, saa det var forskrækkeligt, og der maatte 3 Heste til for at trække den, og man kan jo nok tænke sig, at der maatte Kræfter til for at rykke Hestene og Maskinen tilbage, naar det gik skævt, hvilket ikke var saa sjældent ved den nederste Ende af Bakken, hvor det som oftest var meget blødt, og jeg græd ofte mine modige Taarer derover.

Min Fader befattede sig ikke med syndelig andet Markarbejde end at saa Kornet om Foraaret og slæbe Stubbene om Høsten, hvortil han brugte en Hest. Jeg skulle lære at saa Korn og kan tydelig huske, at jeg fik en Kurv med Sædekorn i med en Dæggengjord om Halsen og skulle altid gaa foran, hvorpaa min Fader saa kom lidt bagefter, men ved Siden af med en ligedan Kurv,

og det kunde nok give trætte Ben saadan Bakke op og Bakke ned i den løse Muld, og jeg erindrer tydeligt, at naar jeg undertiden skævede lidt ud fra den lige Linie, at min Fader da raabte til mig: »Naa Dreng, hvor vil du nu hen?« Men jeg erindrer aldrig, at han roste mig, og jeg gjorde mig dog al mulig Flid«. ¹

Hvilke redskaber havde man egentlig rundt omkring på amtets fæstegårde i årene omkring landboreformerne? I 1732, året før stavnsbåndets indførelse, blev der foretaget skifteforretning i gården Voldsted i Vind sogn. Gården var fæstegård under Krogsdal, hvis skifteprotokol er bevaret. Redskaberne på den store hedegård var ifølge skiftet: 1 vogn med fire beslagne hjul og tilbehør, 1 gammel vogn, 1 plov med tilbehør, 1 halv stålharve, 1 halv træharve, 1 høbåre, 1 sædeløb, 2 tjærekander, 3 gamle høleer og drag, 2 gamle segle, 2 jerngrebe, 2 trægrebe, skovle, 1 høfork, 1 skærekniv og kiste, 3 river, 2 plejle, 1 kasteskovl, 1 hårtøj, 2 hamre, 1 knibtang, 1 hugjern, 1 spegerbor skaft med 4 bor, 1 økse, 1 sav, 1 naver, 2 mindre naver, 1 båndkniv og 3 træspader. ²

Godt 40 år senere blev Vester Ramskov i Vinding sogn ligeledes synet ved en skifteforretning i 1774. Denne gårds redskabsbestand var: 3 vogne, 1 høkarm, 1 hjulbør, 2 høleer, 1 høfork, 1 harstien med hamre, 1 plov med drættøj, 1 hel stålharve, 2 plejle, 2

Så sent som i begyndelsen af dette århundrede benyttede Chr. Pedersen i Fjeldstervang denne hjulplov til hedeopdyrkning. Hjulploven, der nu befinder sig på Herning Museum, er uden de moderniseringer, som de fleste hjulplove forsynedes med efter fremkomsten af den amerikanske Freeboms plov i 1821. Bemærk den karakteristiske afstivning af muldfjælen bagtil og slæbebjælen på plovåsens venstre side. Foto: Kjeld Hansen.

lyngleer, 1 staldgreb, 1 spade, 1 trægreb, 1 skovl, 6 øg- og fætøj med klaptræer og lægner, 1 sædeløb, 1 foderløb og 1 stige.³

De to nævnte eksempler er fra amtets centrale dele, hvor hedebruget var dominerende. Går vi til amtets nordlige sogne kunne man måske forestille sig, at sammensætningen af gårdenes redskabsbestande ville være anderledes. I Ellen Damgaards artikel i FRAM 1987 berettes om skiftet i »smørhullet« Marsbjerg i Ramme sogn i 1784. Listen over landbrugsredskaber er næsten enslydende: 1 beslagen vogn med agestole, 1 hestvogn, 1 møgvogn, 1 plov, 2 harver

med jerntænder, grebe, spader, 3 høleer, 1 lyngle, hårtøj, plejle, river, træskovle og trægrebe, 1 hjulbør og 1 græsbør, 1 hakkelseskiste og 1 sædeløb.⁴

De nævnte eksempler er alle fra årene før landboreformerne rigtig har sat sig spor i bedriften, men de vil alligevel være repræsentative for redskabsbestanden på gårdene langt op i 1800 årene. På gården Sdr. Staulund i Haderup sogn nævnes i et skøde fra 1818 løsøret, som fulgte med gården ved ejerskiftet: 3 vogne, 1 plov med jern, 2 harver med jerntænder, 2 beslagne hammelstokke, 2 jerngrebe, 2 skovle, 2 lyngleer, 3

høleer, 1 fork, 2 river, 2 plejle og 1 hakkeskiste med kniv.⁵

Det vil føre for vidt i en artikel som denne at beskrive alle de opremsede redskaber i detaljer, hvorfor nogle få vil blive behandlet mere udførligt.

Den vestjyske hjulplov

Ploven var uden sammenligning det vigtigste dyrkningsredskab, og den er ikke uden grund blevet et symbol for landbrugserhvervet. I Vestjylland benyttedes to plovtyper: Hjulploven og trilleploven. I beskrivelsen fra 1812 over »Agerdyrkningens tilstand i Nørrejylland« skriver Gregers Begtrup⁶ om den vestjyske hjulplov:

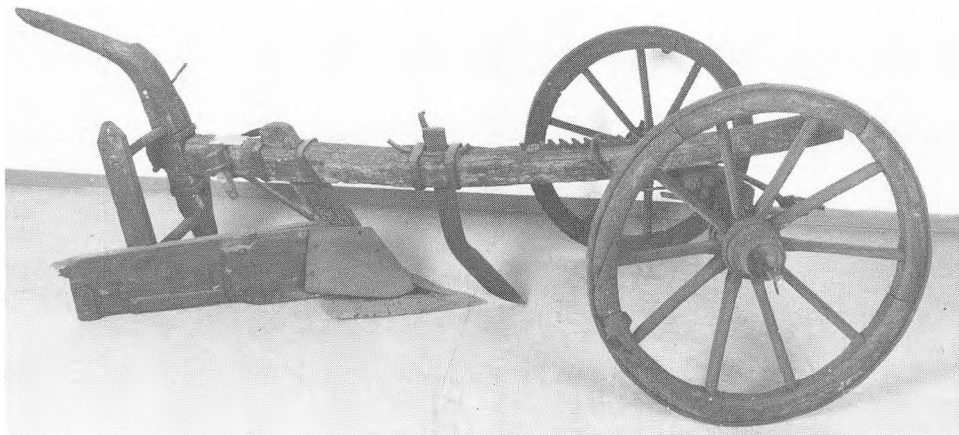
»Bondens Plov er i Almindelighed for stor og tung, Hjulene for høje, Hovedet for tykt foran, Muldbrættet er en lige Fjæl uden

al Svejning, undertiden belagt med nogle Stykker af gamle Hjulskinner, uden at Theorien om Kilen er kommen i betragtning.

De ældre Plovmand giver nødig slip paa den lange Aas og det lange Løb, thi det giver Ploven jævn og stadig Gang, men gjør den tillige tung. ...

Amtets Plove have et bevægeligt Muldbræt til at løfte og sænke, eftersom Furen skal sættes paa Kant eller lægges. Det skeer derved, at i Brættet er tre Huller bag i, hvis Navler kan flyttes i Stiverne efter behag. Muldbrættet har en Jernplade ved Skjeret, kaldet Steenplade, som er befæstet paa Sullen. Nu har man indført at belegge den Deel af Ploven, som skal i Jorden, med Jern for at lette arbejdet. Man giver den og mindre Hjul, som gaar paa Jernaxler«.

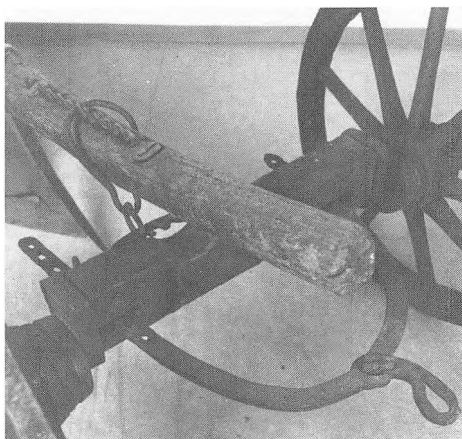
Som det fremgår af billedet, består hjul-

Omkring 1800 var hjulplovene forsynet med en jernplade forrest på muldfjælen. Et typisk fænomen ved de vestjyske plove var de halvmåneformede jernkiler, som det krumme langjem var fastgjort med. Et ældre træk er ligeledes, at kærrens hjul er med lundstik. Foto: Kjeld Hansen.

ploven af to dele: Et hjulforstel og en bagplov. Højre hjul er nogle få tomme højere end venstre hjul, hvorved akselen under pløjningen altid vil være i vandret stilling, idet højre hjul altid går nede i furen. Hjulstellet og bagploven er forbundet ved en lænke, der går fra tandreguleringen på åsens øverste kant til regulatoren bag hjulforstellets aksel. Plovåsens forreste halvdel er svejet en del opad, for at ploven kan indstilles til at være mere eller mindre jordsøgende ved at flytte lænken frem eller tilbage på tandreguleringen. I princippet er det nøjagtigt den samme funktion, som når topstangen gøres kortere eller længere ved pløjning med en trepunkts ophængt traktorplov. Ved at ændre indstillingen på den vandrette regulator bag ved hjulakselen indstilles furebredden. Samtidigt må klyvskederne, hvori hammelstokken sættes, flyttes tilsvarende, ellers vil hestene trække ploven ud af kurs.

Den vestjyske hjulplovs skær og løb er af jern ud i et stykke. Indtil omkring 1800 var muldfjælen et lige bræt, som navnet siger, uden nogen form for krumning overhovedet, men i årene efter 1800 indsatte man efterhånden på muldfjælens forreste del en muldplade af jern med en svagt skruet facon. Hermed forbedredes hjulplovens pløjeegenskaber ganske betydeligt. Som Begtrup beskriver, kan muldfjælen reguleres i højden, og kastede ploven ikke furen tilstrækkeligt, kunne man påmontere en stryger som vi kender det fra moderne plove. Plovens langjern er indtappet i åsen. Det er langjernets opgave at skære furen fri fra landsiden. Den er krummet kraftigt fremefter og fastholdes i åsen af to halvmåneformede jernkiler, hvorved det bliver muligt at

Den vestjyske hjulplov var et stykke forfinet teknologi. Den svagt opadbøjede plovås og tandreguleringen på åsens øverste kant gav rig mulighed for at indstille plovens dybdegang. Med den vandrette regulering bag kærrens aksel indstilledes furebredden og med klyvskederne forrest sikredes, at trækket fra hestene altid var lige ud for åsen. Det var disse indstillingsmuligheder, der sikrede hjulplovens stadige gang, som den berømmes for.
Foto: Kjeld Hansen.

give langjernet nøjagtigt den vinkel i forhold til markoverfladen, som man ønsker.

På åsens landside er der normalt anbragt en slæbebøjle. Under vendingen ved agerens ender tippes bagploven over på venstre side, og ploven vil da glide rundt på slæbebøjlen og unødvendigt slid på plovens øvrige dele undgås.

Hjulplovens kraftforbrug diskuteredes meget i samtiden, men Begtrup oplyser, at tre heste var det sædvanlige antal. Mindre gårde nøjedes dog ofte med to heste af den simple grund, at de ikke havde flere. Men tidligere, hævder Begtrup, måtte der altid

fire heste for hjulploven, undertiden seks heste. Benyttedes fire heste var de forspændt to og to. Imellem de to hammelstokke var der så en lang stang, kaldet drættøj, som vi så i skiftet fra Vester Ramskov i Vinding, hvor man altså har pløjet med firspand. Ved pløjning med firspand benyttedes ofte en plovkusk ud over plovkarlen. Men Begtrup fortæller, hvorledes mange bønder i Ringkøbing amt anbragte en stok med en kvist for oven formet som et øje i plovdraget eller handlen. De trækker tømme igennem øjet og har på denne måde lettere ved at holde styr på den lange tømme, så den ikke synker ned på ploven og derved bliver bragt i uorden. Plovkarlen kunne således både styre hestene og passe ploven.

Hjulploven var et behageligt arbejdsredskab. Dens højt udviklede teknologi, der var udviklet gennem århundreders praksis, gjorde det muligt at indstille plovens gang i jorden, som man ville have det. Når ploven var indstillet, som den skulle, behøvede plovkarlen blot at trykke let på draget og eventuel støtte muldfjælens bagside med en plovkæp. Han skulle hverken spekulere på dybde, furebredde eller hvor meget furen skulle brækkes. Ikke uden grund berømmes hjulploven for sin stadige gang, når den sammenlignedes med den senere svingplov, hvor plovkarlen hvert øjeblik skulle holde den rigtige dybde og furebredde, samtidig med at han skulle passe tømme.

Vestjyllands bevarede hjulplove er forbausende ensartet opbygget. Afvigelserne er nærmest kun detaljer. Derimod var de nordvestjyske hjulplove ret så forskellige fra egn til egn.⁷ I Ringkøbing amts sydlige del synes man at have sparet mest på træet,

idet hjulene her ofte manglede fælge. Hjulene blev her ofte fastgjort direkte på hjulringen af jern.

Betragtet som et stykke teknologi fortjener den tusindårige hjulplov et bedre eftermæle, end 1800 årenes fremskriftsfolk gav den. Det er i virkeligheden slående, hvor meget hjulploven og en moderne traktorplov ligner hinanden med hensyn til indstillingen af de forskellige funktioner. Principerne bag den moderne plov er direkte nedarvet fra hjulploven. Som idé er nutidens plov en kopi, og dens overlegenhed består i materialet og trækraften.

Den vestjyske trilleplov

Trilleploven er noget ganske specielt for Vestjylland. Egentlig er en trilleplov stort set det samme som bagploven på en hjulplov. I stedet for et hjulforstel har den et trillehjul, også kaldet et gaffelhjul, fastgjort i åsens forreste ende. Trillen kan reguleres i højden på samme måde, som vi kender det fra enkeltploven. Regulatoren til indstilling af furebredden er ligeledes fastgjort til åsens forreste ende. Ellers er plovlegeme og handel magen til hjulplovens.

Første gang vi hører om trilleploven i litteraturen er i 1793,⁸ hvor Th. R. Teilmann til Endrupholm nord for Bramminge skriver: »Nogle faa have begyndt med Plove uden Hjul, som drages ligesaa let af 2 Heste, som den sædvanlige af 4«. Teilmann føjer til, at denne plov ikke går så godt, hvor der er mange sten i jorden. Derfor bliver de fleste bønder ved med at bruge den gamle plov.

I 1812 fortæller Begtrup⁹ fra Ringkøbing amt, at proprietær Pope på Quistrup ved

Denne unummererede trilleplov på Hemning Museum er en typisk repræsentant for den vestjyske trilleplov. Selve bagploven med skær, muldfjæl og langjern ligner næsten helt hjulplovens. Derimod er forstellet erstattet af et lille trillehjul eller gaffelhjul i åsens forreste del. Der er ligeledes anbragt en vandret regulator til indstilling affurebredden. Slægtskabet med den langt senere enkeltplov er slående. Foto: Kjeld Hansen.

Struer og pastor Krarup i Vejrum bruger plove, som er betydelig mindre end de sædvanlige. De to foregangsmænd hævder, at de små plove er lettere at trække for hestene, og at pløjningen udføres ligeså hurtigt og godt med de små plove. Videre fortæller Begtrup, at trilleploven finder meget bifald på Ringkøbingegnen.

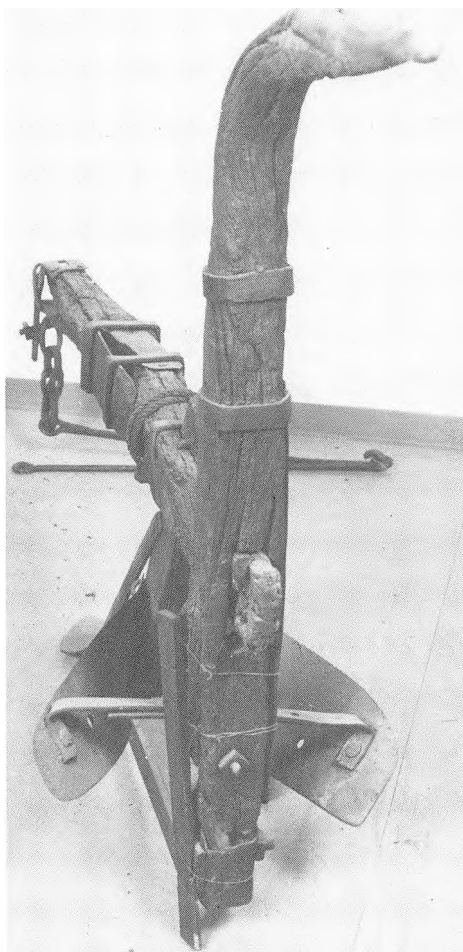
J. C. Hald iagttager i 1833, at der i »Egnen vesten for Holstebro, saavel som i Skodborg og Vandfuld Herreder bruges ogsaa

mindre Plove med et lidet Hjul, der er anbragt midt under Aasen og ofte er af Jern. Disse Plove yndes ikke meget, da de gaaer usikkere end de Tojhulede, og ej heller skulle være synderlig lettere end disse«. ¹⁰ Trilleploven var ligeledes benyttet af mange avlsbrugere i Hammerum, Ulfborg og Bølling herreder. Ligesom hjulplovene synes at have været mindre i hedeegnene end på de bedre jorder, tyder Halds oplysninger på, at trilleploven især blev anvendt af mindre

gårde. Trilleploven må have været billigere i anskaffelse end den mere recoursekrævende hjulplov. Når man på Quistrup og i Vejrum Præstegård benyttede små plove, kan det være udtryk for, at man havde fået øjnene op for fordelene ved at benytte de mindre plove, som man netop kendte fra Midtjyllands hedeegne.

På trods af landsøkonomernes nedsættende bemærkninger om trilleploven har den uden tvivl været meget udbredt på vestjyske gårde i årtierne omkring 1800. På danske museer er bevaret ca. 25 trilleplove fra alle dele af Vestjylland. Herning Museums samlinger tegner sig alene for 7 trilleplove. J. C. Hald antyder, at trilleploven også kan have tjent som et supplement til hjulploven, idet den var mere velegnet på ujævn terræn som for eksempel rå hedejord, og som vandfureplov. Før dræning blev taget i anvendelse for alvor omkring 1850, var pløjning af vandfurer en almindelig fremgangsmåde for afledning af overfladevand fra især marker med vintersæd. Ofte blev en gammel trilleplov ligefrem ombygget til en vandfureplov. Dette skete ved, at den fik påsat et ekstra skær og muldfjæl til modsat side af det eksisterende, så ploven kunne lægge en fure til hver side efter samme princip som en hyppelov.

Vandfurepløjning skete jo også i forbindelse med de mange hundrede engvandingssystemer, som fra omkring 1800 oprettedes især i det midt-vestlige Jylland. På de overrislede enge var der små render til overrislingsvandet med få favnes mellemrum. Disse render kunne trækkes med vandfureploven, hvorefter den opløjede dobbeltfure fjernedes med en skovl.

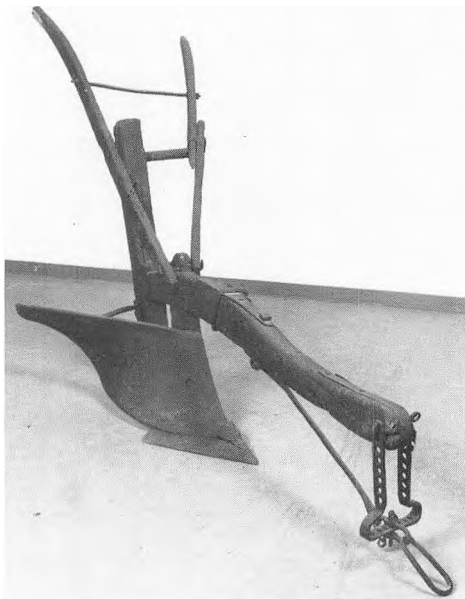
Denne særegne hyppelov, der er givet til Herning Museum i 1940 af Johs. Møller i Karstoft, er sandsynligvis en gammel trilleplow, som er forsynet med to jernmuldplader, en til hver side. Redskabet har kunnet anvendes til kartoffelhypning, men den kan også have været benyttet som vandfureplow til afledning af overfladevand eller ved oprensning af engvandingssystemer. Foto: Kjeld Hansen.

Svingploven

På en måde var trilleploven en slags forgænger for svingploven. Det første vi hører om svingploven i Danmark er ved den berømte »plovprøve« i 1770, som var arrangeret af det netop i 1769 oprettede »Kgl. Danske Landhusholdningsselskab«. Ved plovprøven konkurrerede en sjællandsk hjulplov med 3 norske og 1 engelsk plov. Vindere af prøven blev de to norske svingplove fra Falkenstein.¹¹ På trods af svingplovens tilsyneladende overlegenhed lykkedes det ikke for Landhusholdningsselskabet at »sælge« svingploven til de danske bønder.

En ny plovprøve afholdtes imidlertid i 1820. Denne gang deltog 8 svingplove og 5 hjulplove, deriblandt en jysk hjulplov. Den deltagende jyske hjulplov var af den gamle type med lige muldfjæl af træ. Ploven klarede sig ikke særlig godt. Svingplove med skruede jernmuldfjæl var suveræne og bedst var Winstrups og Baileys plove. Winstrup deltog også med en dansk hjulplov, som han havde monteret med en jernmuldfjæl magen til dem svingplove var udstyret med. Denne plov klarede sig bemærkelsesværdigt godt, idet den blev bedre bedømt end mange af svingplove.¹²

I 1821 kom den amerikanske Freeborns plov til Danmark. Det var en lille let plov, som leverede et godt arbejde. Landhusholdningsselskabet gjorde et stort arbejde for at udbrede denne plov i Danmark. I 1823 forærede selskabet en Freeborns plov til skolelærer Hansen i Hjerm, og i 1824 fik en husmand i Herning ligeledes en Freeborns plov. Hald kan endog berette, at

Dette smukke eksemplar af en ældre svingplov kan være en ombygget trilleplov. Den har løs skær, landside af jern og en skruetformet jernmuldfjæl. De to handler synes at have været repareret flere gange. Foran har den en nedhængende regulator, som er styrket ved et stykke jern bagud til åsens midterste del. Ploven kommer fra Laust Peders gård i Grene ved Hoven. Foto: Kjeld Hansen.

snedker Thorning, Tidens Minde, i Hjerm har forbedret lærerens eksemplar af den amerikanske plov, så den vender og renser furen bedre, og Landhusholdningsselskabets plove udføres fra da af efter den »Thorningske model«.

J. C. Hald har i 1833 kun kendskab til ca. 20 svingplove i Ringkøbing amt, fortrinsvis på proprietærgårdene. Først efter 1850 begyndte svingplove for alvor at slå igennem og vinde indpas i Vestjylland. Når

vestjyske bønder i mange tilfælde alligevel holdt fast ved den gamle hjulplov længe efter 1850, skyldtes det ganske givet, at en hjulplov forsynet med et af de nye jernmuldfjæl i mange henseender var en bedre plov end de første svingplove, som jo også var bygget op omkring en plovås af træ.

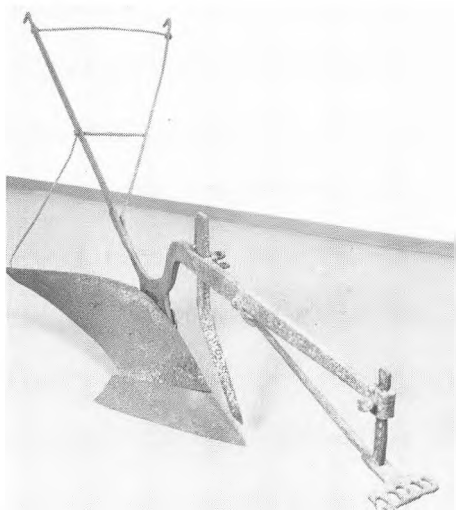
Svingploven har fået sit navn efter åsens forende, som svinger frit i luften uden støtte af hjul eller trille. Det var ligeledes karakteristisk, at plovkarlen gik oppe på landsiden i stedet for bag efter ploven nede i furen. Da danske plovfabrikker opstod i slutningen af 1800 årene, blev det snart almindeligt at bygge handlerne således på åsen, at plovkarlen skulle gå nede i furen. Samtidigt blev det almindeligt at udstyre ploven med et trillehjul. Hermed var den enkeltplov udviklet, som blev absolut dominerende i første halvdel af det 20. århundrede.

Landboreformerne og landsbyfællesskabets ophør gav ikke hjulploven dødsstødet. Det gjorde derimod svingplove fremstillet helt i jern. Alligevel har den på billedet viste hjulplov fra Fjelsevang været benyttet til hedeopdyrkning i dette århundredes begyndelse. Ejeren af den gamle gård i Fjelsevang, Christian Pedersen, fortalte i 1925 til museumsforstander H. P. Hansen,¹³ at man ganske vist forlængst havde anskaffet sig en jernplov, men indtil for nogle år siden holdt han mest af at bruge den gamle hjulplov. Christian Pedersen var i 1925 omkring 80 år gammel.

En af grundene til at træplove så længe holdt stand mod jernplove, var så afgjort prisforskellen. Bønderne var vant til delvis selv at stå for byggeriet af deres plove. Åsen og handelen købte man som regel mere eller mindre færdiglavet af skovlovringerne

fra Østjylland. Disse gæstede hvert år amtets store markeder: Lund ved Herning, Dalager ved Borris og Ulfborg marked. Resten af træarbejdet fik man en lokal håndværker til at lave, hvis man ikke selv kunne gøre det. Den lokale landsmed kunne klare fremstillingen af alle metaldelene. Gik ploven i stykker, kunne den altid repareres lokalt.

Foregangsmand indenfor maskinbranchen kendte egnen også til dengang. I begyndelsen af 1800 årene fremstillede smed M. Nielsen i Hoven sogn en svingplov efter engelsk model, men Hald mente at vide, at den »blev kun lidet benyttet, fordi den var for ustadig paa den ofte stenede Jordbund«.¹⁴

Denne ældre type jernsvingplov blev hjulplovens endelige afløser i Vestjylland. Ploven kommer fra Simmelkjær, men er ellers uden oplysninger. Foto: Kjeld Hansen.

Dansk harven eller foldeharven ses her i en mindre model med jerntænder i alle 6 bul. Nederst t.h. ses trækroge. Harvens stilling under arbejdet var således diagonalt i forhold til kørselsretningen. Foto: Kjeld Hansen.

Hald fortæller også om en anden og måske nok så væsentlig grund til de vestjyske bønders skepsis over for svingploven, nemlig »Vanskeligheden af at faa dette lidet kjendte Redskab istandsat, thi i de fleste Egne af Amtet har det hidtil været umuligt at finde en Haandværker, som kunne paatage sig dette Arbejde, hvorfor ogsaa nogle af de faa Svingplove, som man hist og her har anskaffet, i længere Tid har henligget som ubrugbare, efterat Jernene vare opslidte«. Endnu engang måtte det utrættelige Landhusholdningsselskab træde til. I 1827 hentede man en karl fra Rindum sogn til København, for at han kunne lære at sammensætte og beslå det nye redskab. Efter grun-

dig oplæring blev karlen sendt retur til Rindum, hvor han nu kunne bane vejen for Landhusholdningsselskabets hjertesag: Udbredelsen af den hypermoderne svingplov efter amerikansk forbillede. Halds beretning får os uvilkårligt til at tænke på vor tids erfaringer i udviklingslandene, hvor tilsvarende indvendinger rettes mod industrilandenes teknologi. Det var selvfølgelig en vigtig forudsætning for svingplovens indførelse, at egnens smede lærte sig at lave plovskær til de nye plove.

Harven

I skiftet fra Voldsted i Vind sogn opremses »1 halv stålharve og 1 halv træharve«. De øvrige nævnte skifter giver oplysninger om stålharver eller harver med jerntænder. De omtalte harver er alle danskharver eller foldeharver. I slutningen af 1700 årene havde man de fleste steder udskiftet træ-tænderne med tænder af jern. Danskharven består af 6, 8 eller 12 buller, der hver er forsynet med 5 tænder. Den store 12-bulsharve, som især benyttedes på den tungere lerjord i amtets nordlige egne, havde ialt 56 tænder.

Især i amtets østligste egne kunne man endnu på landboreformernes tid træffe harver med træ-tænder i de bageste buller.

På de lettere jorder harvedes der normalt først efter, at sæden var lagt, og der harvedes kun én eller to gange. Til trækraft benyttedes mest heste frem for stude, hvis relativt langsomme tempo ikke gjorde harvningen synderlig effektiv, idet en vis hastighed var påkrævet, for at den spidstandede harve kunne frembringe nogen opmuldning af betydning. På lerjorden pløjede man ofte to gange om foråret, før man såede kor-

net. Mellem de to pløjninger blev der så harvet en til to gange for at sønderdele furerne. Nogle steder på lerjorden benyttede man brakharver, det vil sige en danskharve med længere og kraftigere tænder.

Den gamle danskharve med jerntænder var næsten enerådende i amtet indtil efter 1850. Hald nævner dog i 1833, at man på Quistrup benyttede en rundharve. Rundharven blev dog aldrig almindelig i Vestjylland. Afløseren for danskharven blev imidlertid svenskharven, som indførtes første gang i Danmark i 1839. Svenskharven blev i løbet af få år meget populær, fordi den smuldrede jorden meget bedre, og den var ligeledes langt bedre til at trække kvikrødder op af jorden end den spidstandede harve. De første svenskharver var smukke konstruktioner med træbuller og kraftige jerntænder med fremadbøjede gåseføds-spidser.

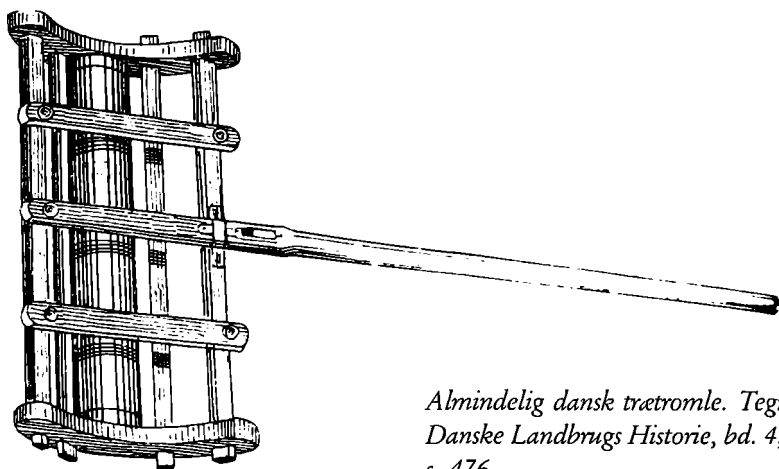
Ligesom man i 1870erne begyndte at lave ploven helt og holdent i jern, blev også harven for fremtiden lavet i dette materiale.

Jernet gav nogle helt nye konstruktionsmuligheder, og der opstod et stort udvalg af forskellige harvetyper beregnet til næsten et hvert formål: skotske harver, sæddækkere, Foghs patentharve og grubbere. Svenskharven vedblev dog at være den mest benyttede, indtil fjedertandsharven fremkom omkring 1900.

Oldtidens ard er egentlig ikke blot plovens forgænger, men må også betragtes som harvens forgænger. Jens Aarup Jensen fortæller om, hvordan jernalderbonden i Klegod havde pløjet på kryds og på tværs med arden. Det er en arbejdsmetode, som endnu i dag benyttes af mange landmænd, når de harver. Der er tale om den såkaldte »skaktning« eller »krøjharvning«, hvor der harves diagonalt på agerens retning og dermed plovens furer.¹⁵

Tromlen

I skifterne nævnes ingen tromler. Dette stemmer imidlertid godt overens med

Almindelig dansk trætromle. Tegning i Det Danske Landbrugs Historie, bd. 4, 1925-33, s. 476.

Princippet i denne frøsåmaskine eller såbør er egentlig såre enkelt og på en måde genial. Alligevel virker den »umulig« i vore dage. Mens radsåmaskinen til såning af korn havde vanskeligt ved at slå an, fordi de havde svært ved at konkurrere med sædemanden, så var det helt givet et problem at så græs- og kløverfrø tilstrækkeligt jævnt med hånden eller med »tre fingre«. Såbøren er dateret til cirka 1860, og den kommer fra Resenborg i Resen ved Struer. Foto: Kjeld Hansen.

amtsbeskrivelserne, som hævder, at tromler kun anvendtes meget lidt i amtet på grund af den lette sandjord. Dog tromledes der en del i amtets nordligste sogne på den stive lerjord. Begrundelsen for at tromle var at opnå en bedre dækning af sæden. Lerknoldene måtte knuses, så spirerne kunne slå rødder.

Et væsentligt argument for tromling var det ligeledes at opnå en jævn bund i kornmarken af hensyn til høstarbejdet. For en moderne landmand, der tromler for at skåne knivtøj og cylinder på mejetærskeren mod sten og jord, kan dette måske lyde lidt underligt, når man tænker på, at høstarbej-

det dengang blev udført med leen. Ikke desto mindre kunne en ujævn mark med mange opragende sten vanskeliggøre høstarbejdet, fordi det kunne være vanskeligt at holde leen skarp, hvis den af og til ramte en marksten eller ofte skar i jordknolde.

Man var også i 1700 årene udmærket klar over, at tromlen fremmede sandflugten på den lette vestjyske sandmuld. I 1833 fortæller Hald om tromlen, at »det er ikke over en Snees Aar siden at dette Redskab endnu var ubekjendt i Hammerum Herred, men nu findes det her, ligesom paa de fleste andre Steder, ikke blot paa større Gaarde, men ogsaa hos adskillige Bønder, som ud-

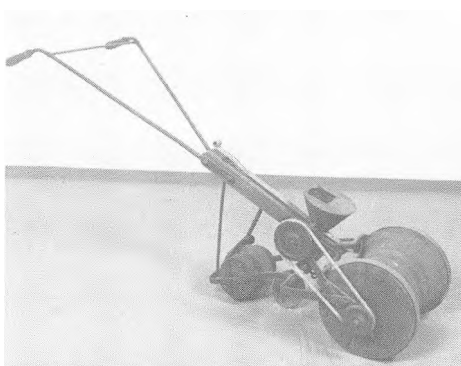
laane det til Andre. Ofte ere Flere fælleds om eet, og udgjøre da – som det hedder – et Tromlelaug«. ¹⁶ Begtrup nævner dog i 1812, at man ofte benyttede tromlen til nyopbrudt hedejord, til boghvede og til afgrøder med græsudlæg. ¹⁷ Overalt var den benyttede tromle den almindelige danske trætromle, der bestod af en passende tyk ege- eller asketræsstamme. Først efter 1850 udvikledes de i vort århundrede så almindelige ring- og kamtromler af metal.

Sædeløb og såmaskine

Såredskaberne var enkle. Et sædeløb lavet af rughalm bundet med pilebånd og dertil en øvet hånd til udsåning var alt, hvad der behøvedes. At så en jævn udsæd var, ligesom at trække en lige fure med ploven, et kendetegn på en dygtig karl. Derfor skulle drengbørn som spæde helst have ligget i et sædeløb. Så ville de blive dygtige sæde-

Såbøren var nærmest efter bredsåningsprincippet, idet en metalskrive med forskellige åbninger gav mulighed for indstilling af såmængden. Frøene faldt herfra frit til jorden, og der måtte efterharves for at dække udsæden. Foto: Kjeld Hansen.

Såmaskine til roefrø fra ca. 1890. Den fredeligt udseende maskine er i museets protokol dateret til det år, hvor »Hjortsballemordet« fandt sted! Disse små maskiner fandtes i dusinvis af varianter landet over. Foto: Kjeld Hansen.

mænd som voksne. På Herning Museum findes et sædeløb med gænger under, hvorved man har fået en rigtig vugge ud af det.

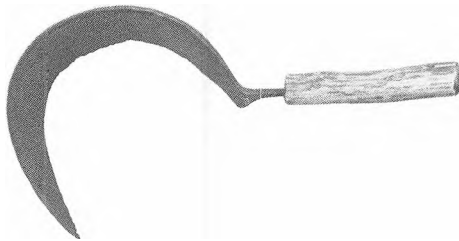
Bredsåmaskinen og radsåmaskinen blev opfundet i England allerede før 1800, men i Danmark fik de først nogen betydning for kornsåningen efter 1875. Forsøg viste nemlig, at en øvet sædemand såede ligeså hurtigt og jævnt på den gammeldags måde med hånden.

Derimod synes frøsåmaskiner at have haft meget større interesse blandt jyske landmænd. Af særlig interesse er den på billedet viste såbør. De mange nye afgrøder, kløver, græs og rabs, som blev inddraget i markdriften i årene efter 1800, var på grund af frøenes ringe størrelse og den lille udsædsmængde, der skulle til, vanskelige at så jævnt med hånden, også selv om man såede med »tre fingre«. Hen imod 1900 blev sædeløbet erstattet af såbaljen af jernblik.

I 1800-årenes sidste årtier fremkom en sand vrimmel af små enrækkede roefrøsåmaskiner. Det var ofte meget primitive redskaber fremstillet af fingernemme landmænd eller håndværkere. Disse små maskiner blev ofte trukket af en dreng eller kone. Nogle af de enrækkede såmaskiner såede på kamme, andre såede i rille. Til de enrækkede såmaskiner knyttede sig enkeltrenseren til renholdelse af jorden mellem roerækkerne. I det hele taget medførte den intensive roedyrkning, som tog sin begyndelse omkring 1870, udviklingen af en lang række nye maskiner og redskaber i landbruget både i marken og stalden: aftopperknive, roerappe til optrækning af roerne, slædder, roeraspe eller knive til at skære roerne, og mange andre.

Høstredskaberne

I begyndelsen af 1700 årene tog danske bønder en ny høstmetode i brug. Det ældgamle halvmåneformede kornsegl, som af den moderne dansker er mest kendt som symbolet for bønderne i det sovjetiske »hammer og segl«, blev efterhånden afløst af høleen som høstredskab. Høleen havde gennem århundreder været benyttet til hø-

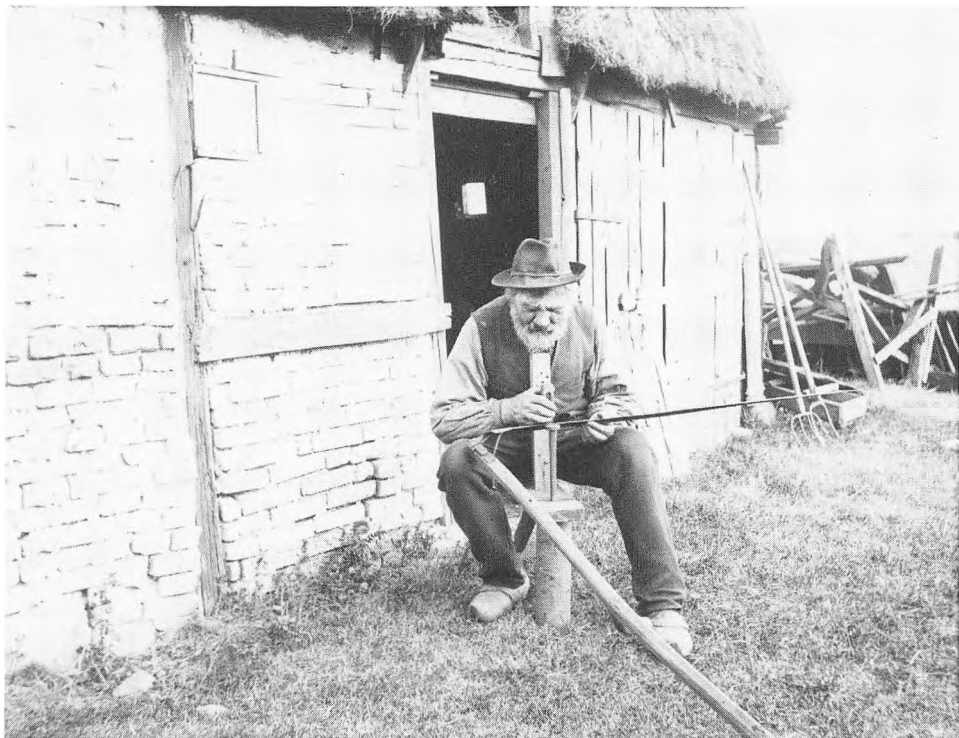
Kornsegl fra omkring 1800. Foto: Kjeld Hansen.

slæt, og når man så stædigt havde holdt fast ved kornseglen i kornmarken, var det, fordi man mente spildet var mindst ved denne høstmetode. Dette gjalt især lejesæd eller kort, tørkeramt byg.

I skiftet fra Vind fra 1732 havde man stadigvæk to gamle kornsegl på gården, mens der ikke nævnes segl i nogle af de øvrige skifter. Fra Søndervang gods i Stadil sogn kendes en episode fra 1701, hvor hovbønderne er tilsagt til at høste rug på hovmarken. En enkelt karl mødte op med høle i stedet for segl. Ladefogeden beordrede karlen til at benytte seglen, som de øvrige hovbønder, men karlen nægtede at lægge leen fra sig, da han hævdede, at det gik meget hurtigere med le end med segl. Det kom til håndgemæng og karlen blev stillet for retten. Der kendes dog ikke nogen dom, så de er sandsynligvis blevet forligt.¹⁸ Episoden tyder på, at den ny høstmetode først blev taget i brug på almindelige fæstegårde. Godserne derimod, som jo blev drevet ved hoveri, havde ikke den samme interesse i at effektivisere arbejdet.

Om kornseglen skriver Begtrup fra Ringkøbing amt i 1812:

»Med slige Segler, som bruges i Tydskland, i den holsteenske Mærsk og i Norge, sees Mænd, Koner og Børn at skjære med den ene Haand, saa meget de kunde omspænde med den Anden, og legge Sæden ordentlig sammen til Neeg. Seglen bruges meest ved kort og overmodent Byg, eller ved lejekorn, hvor Leen vilde hugge mange Ax af, som nu bliver bevarede. Seglen var for tyve Aar siden saa almindelig i Vesterengnen, at Herregaardes Byg blev overalt afskaaren af de hoverigjørende Bønder. Nu er Leen mere brugelig, og Seglen bruges kun

Peter Lauritsen i Kølvrå harer – d.v.s. hærder eller skærper – sin høle. Denne måde at skærpe leen på er et jysk fænomen, da man på øerne skærpede leen ved slibning. Foto: H. P. Hansen.

af enkelte til Byg i visse Sogne, saasom Lønborg, Hemmeth m.fl., men bruges nu sjældnere«. ¹⁹ Kornseglen blev dog endnu i sjældne til fælde benyttet hen imod 1900. Derom vidner også det store antal segle, som museerne har fået indleveret i dette århundrede.

For den der endnu kan huske, hvordan man for få årtier siden skulle »gå skår« med leen omkring marken, før man tog fat med selvbinderen, er denne nøjeregnende omhu forståelig. For at leen kunne samle stråene nogenlunde pænt, monterede man en spjarre på leens skaft og knage. Spjarren kunne

reguleres i højden alt efter, hvor langstrået kornet var. Høstkarlen kunne høste godt én tønde land på en dag, hvilket normalt var hvad en opbinderske kunne følge med til at binde i neg.

Gennem de årtier, hvor leen afløste seglen som høstredskab, blev der naturligvis en stor efterspørgsel efter høleer. Særlige hølesmede i Vestjylland forsynede markedet med leer. Den allerede omtalte smed M. Nielsen i Hoven, fremstillede også leer, som tilmed havde et karakteristisk smalt blad. Disse leer fandt god afsætning. Særlig berømt blev hølesmedene i Kvie i Ansager

sogn syd for Ølgod. En hølesmed fra Kvie kunne lave 400 høleblade og 75 hakkelsesknive på en vinter. Om sommeren drog smeden så rundt på de vestjyske markeder og solgte lebladene til bønderne. De største afsætningssteder var Holstebro, Ringkøbing, Lund, Varde og Ribe.²⁰ De vestjyske leer blev lavet af to jernskinner og en stålskinne indlagt i midten. De tre emner blev så svejset sammen i en hetz. Til dette arbejde krævedes foruden mester selv to svende til at slå med forhammer.

De håndmedede leblade var ret bløde i hærden, og det er måske årsagen til den specielle jyske måde at skærpe leen på. Der er endnu landmænd, som »harer« (hærder) leen på en »harestol« eller et »harested«. Lebladet skærpes ved at man udpenner bladets æg med en lille ambolt og en hammer. Æggen bliver derved meget tyndt og skarpt. Fordelen ved at »hare« leen fremfor at slibe den på en slibesten er, at leen holder sig skarp noget længere og samtidig sparer man på metallet. I sidste halvdel af 1800 tallet kunne hølesmedene ikke længere klare konkurrencen fra de fabriksfremstillede leblade, og traditionen ophørte helt.

Høleen var næsten enerådende som høstredskab helt frem til 1870erne, hvor slåmaskiner, selvaflæggere og lidt senere selvbindere vandt indpas først på de større gårde og årtier senere på de mindre. Ved en tælling i 1907 anvendtes selvbindere på 3 procent af gårdene. I 1923 var andelen steget til 22 procent, mens yderligere 24 procent af ejendommene benyttede slåmaskine til høstarbejdet. I 1923 benyttede altså stadigvæk 54 procent af danske gårde leen som høstredskab, det var dog fortrinsvis på de mindre brug.²¹

Noter:

1. Skikkild, Chresten Nielsen: Erindringer, Ringkøbing Museum.
2. Jespersen, Esbern: Vind sogn. Sørvad 1938 s. 51ff.
3. Jespersen, Esbern: Vinding sogn. Sørvad 1935 s. 166f.
4. Damgaard, Ellen: Lykkelige bønder – hvis de kender deres fordele, FRAM 1987 s. 97.
5. Poulsen, Søren Toftgaard: Herning Museums bondegård. FRAM 1985 s. 88.
6. Begtrup, Gregers: Beskrivelse over agerdyrkningsens tilstand i Danmark. Nørrejylland. 1812. Fotografisk genoptryk 1978 s. 52.
7. Steensberg, Axel: Den nordvestjyske hjulplov. Sprog og kultur. 6. bd. 1938 s. 113.
8. Steensberg, Axel: Trilleploven. En vestjysk plovtype og dens kulturgeografiske forudsætninger. Sprog og kultur. 5. bd. 4. hf. 1936 s. 117.
9. Begtrup, Gregers: Anført værk s. 53.
10. Hald, J. C.: Ringkøbing amt. 1833 s. 126.
11. Christensen, Anton: Det danske landbrugs historie. 4. bd. Kbhn. 1925-33 s. 447.
12. Steensberg, Axel: Trilleploven. Sprog og kultur. 6. bd. 1. hf. s. 13.
13. Hansen, H. P.: Folkemindedeoptegnelser.
14. Hald, J. C.: Ringkøbing amt. 1833. s. 127f.
15. Jensen, Jens Aarup: I jernalderbondens spor. FRAM 1987 s. 61ff.
16. Hald, J. C.: Ringkøbing amt. 1833 s. 129f.
17. Begtrup, Gregers: Anført værk s. 54f.
18. Kaae, Alfred: Vestjyske godsejere og deres bønder. Hardsyssels Årbog 1965 s. 154f.
19. Begtrup, Gregers: Anført værk s. 57.
20. Novtrup, H. P. H.: Høleer fra Kvie. Fra Ribe Amt 1915-18 s. 123. Kristensen, N.: Hølesmedning i Vestjylland. Varde 1923.
21. Christensen, Anton: Det danske landbrugs historie. 4. bd. Kbhn. 1925-33 s. 511.

Skjern Ådalen

– træk af 10.000 års bosættelsehistorie

Lige siden oldtiden har Danmarks mange frodige ådale med deres gode livsbetingelser været steder, hvor man valgte at bosætte sig, enten langs bredderne eller på holme i selve ådalene. Dette mønster har også været gældende for den store Skjern Ådal, som netop har haft en tæt bosættelse fra stenalder og frem til i dag.

Skjern Å er i dag kendt over det ganske land for det store afvandingsprojekt, der blev gennemført i 1960'erne. Da gravemaskinerne dengang flyttede de hundredetusinder af kubikmetre jord, hændte det, at der i en skovfuld jord lå en flintøkse eller skårene af et knust lerkar, ting, som oldtidsbønderne for flere tusinde år siden ofrede i ådalens fugtige bund. Men i 60'erne blev der ikke foretaget en systematisk indsamling af disse fund og oplysninger; nogle blev reddet, men meget er sikkert gået tabt.

Da der igen er planer om omfattende gravearbejder for at genskabe Skjernåens selvrensende effekt, foretog Skjern-Egvad Museum i samarbejde med Skov- og Naturstyrelsen i vinteren 1987/88 en kortlægning af alle kendte kulturhistoriske spor i og ved ådalen.¹ Kortlægningen har betydet, at mange både gamle og nye oplysninger og fund er blevet samlet, så vi nu har et godt overblik. Mange af fundene fra ådalen og landskabet omkring Skjern Å kan nu ses i Skjern-Egvad Museums udstillingsbyg-

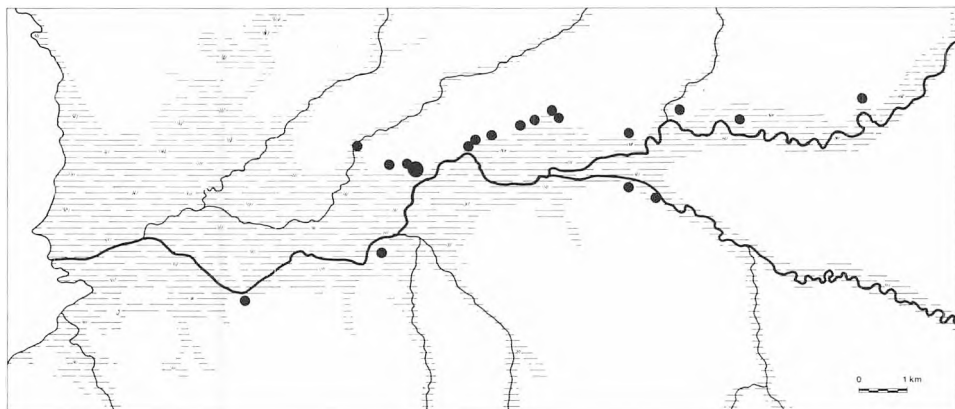
ninger ved vandtårnet i Skjern, hvor der netop er åbnet en udstilling, der beretter om tiden fra den første bosættelse for 10.000 år siden og frem til stationsbyernes opståen i slutningen af forrige århundrede.

Skjern Ådalens landskab

Skjern Å, der er Danmarks vandrigeste vandløb, har sit udspring inde i Midtjylland, ca. 20 km nordvest for Vejle. I denne artikel beskæftiger vi os imidlertid kun med åens nedre løb, fra Borris til deltaet i Ringkøbing Fjord. I begyndelsen af denne omtrent 20 km lange strækning er ådalen 375 m bred, mens den ved deltaet er ca. 5 km bred.

Ådalens bredder er på det meste af strækningen svagt markerede uden stejle stigninger. På strækningen fra Skjern til Borris på ådalens nordside, og særlig omkring Lønborg på sydsiden, er bredderne dog stærkere markeret med relativt stejle stigninger. Selve ådalen er en omtrent jævn flade, brudt af med gamle ålejer og lave holme.

Skjern Ådalen er i sig selv uhyre gammel. Den er dannet længe før den sidste istid, som sluttede for omkring 12.000 år siden.² Geologiske undersøgelser, lavet forud for afvandingen i 1960'erne, har klarlagt, at ådalen helt ned til 30 m's dybde er opfyldt med smeltevandsaflejringer fra sidste istids af-

Jægerstenalderens bosættelse langs Skjern Ådalen. Den store cirkel markerer områdets største boplads, som har ligget, hvor nu Skjern Campingplads ligger. Denne boplads har nok haft en særlig betydning, måske på grund af en optimal placering i forhold til fangsten, måske på grund af en rolle som samlingsboplads i forhold til de andre pladser.

slutning. Når der er aflejret sand så dybt, hænger det sammen med, at verdenshavet under istiden lå lavt, da store mængder vand var bundet i ismasserne.

Over de tykke sandlag i ådalen følger tørvelag med store mængder grene og rødder, indtil 5 m's dybde. Tiden er jægerstenalderen, hvor Vestjylland var landfast med England. Skjern Å havde dengang sit leje ca. 5 m under det nuværende overfladeniveau. Tørvedannelserne dækkes i området fra fjorden og ind til en linje mellem Skjern og Tarm af saltvandsaflejrings sand- og tørveaflejringer fra slutningen af jægerstenalderen. En del af den nuværende ådal har altså været havdækket for en tid.

De øverste jordlag i ådalen er dannet siden, dvs. i løbet af de sidste godt 5000 år. Disse aflejringer kan opdeles i tre jordbundsmæssigt forskellige zoner, som afspejler vandets forskellige saltholdighed på

dannelsesstidspunkter: 1) Et vestligt strandvoldsområde med sandede klægaflejringer, fra den nuværende kystlinje og ca. 2 km ind i Skjern Ådalen, og 2) Et mellemområde øst herfor og indtil området omkring Hestholm, med tørvelag, formentlig aflejret i brakvand, samt 3) Et østligt bælte, hvor der optræder tørveaflejringer med meget lidt eller helt uden saltvandspræg.

Der er intet præcist kendskab til, hvor grænsen mellem fjord og delta gik indenfor de sidste 5000 år. Først engang i 1600-tallet, hvor de ældste nogenlunde præcise kort er fra, vides det, at Ringkjøbing Fjord gik ind til Lønborg Kirke. Det er ud fra de arkæologiske fund sandsynligt, at kystlinjen har ligget omtrent ved det nuværende niveau. Men der er sikkert sket svingninger i havniveauet, som det er påvist andre steder i landet. Konsekvenserne i det flade delta og i de lave, omkringliggende enge har været store.

Meldinger om stormflodernes ødelæggelser er der således mange af i skriftlige kilder. En af de største af disse stormfloder skete i 1634, hvor hovedgården Oldager lidt vest for Skjern Kirke blev udslettet.

Siden jernalderens begyndelse har en frugtbar marsk dannet sig i deltaet og langs fjorden.³ Foruden denne klæg, der er dannet ved aflejring af fint organisk materiale i et salt miljø, viser tilstedeværelsen af østers i Ringkjøbing Fjord i 16-1700-tallet også, at fjorden har haft direkte forbindelse med Vesterhavet.

Jægere og fiskere (10.000-4.000 f.Kr.)

Gennem 10.000 år har området været beboet. De første beboere kom hertil kort efter sidste istid, måske var de endda her under selve istiden, hvor Vestjylland jo var isfrit og lå hen i et tundralandskab. Men vi har endnu til gode at finde disse jægers redskaber, f.eks. pilespidser.

Jægerstenalderens bopladser er der mange af, og de koncentrerer sig klart ved selve ådalen. Her var der livsgrundlag for bosættelse året igennem og ådalens bredder har i stenalderen dannet grænsen mellem to vigtige biotoper for jægersamfundet: skoven og det åbne vand. Skoven gemte jagtvildt som f.eks. urokse, kronhjort og vildsvin, og her kunne tillige samles bær, frugter og nødder. Åsystemet, der dengang var væsentlig bredere end nu, udgjorde et ideelt fiskevand, – sandsynligvis har den senere så berømte Skjern Å-laks allerede da været eftertragtet. Dette ernæringsgrundlag indbød til hyppige kortere eller længerevarende bosættelser langs ådalens bredder. På bredder-

ne kendes i øjeblikket 12 bopladser fra ældre stenalder, hvoraf flere har været bebygget gentagne gange. Alle disse pladser ligger på ådalens nordlige bred, koncentreret på den 5 km lange strækning fra Skjern Birk til Albæk. Placeringen på denne side af ådalen skyldes formentlig to faktorer: for det første er det generelt, at stenalderens bopladser er anlagt på de lunere, sydvendte skrånninger, for det andet synes store strækninger langs ådalens sydbred at have været domineret af lavvandede, sumpede områder, der har vanskeliggjort bosættelser.

Registreringsprojektet i vinteren 1987/88 gav os væsentlig ny viden om lokaliseringen af stenalderbopladserne i Skjern Ådalen. Inden projektets start kendtes kun stenalderbopladser på ådalens bredder, mens det var antaget, at evt. bopladser på småholme ude i selve ådalen var bortero-deret af åens skiftende løb. Men fire steder blev der på småholme fundet tilhugget flint af stenalderkarakter.

Flertallet af ældre stenalders bopladser i Skjern Ådalen har været beboet i periodens ældre del, Maglemosekulturen, hvorfra der er fundet syv pladser. Fem af bopladserne ligger på ådalens nordbred, mens en findes på en holm ude i selve ådalen. Alle disse bopladser er små, både hvad angår areal og fundmængder, og har kun været kortvarigt beboet. Ude på holmene i ådalen har man sikkert kun opholdt sig i sommerhalvåret. På denne årstid har man kunnet fiske og samle æg.

Men jægerbefolkningen er også på ture ind i landet. Ved Rækker Mølle blev der således i foråret 1987 under en bronzealdergravhøj fundet nogle pilespidser og flækker fra Maglemosekulturen.⁴ Disse flintsager

Pilespidser i hundredevis. Disse flintspidser, der er forsynet med en bred skarp æg, har siddet i pileskafter af træ, fæstnet med harpiks og snor. Fra den store jægerstenalderboplads ved Skjern Campingplads, hvor nu afdøde Svend Aage Jensen, Skjern, har indsamlet betydelige mængder redskaber i flint samt affald fra tilhugningen af disse.

må stamme fra en jægergruppes kortvarige ophold, langt fra vandløbene, hvor den faste bosættelse fandtes.

Kongemosekulturen og den ældste del af Ertebøllekulturen er tilsyneladende ikke repræsenteret i fundmaterialet fra Skjern Ådalen. Det kan skyldes tilfældigheder, men en anden mulighed er, at bopladserne har været placeret ved den mere fremskudte kystlinje ved det nuværende Ringkjøbing Fjord og nu enten ligger under havniveau eller er skyllet væk af senere havstigninger.⁵

Fra slutningen af jægerstenalderen, Ertebøllekulturen, kendes seks bopladser, og fire af disse var også beboet i Maglemosekulturens tid. Men hvor Maglemosekulturens

bopladser ligger jævnt spredt langs ådalens bred, koncentrerer bopladserne fra Ertebøllekulturen sig to steder: der er tre bopladser indenfor en 750 m lang strækning fra Skjern Birk og tre bopladser på en tilsvarende strækning omkring Flæskmose, umiddelbart vest for Ånum. Det er karakteristisk, at Ertebøllekulturens bopladser er væsentlig større end bopladserne fra Maglemosekulturen. Denne forskel ses i alle egne af landet og må tilskrives en kombination af større boenheder og længerevarende bosættelser. Ved Skjern Birk, umiddelbart vest for den nuværende campingplads, kendes således en meget stor Ertebølleboplads, den største ved Skjern Ådalen. Bopladsen

5000 år gamle røperler fra Borris Præstegårdsmose, fundet ved tørvegravning under krigen. Perlemes udseende er i dag, som da de i sin tid blev lagt i mosen. De fleste af de godt 200 perler har været brugt som kæder, mens de skiveformede med to huller i midten kan have været båret ved et bælte. Danefæ, uddeponeret af Nationalmuseet til den faste udstilling i Skjern.

har ligget på den sydlige del af et lille næs, der skyder sig ud i ådalen. Arealmæssigt dækker bopladsen mindst 3500 m², og der er her opsamlet et meget stort oldsagsmateriale af flint, bl.a. mere end 300 tværpile. Her er også fundet en del potteskår, der stammer fra spidsbundede lerkar, hvoraf nogle har været ornamenteret med indtryk og streger. I dag er en stor del af bopladsområdet bortgravet, men under campingpladsen gemmer resten af bopladsen sig stadig.

Bortset fra en enkelt prøvegravning i sommeren 1988 er der ikke lavet arkæologiske udgravninger i bopladserne fra jægersandalderen. Det vil derfor være spændende at gå i gang med nogle af de mest lovende

pladser, dvs. først og fremmest bopladser på holme i ådalen. Her kan vi håbe på gode bevaringsforhold i de fugtige tørveaflejringer, i modsætning til bopladserne på de faste bredder, der ligger på sandbund.

De første landbrugsfolk (4000-1800 f.Kr.)

For 6000 år siden indførtes landbruget med kvægavl og korndyrkning i Danmark. Bopladser findes såvel langs ådalen som længe ind i landet, hvor datidens grave, dysserne og jættestuerne, ligger eller har ligget.

Fra tiden efter landbrugets indførelse omkring år 4000 f. Kr. kendes kun få fund

fra Skjern Ådalen. Årsagen hertil skal bl.a. søges i den omlægning af erhvervsstrategien, som den nye livsform medfører. Hvor bopladserne før var placeret i forhold til jagt- og fiskeområder, anlægges de nu under hensyntagen til jordbundens beskaffenhed og græsningsmuligheder. For ådalens vedkommende betyder det, at bondestenalderens bopladser især skal søges på de gamle bakkeøer, der hæver sig på begge sider af dalen. Fra begyndelsen af perioden er der kendskab til mange langdysser og jættestuer i Borris-Faster-Dejbjerg-området. Nogle få af disse imponerende gravanlæg er stadig bevaret, f.eks. i Løvstrup Plantage. Fra en senere del af bondestenalderen, fra den såkaldte enkeltgravskultur, er der på begge sider af ådalen opført et meget stort antal gravhøje. F.eks. kendes en lille højgruppe, der ligger tæt ned til ådalen, ved Floriggård lidt vest for Borris.

Jagtbopladserne ved Skjern Ådalen opgives imidlertid ikke helt af agerbrugerne, men anvendes i begyndelsen som supplement til korndyrkning og dyreholdet. På to af de bopladser på ådalens bred, som også har været beboet i jægerstenalderen, er således fundet brudstykker af slebne flintøkser og skår af lerkar, de såkaldte tragt bægre. På andre bopladser er der fundet meget lange og ensartede flækker af en fin flint, som ellers ikke træffes i Vestjylland. Disse gode flækker er antagelig fra bondestenalderen, og kan være hentet i de nordjyske flintminer. Stenalderjægerne har til fremstillingen af redskaber derimod benyttet de forholdsvis dårlige flintknolde, der kunne opsamles langs Skjern Å.

Der er ikke på de bopladser, der har været i brug i bondestenalderen, fundet spor

fra den såkaldte enkeltgravskultur, men derimod har fire bopladser flintpilespidser, fremstillet i fladehugningsteknik. Disse pilespidser hører til i slutningen af bondestenalderen eller i begyndelsen af bronzealderen.

Fra engene nord for Lønborg stammer også en særdeles flot pilespid, 13 cm lang og med tre-sidet tværsnit og skaftunge. Sådanne pilespidser kendes ellers, bortset fra et enkelt fund på Holmsland,⁶ kun fra Nordjylland og Sjælland, hvor man mener, at der samtidig med agerbrugsfolkene levede et jægerfolk, som anvendte disse pile. Alle pilefundene ligger nord for den såkaldte vippelinje fra Falster til Nissum Fjord. Her hæver landet sig stadig som følge af istrykket under istiden, mens områderne syd for vippelinjen synker. Da Skjern Å ligger syd for linjen, skulle man forvente at finde sådanne pile på undersøiske bopladser. Forklaringen på de nye pilefund må ligge i, at en del af Vestjylland har haft en mere kompliceret geologisk udvikling.⁷

Med agerbrugets indførelse opstår nye skikke, som vi i dag har en særlig glæde af: det er offerfundene, som består af hele flintøkser, lerkar, ravperler og andre ting, som i datiden har haft en stor værdi og samtidig var symboler på den nye livsform. Disse genstande blev hensat i moser eller nedsænket i åbent vand. Skikken fortsætter gennem de næste årtusinder, helt frem til kristendommens indførelse. Fra bondestenalderen kender vi fem af denne slags fund, der er dukket op ved tørvegravning eller andet gravearbejde. Et usædvanlig rigt offerfund er gjort under krigen i Borris Præstegårdsmose. Her blev der fundet godt 200 ravperler, som stammer fra begyndelsen af bonde-

Flintpilespids, 13 cm lang og tre-sidet, særdeles flot tilhugget. Pilen, der er 4500 år gammel, er fundet i engene lidt nord for Lønborg. Et usædvanligt fund i Vestjylland, da sådanne pile normalt findes langs gl. kystlinjer i Nordøstdanmark. Udlånt af privat til udstillingen i Skjern.

stenalderen, fra den tid, hvor der opførtes et stort antal langdysser og jættestuer, også i Borris-området. Fra omtrent samme tid stammer to usædvanlig store slebne flintøkser, 40-50 cm lange, som fremkom i forbindelse med afvandingen af Skjern Ådalen i 1960'erne. Desværre er det ikke lykkedes at opspore, hvor økserne nu befinder sig. En tredie økse fra samme periode, har heller ikke kunnet opspores.

Fra slutningen af bondestenalderen, hvor offerfund ellers er sjældne, er der i 1987 i forbindelse med nedlægningen af naturgasledningen fundet et lerkar, som har været hensat i Damsø. Også et fund i Øster Hestholm-området af et lerkar fra enkeltgravskulturens begyndelse, udgør sikkert et ofret lerkar. Fra samme tid stammer en såkaldt stridsøkse og en stenøkse (tapkile), fundet i henholdsvis en eng ved Bisgård og i et kildevæld i Stoustrup.

I selve Skjern Ådalen er der kun gjort eet fund, som kan stamme fra den sidste del af perioden, bronzealderen (1800-500 f. Kr.). Det drejer sig om en bronzeøkse, sikkert en offerøkse, der er fundet ved Amholm, nord for Lønborg. Når bronzealderens beboere ved ådalen ellers ikke ser ud til at have sat sig så store spor, skyldes det nok, at tidens bopladser er uanselige, og at fundmaterialet derfor er for tilfældigt. Husker man på de

mange gravhøje med bronzealderbegravelser, både nord og syd for åen, er der jo her et bevis for en tæt bosættelse.

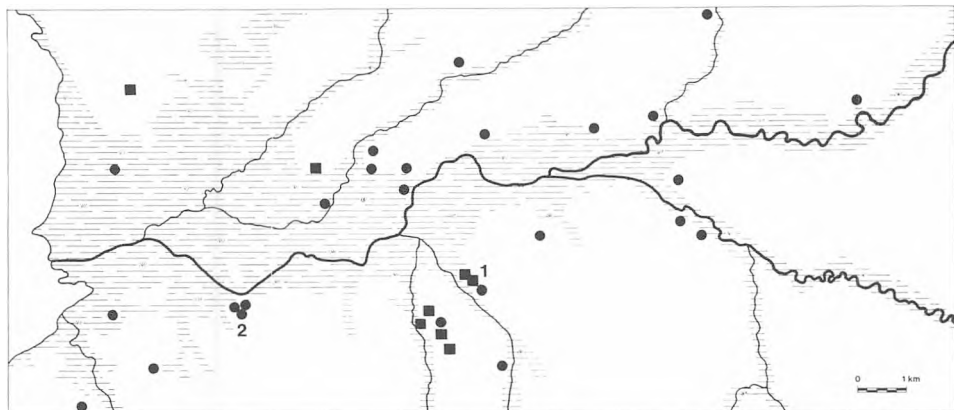
I en af gravhøjene ud til Skjern Ådalen, Sorteøj i Lønborg, er der fundet et bronzesværd med et smukt ornamenteret fæste. Også andre steder langs ådalen er der gjort fund fra bronzealderen, f.eks. står i kirkegårdsdiget i Borris en sten med små, indhuggede gruber, de såkaldte skåltegn.

Jernalderfolk (500 f.Kr. - 800 e.Kr.)

Med jernalderen får vi igen et omfattende fundmateriale, som kan sammenlignes med den tætte bosættelse i jægerstenalderen. Det er nu tomter af landsbyer, gravpladser, marker, jernudvindingspladser og moseofre, vi finder.

Jernalderfolkene udnyttede ådalens omfattende engarealer til kreaturgræsning og vinterfoder. Man bosatte sig på fladerne ovenfor, og her lå også markerne. Mellem de enkelte landsbyer fandtes overdrev, moser, heder og skov, som der stadig var en del af, også her i Vestjylland. Mellem de enkelte landsbyer har der været veje og hjulspor.

Alle tilgængelige arealer blev udnyttet, også lavtliggende steder, som må have ligget i konstant trussel for stormfloders hærgen. Dette gælder bosættelser i Strand-

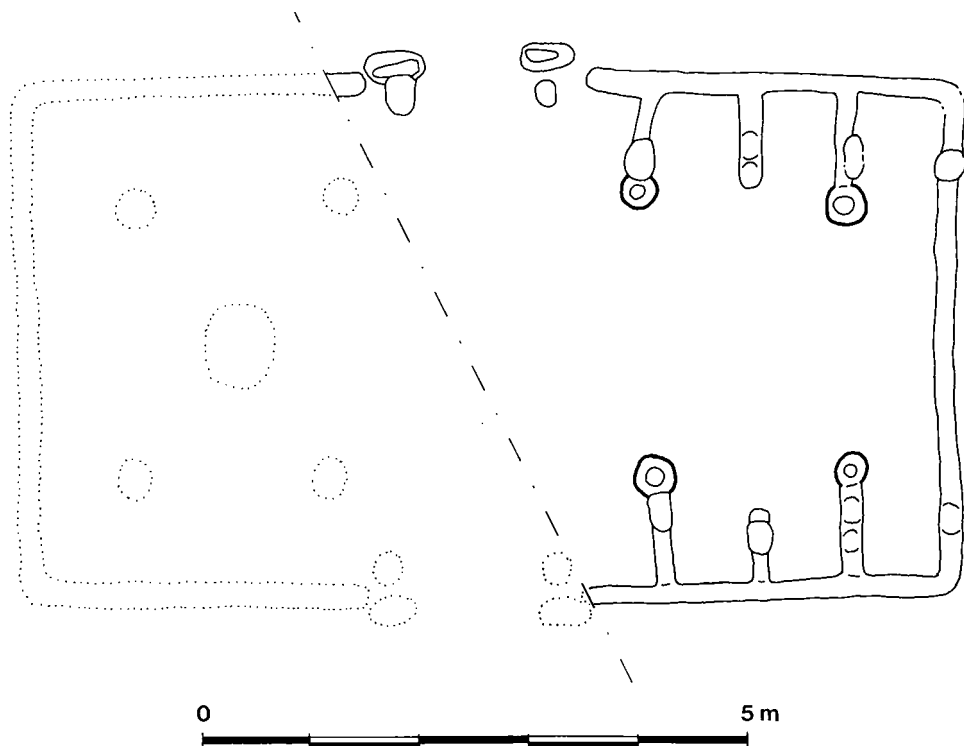
Jernalderbosættelser og fund fra jernalderen langs Skjern Ådalen. De vigtigste fundområder er 1: Den vestlige del af Tarm med den store gravplads ved Lønhøjvej, og 2: Området ved Lønborg Kirke med rige gravfund. Med firkanter er markeret steder, hvor hustomter er udgravet. På de øvrige fundsteder er der fundet andre spor af bebyggelser, grave, marker, offerlerkar m.v. Det må forventes, at der i fremtiden kan gøres endnu nogle fund af jernalderbosættelser i kortets hvide områder.

by i Stauning, Hedeby ved Skjern og Gammelbotoft i Lønborg. Alle steder er der tale om afgrænsede, sandede områder, omgivet af marsk (klæg). Højden er i dag 2-3 m.o.h., omtrent som den må have været i jernalderen. Man har altså foretrukket eller måske været tvunget til at udnytte frodige landbrugsområder, på trods af risikoen for en katastrofe. Helt den samme bosættelsesform fandtes f.eks. i Ribemarsken i jernalderen.⁸ De øvrige jernalderlandsbyer ved Skjernådalen ligger også ved engområder, men noget højere over havet, med en landsby ved Lønborg Kirke med sine 18-20 m.o.h. som den højst placerede.

Vi kender i dag mindst 10 samtidige landsbyområder umiddelbart ved ådalen. Afstanden mellem samtidige landsbyer er på 1-3 km, afhængig af ressourceområdernes kvalitet og omfang. Der må endnu

mangle nogle, før kortlægningen er komplet, f.eks. i Kyvling, Lønborg sogn og i Ganner, Skjern sogn. Resultatet bliver, at ved næsten alle de landsbykerner, der kendes fra nyere tid, har der også ligget gårde i jernalderen. En påfaldende sammenhæng, der viser kontinuitet gennem årtusinder.

Tomter af jernaldergårde er ved ådalen udgravet flere steder i de senere år. Nogle klare grundplaner af 2000 år gamle gårde ved Lønhøjvej i Tarm er vist i FRAM for et par år siden.⁹ Siden da har museet i 1986 bl.a. foretaget udgravninger ved Stakmeden, også i Tarm, men indenfor et nyt jernalderbebyggelsesområde.¹⁰ Her lå en meget tydelig hustomt, dog lidt forstyrret af en kloakledning. I stalden har der været plads til 6 eller 8 kreaturer. Gården er 2500 år gammel, dvs. fra den tidligste jernalder. Og i foråret 1988 blev yderligere to gårde fra

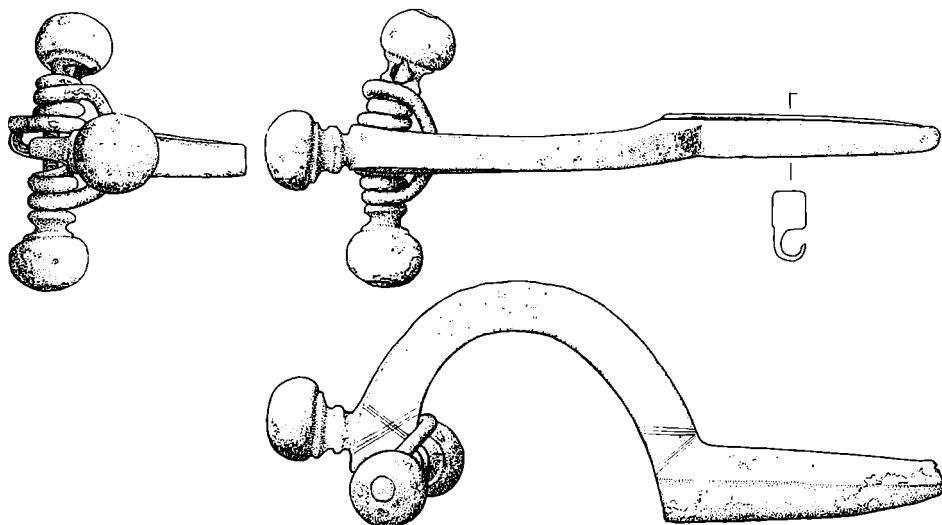
Jernalderhus, udgravet ved Stakmeden i Tarm 1986. Den velbevarede stald har plads til 6, muligvis 8 dyr. Langhusets bolig er desværre ødelagt før udgravningen.

samme tid udgravet, ca. 500 m syd for Stakmeden, i forbindelse med anlæggelse af den nye hovedvej vest om Tarm.¹¹ Ved disse fund af jernalderhuse får vi en oplysning om den noget spredte bebyggelsesform i begyndelsen af jernalderen. Dette ændrer sig nogle århundreder senere mod en regulær landsbybebyggelse, som de indhegnede og sammenbyggede gårde ved Lønhøjvej viser det. Fra tiden længere frem i jernalderen har vi desværre endnu til gode at udgrave gårde.

Jernaldergravene er ofte samlet i gravpladser, tæt ved gårdenes plads. To steder, ved Lønhøjvej i Tarm og ved Lønborg Kirke, har fund af sådanne gravpladser givet os

et godt indblik i de dødes verden, som jo igen er en afspejling af det liv, jernalderfolkene levede.

Den største og bedste gravplads blev udgravet for et par år siden ved Lønhøjvej i Tarm.¹² Denne gravplads er 2000 år gammel og er usædvanlig både ved sin størrelse og ved, at en snes af de 150 brandgrave indeholdt våben som sværd, spyd og skjolde. Siden selve udgravningen er de mange brændte knoglestykker blevet analyseret for at bestemme de dødes alder og køn.¹³ Ikke alle knogler har været store nok til en sikker bestemmelse, men ganske spændende resultater er det alligevel blevet til. Størst

Smykkenål af bronze, som skal være fundet på jernaldergravpladsen ved Lønborg Kirke. Smykket stammer oprindeligt fra Nordtyskland. Tegning: Elizabeth Morville.

interesse var der på forhånd knyttet til at få noget at vide om de døde i våbengravene. Det viser sig nu, at der ofte er store drenge eller unge mænd i disse grave, et højst ejendommeligt resultat, og mod forventning ikke midaldrende mænd. Kun en enkelt ældre mand er påvist. Et andet spændende træk er, at de formodede kvindegave, bl.a. med en synål som gravudstyr, faktisk indeholdt knogler, som i mange tilfælde kunne henføres til kvinder. Men i kvindegavene var der ofte også en fårekølle eller -bov, evt. begge dele, en klar forskel i forhold til våbengravene, hvor der kun er påvist små mængder dyreknoget. Børn er også tilstede blandt gravpladsens døde. De har kun sparsomme gravgaver med sig. En enkelt barnegrav adskiller sig ved, at der i samme grav lå knoglerne af en ældre person.

På denne baggrund tegner der sig to ty-

delige grupperinger, – de overvejende unge mænd med våben og uden fårekød og kvinderne med bl.a. synål og fårekød.

Fårekødet kan være fortæret som begravelsesmåltid, men det kan også være lagt med på bålet som proviant til rejsen hinsides. Det er interessant, at nogle får er slagtet i 10 måneders-alderen, dvs. at slagtingen er foregået om vinteren. Desværre kan vi ikke hermed være sikre på, at de pågældende gravlæggelser også er foretaget på dette tidspunkt af året, da røget lammekølle meget vel kan være anvendt allerede i jernalderen. Andre får har levet til 3-4 års alderen, før de blev slagtet. Af andre dyr iøvrigt i gravene er der kun en kæbe af svin i en grav. Desuden er der et par knivskafter lavet af kronhortegevir.

Det skal dog siges, at det er svært at skelne mellem fåre- og gedeknoget, specielt,

når man kun har en mindre samling forbrændte knogler at gå ud fra. Men vi må nok regne med, at der i de fleste tilfælde er tale om får, især da fåret havde den uld, der var nødvendigt for at kunne væve tøj, som vi f.eks. kender det fra Lønne Hede-dragten.¹⁴

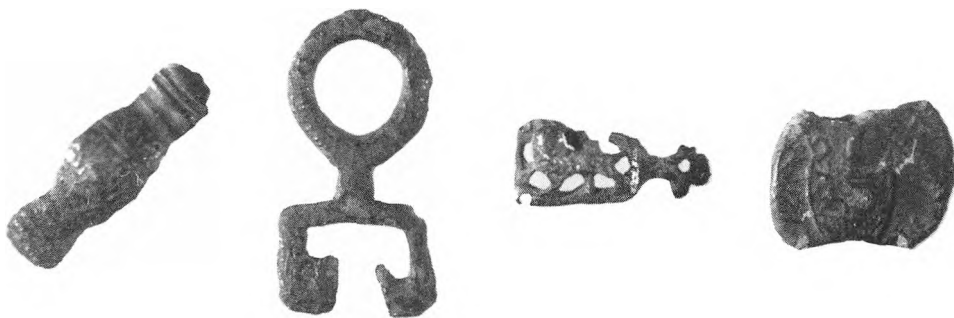
En nærmere gennemgang af gravudstyret i gravene fra Lønhøjvej, vil sammenholdt med køns- og alderbestemmelserne kunne give mange spændende og nye oplysninger om familieforhold og alderssammensætning i et vestjysk jernaldersfund.

Foruden disse undersøgelser af de dodes knogler er også nogle af jernsværdene blevet undersøgt nærmere.¹⁵ Metallet har i flere tilfælde været så velbevaret, at det har været muligt at save et par små prøver ud. Dette er gjort på et enægget og på et tveægget sværd. Her viser det sig meget overraskende, at det anvendte jern stammer fra udsmetet myremalm, og ikke fra bjergmalm.

Jernet har en kvalitet, som nøje svarer til almindeligt smedejern, og der ser ikke ud til at være gjort noget forsøg på at hærde sværdene.

Med disse resultater er der stor sandsynlighed for, at selv de lange, flotte tveæggede sværd faktisk kan være fremstillet i Vestjylland, hvilket er ganske opsigtsvækkende og i virkeligheden en danmarkshistorisk nyhed. At sværdene så ikke har den store værdi som egentlige våben, er en anden historie. Der er tale om paradevåben med en beskeden effektivitet i kamp, målt i forhold de pragtssværd, der et par århundreder senere dukker op, f.eks. i det store våbenfund i Illerup Ådal.

Fund af store slaggeblokke, som stammer fra udsmetning af myremalm, er der mange eksempler på i området. Der er ingen tvivl om, at netop jernudvindingen spillede en stor rolle.¹⁶ Men denne aktivitet havde også sin pris, i form af et enormt forbrug af træ til fremstilling af trækul, som

Udvalg af metalgenstande, fundet på Kongensgård mark i Lønborg. De fortæller om bosættelse i slutningen af jernalderen, i vikingetid og middelalderen. Genstandene er i tidsmæssig rækkefølge en smykkenål og en nøgle af bronze, en forgylt bronzeplade med en løve som motiv og en klædeplombe af bly, der stammer fra Nederlandene. Danefæ, uddeponeret af Nationalmuseet til den faste udstilling i Skjern.

blev blandet med den ristede myremalm for at smeltningen kunne foregå.

Skjern Ådalens anden store gravplads har ligget lige vest for Lønborg Kirke, hvor der nu ligger en tilgroet grusgrav. Denne gravplads har været anvendt fra tiden omkring år 0 og til ca. 500 e. Kr. Mens der ikke er mange oplysninger om de enkelte grave, viser genstandene nogle interessante sider af egnens jernaldersamfund. Bl.a. er der mellem de mange perler af glas og rav også et

Denne hvæssesten med indsleben fure, måske til at skærpe fiskekrogen med, er fundet i Hestholm-området i den vestlige del af Skjern Ådalen. Hvæssestenen er en af de få kendte fund fra vikingetid og middelalder i selv egnene. Stenen er 8 cm lang. I privateje.

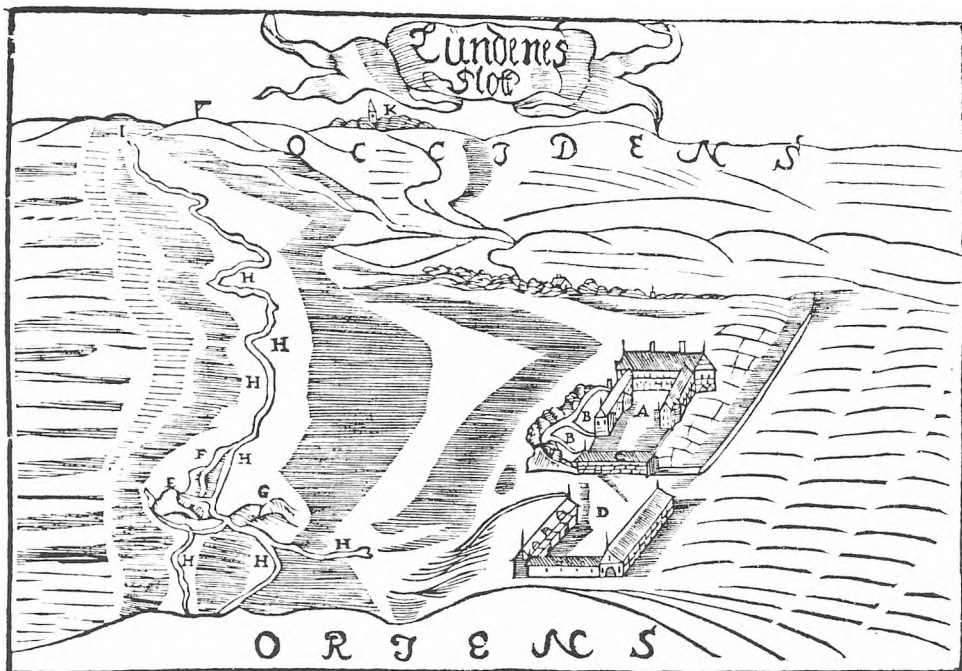
par stykker af bjergkrystal. Sådanne perler må stamme fra de mellemeuropæiske bjergegne, måske Bøhmen. Importeret er naturligvis også det guld og sølv, der er anvendt til fremstilling af de finere smykkenaale. En usædvanlig stor smykkenaal af bronze og som også skal stamme fra gravpladsen ved Lønborg kirke, er endda hjembragt fra det nordtyske område, engang i 400-årene.¹⁷

Der er endnu ikke fundet gravpladser fra slutningen af jernalderen, men ved Lønborg Kirke må der gemme sig grave også fra denne tid, idet der på overfladen er fundet forskellige smykker fra 6.-7. årh. e. Kr. Lønborg-området har derfor en særlig betydning, fordi der her er spor af bosættelse fra omkring år 0 og kontinuerligt frem mod vikingetiden. Dvs. også i 500-årene, hvor jyderne iflg. ældre historikere skulle været draget til England. Men der var ihvertfald nogle, der blev hjemme.

En helt anden side af jernalderfolkenes liv får vi indblik i ved et spændende fund, gjort ved tørvegravning i 1962 i Stauning sogn. Her var et omtrent 2000 år gammelt lerkar stillet på et område, der i jernalderen var sump, sikkert som en gave til de højere magter.¹⁸

Vikingetid (800-1050 e. Kr.)

Mærkeligt nok er der endnu kun få spor af vikingetidsbosættelse ved Skjern Ådalen, på trods af, at der ellers andre steder i museets arbejdsområde efterhånden kendes mange løsfund netop fra vikingetiden. Men vest for Lønborg Kirke er der spor af bosættelse, bl.a. i form af potteskår og en bronzesnøgle. Disse fund er gjort på overfladen og ved prøvegravning i Kongensgårdtomten.

Den ældste afbildning af Lundenæs hovedgård, med ladegården i forgrunden. Alle bygninger fra slottet ude på voldstedet i engene var ødelagt, da billedet blev lavet. Efter Resens Atlas 1675, nyudgivet 1987.

Forklaringen til bogstaverne på tegningen er gået tabt, men de fleste kan identificeres. A: Borggården, B: Haven, C: Staldgården, D: Ladegården, E: Lundenæs Voldsted. Her lå slottet. F: ?, G: Forborgen, H: Skjern og Omme åer, I: Skjern Bro og K: Skjern Kirke. Mellem kirken og broen ses en galge på tingstedet.

Lønborg kan i vikingetiden have haft større betydning. Det var her kongemagten senest omkring år 1100 anlagde en kongsgård med tilhørende fiskeri, hvoraf kong Niels i et gavebrev skænkede 1/6 til Sct. Knud klosteret i Odense.¹⁹

Man kan også tænke sig, at der ved Kongsgården blev anlagt en handelsplads, hvilket ville være ganske naturligt, med en god placering i forhold til land- og vandtransporten, her ved Skjernåens munding.

Spørgsmålet skal ses i lyset af, at den eneste middelalderby i området, Ringkjøbing, endnu ikke kan føres længere tilbage end til ca. 1200.²⁰ Sagt på en anden måde må det forventes, at Ringkjøbing har haft en forgænger. Måske kan ændring af sejladsforholdene være forklaringen på den formodede flytning. Fremtiden vil vise, om det lykkes at finde en sådan handelsplads fra vikingetiden, enten ved Ringkjøbing eller længere mod syd ved Skjern Å. Men også

den sydlige del af Klitten, hvor der er gjort fund af bl.a. mønter, skal man have med som en mulig lokalisering.²¹

Borgene

Efterhånden som vi kommer længere frem i ådalens historie, er der flere og flere oplysninger og fund. Denne beretning om træk af områdets kulturhistorie afrundes med borgenes historie som det centrale, med hovedvægten lagt på, hvad der er af nyt at fortælle.

Vi kan stadig i landskabet se spor af tidens borge og herregårde, som Lundenæs, Borgvold ved Lønborg Kirke, Kongensgård voldsted lidt vest herfor samt Lønborg Bispegård, den nuværende Lønborggård. Alle borgene har deres rod i middelalderen, dvs. indenfor perioden 1050-1536.

Forklaringen på borgbyggeriet ligger i, at Skjern Ådalen har i middelalderen fået større betydning, da både kongemagten og Ribebispen havde betydelige interesser i områdets laksefiskeri, studeavl og for kongemagtens vedkommende også kontrol af landtransporten på tværs af åen. Der var ofte strid mellem de to parter, og borgbyggeriet var et led i en sikring af magten. Den ældste kongelige besiddelse var kongsgården i Lønborg, som allerede var i funktion, da Lønborg kirke blev bygget omkring 1100. Voldstedet »Borgvold«, som har ligget vest for kirken, er muligvis fra samme tid. Senere anlægges Lundenæs Slot som en befæstet borg længere oppe ad ådalen og i Lønborg bygger Ribebispen sin største gård i området.

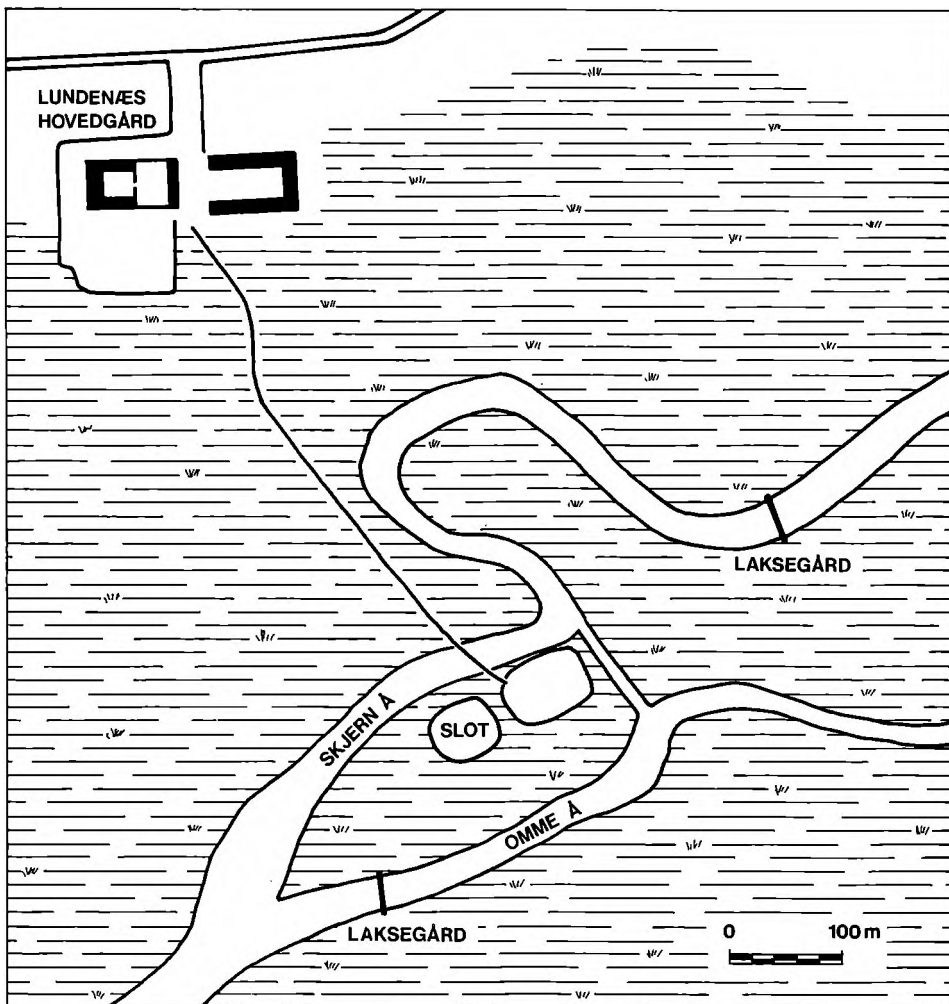
Skjern Ådalens mest imponerende borg Lundenæs lå på det 50x24 m store og 4 m

høje voldsted, som i dag ligger umiddelbart nord for den regulerede å. Men da den blev bygget, så landskabet ganske anderledes ud, og meget tyder på, at borgen sammen med en noget større og lavere forborg faktisk er opført på et næs, nemlig næsset, hvor Skjern og Omme åer løber sammen. Hvis man udnytter de ældste præcise kort over stedet og sammenligner med luftfotos, hvor de gamle ålejer ses tydeligt, lader det sig gøre at rekonstruere borgens oprindelige omgivelser. Det er nu også muligt at udpege de steder, hvor de to oprindelige laksegårde ved borgen har ligget.

Lundenæs bliver ofte omtalt som opført i 1340 af tyske grever, som Niels Ebbesen fordrev. Men Lundenæs er ikke nævnt i omtalen, i stedet fortælles, at borgbyggeriet foregår ved Skjern. Da der foruden det vestjyske Skjern også findes et Skjern med en gammel hovedgård lidt vest for Randers, er det meget mere sandsynligt, at det ikke er ved Lundenæs, men ved Randers, at der er et byggeri i gang det pågældende år, således som det for nylig er beskrevet i Skjern Årbogen.²²

Men hvornår er Lundenæs så opført? Ja, det svar kan kun en arkæologisk undersøgelse af borgen vise. Ved forskellige lejligheder, hvor voldanlægget har måttet afgive granitsten til byggeri af Skjern Bro og Skjern Kirke, har man fundet egepæle under jordmasserne. Egepælene er sikkert en del af fundamenteringen af borgens bygninger, og en årringsanalyse af disse vil derfor kunne give fældningsåret og dermed svaret på opførelsesåret for borgen.

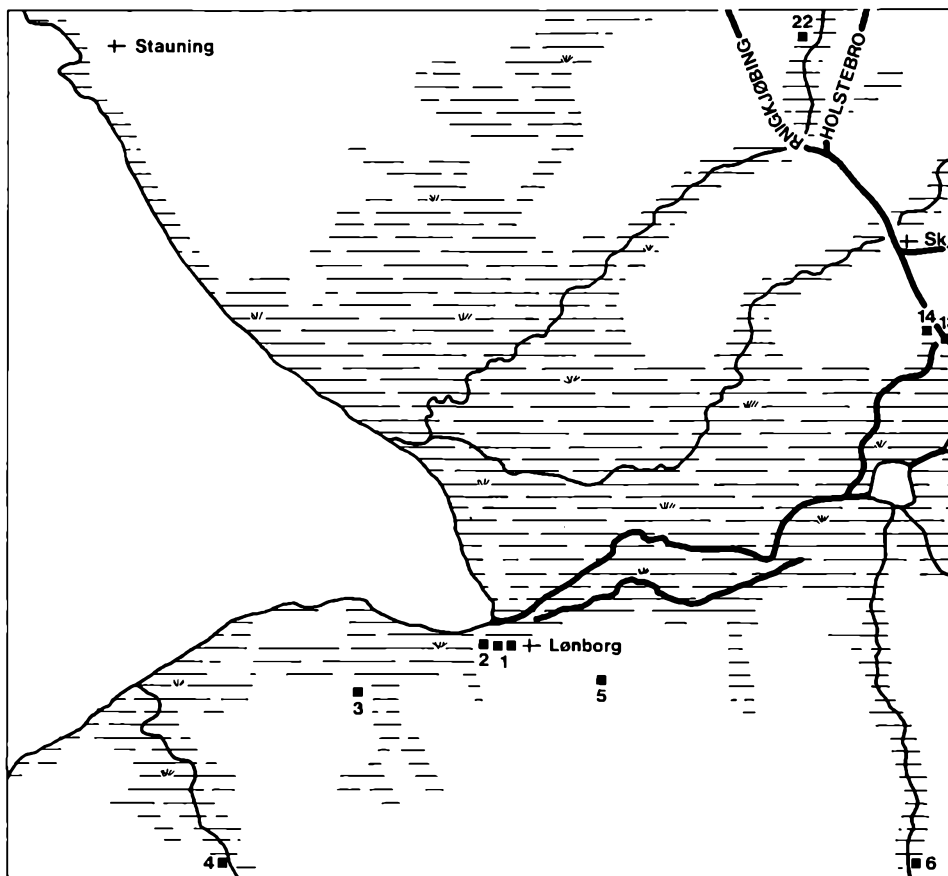
Slottet på borgen har gennem tiderne været udsat for flere afbrændinger, og også beskydninger under 1600-tallets krige. Herefter

Landskabet ved Lundenæs rekonstrueret, som det så ud i 1600-årene, da slottet på borgen i engene netop var blevet skudt i sænk. Åernes forløb er hentet fra det ældste matrikelkort og fra moderne luftfotos. De to laksegårde er placeret på grundlag af et kort fra 1734, hvor åerne havde samme forløb. Rekonstruktionen viser tydeligt, at Lundenæs Slot havde en god forsvarsmæssig placering på næsset, hvor Skjern og Omme åer løber sammen. Forbindelsen til fast land var afskåret med en kanal.

ter nedlægges det, og et nyt slot oprettes inde på fast land, hvor Lundenæs Ladegård lå.

For nylig dukkede en hidtil ukendt afbildning af det nye slot op, udarbejdet ca. 1675

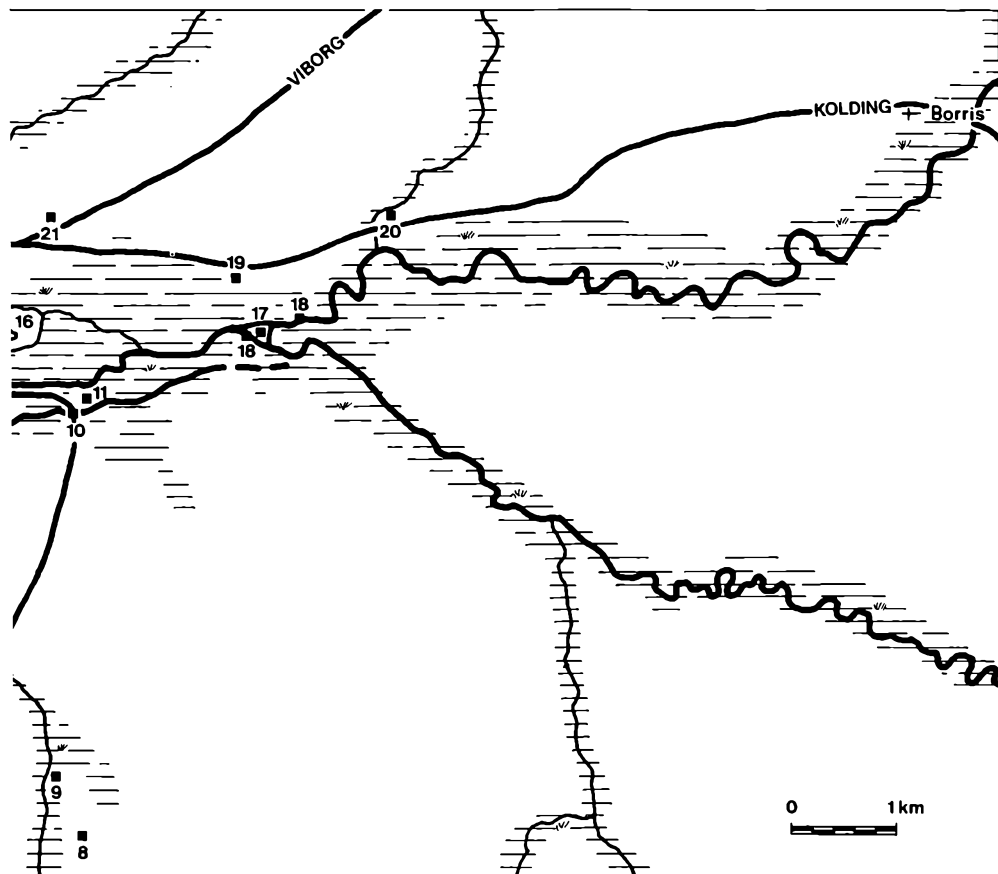
Skjern Ådalen i borgenes storhedstid. De vigtigste steder og veje er afsat på et kort med rekonstruktion af Skjern åens daværende løb, med Ringkøbing Fjord tegnet helt ind til Lønborg. 1: Voldstedet Borgvold og Lønborg Kongsgård. 2: Kongensgård, en befæstet gård, ødelagt 1658. 3: Lønborg Bispegård (Lønborggård). 4: Styg Vandmølle. 5: Sct. Knuds Kilde. 6: Tarm

til Resens Atlas over Ribe Stift. Dette værk med mange lokalhistoriske oplysninger er netop blevet udgivet for første gang.²³

Det nye Lundenæs Slot var i 1623 opbygget med en borggård i vest, en staldgård og en ladegård mod øst. Hele bygningskomplekset var op mod 200 m langt, og således ganske anseligt, opført i brændte

sten og bindingsværk.²⁴ En af bygningerne i borggårdens sydfløj eksisterer stadig som hovedbygning i den nuværende Lundenæs Hovedgård.

Men på sydsiden af ådalen har der også ligget et større borganlæg, nemlig Borgvold. Resterne af denne borg ligger i dag gemt i buskadset i de gamle grusgrave lige

Vandmølle. 7: Tarm Kro. 8: Tarm Bispegård. 9: Bispegårdens Vandmølle. 10: Krøjbroerne. 11: Svenskelejr. 12: Kong Hans' Hul. 13: Skjern Bro. 14: Skjern Brogård. 15: Smedje. 16: Damsø. 17: Lundenæs Slot. 18: Laksegårde. 19: Lundenæs Hovedgård. 20: Albæk Vandmølle. 21: Galgehøj. 22: Ganer Vandmølle.

vest for Lønborg Kirke. Borganlæggets historie er meget anonym. Men borgen nævnes i præsteindberetningerne til Ole Worm fra 1638, og også på forlæggene til Videnskabernes Selskabs kort, udgivet 1803, er borgen markeret.

Borgvold må anses for at være en befæstning, der har fungeret i sammenhæng med

den kongsgård, der har ligget i Lønborg. Kongsgården må formodes at have ligget tæt ved kirken, således at borg, gård og kirke har dannet en helhed.²⁵ Senere må kongsgården så være flyttet nogle hundrede meter mod vest, til en placering helt ude på brinken ned til åen. Museet har i 1985 på dette sted foretaget en udgravning, som vi-

ste, at der har været et ca. 100 x 100 m stort voldgravssystem omkring gården. Gravene var op til 2 m dybe og 5 m brede. Voldgravene har ikke haft den store forsvarsmæssige betydning, da de aldrig har været vandfyldte. Gården har efter flytningen skiftet navn fra »Kongsgård« til »Kongensgård«, idet dette navn i 1638 på kortskitse i præsteindberetningen til Ole Worm er aftegnet her, og iøvrigt betegnes gården som en enestegård.

Kongensgård afbrændes 1658, hvorefter den sammenlægges med Lønborggård, den tidligere Lønborg Bispegård. Men Kongensgård lever stadig, da der i Lønborg findes en landbrugsejendom med dette navn, oprettet på en del af det gamle jordtiliggende, Kongensgård Mark.

Foruden to kongelige borge med tilhørende gårde, der har ligget ved ådalen, har bispesædet i Ribe som nævnt haft en stor gård i Lønborg. Det oprindelige navn var Lønborg Bispegård, men den kom senere til at hedde Lønborggård. Gårdens placering ved de rige enge ca. 1 km vest for Lønborg Kirke viser tydeligt de verdslige interesser, som bispesædet værdsatte.

Første gang gården nævnes, er i 1400-årene. Der er ikke noget kendskab til gårdens udseende på dette tidspunkt, men det er nærliggende at forestille sig en opbygning med en borggård og en ladegård. Ganske vist er der i dag ingen bygninger på Lønborggård, der er ældre end 1830'erne, men gården har stadig en grundplan, der må ligge tæt op ad det forventede middelalderlige udseende. Det er også muligt, at borggården oprindeligt har været befæstet, ihvertfald menes en sø i haveanlægget at være rester af et voldgravssystem.

Laksene

Laksefiskeriet i åen har siden 1100-årene været et anliggende og en rettighed, som tilkom kongemagten. Hvordan man ved Lønborg Kongsgård fangede laksene er ikke ganske klart, måske foregik det ved at sætte garn i åen. De mange netsynk af bly, som i de senere år er fundet på markerne ved kongsgården, kan meget vel stamme fra laksegarn. I 1500-årene nævnes det, at laksene ved Lundenæs bliver fanget i laksegårde, som her i Vestjylland er konstrueret ved, at man rammer nogle kraftige egestolper ned i tre-fire rækker fangstindretninger, placeret mellem pælene, der er overdækket med nogle planker, således at hele anlægget samtidig er en bro.

Men Ribe-bispen ville også gerne havde andel i laksefangsten. I en kort periode tillod Kong Hans, at bispen selv opsatte en laksegård. Hvor den har stået, er ikke helt klart, men direkte ved Lønborg Bispegård har det næppe været, da den så ville tage alle de laks, som skulle fanges ved Lundenæs. Mere sandsynligt er det, at den sydlige af de to laksegårde ved Lundenæs, har været bispens, da den ligger i Omme Å, hvorved de to laksegårde tildels har undgået at konkurrere. Der er i dag ingen spor af de oprindelige laksegårde, men en rest af den sidste laksegård eksisterer stadig lidt herfra i et sving i det gamle åleje, som nu er en tilgroet sump ved den regulerede å's syddige, et par hundrede meter vest for borgen.

Men det har selvfølgelig været svært at holde kontrol med ulovligt laksefiskeri. Bl.a. fangede man i perioder laks ude i Ringkjøbing Fjord, hvorved de aldrig nåede frem til Lundenæs. Gennem tiderne har

Den sidste laksegård ved Lundenæs, kort efter nedleggelsen i 1929, med voldstedet i baggrunden. Laksefiskeriet i Skjern Å har haft stor betydning for de kongelige og bispelige ganer. Størstedelen af laksene blev fanget her ved Lundenæs. Foto: Fredo Petersen ca. 1932.

kronen ført retssager mod fiskere, bønder og herremænd. Den mest omfattende retssag sluttede 1734, og i forbindelse hermed blev tegnet to kort, som i dag har meget stor værdi, fordi de detaljeret viser udseendet af ådalen og fjorden. Det ene af kortene findes nu på Skjern-Egvad Museum.

En smedje ved Damsø

En anden side af ådalens middelalderhistorie blev afdækket i 1976, da Ringkjøbing Museum udgravede tomten af en smedje, som har ligget på en brink ud til den nu udtørrede Damsø, mellem Skjern Bro og Lundenæs.²⁶ P.g.a. en gravet kanal, der har ført vand tæt forbi smedjen, må man formode, at smeden har udnyttet vandkraften

herfra til at drive blæsebælgen, hvilket ellers kun sjældent er kendt andre steder fra. Smedejernet stammer sikkert fra udsmelting af myremalm, som både dengang og i dag findes i moser og enge. Malmen brændes sammen med trækul i miler, hvorved jernet frigives, dog blandet med slagger. Myremalmsjern nævnes da også i nogle af lensregnskaberne fra Lundenæs, som smedjen sikkert har hørt under.

Damsø skal på baggrund af smedjevirkosomheden muligvis betragtes som en opstemmet sø. Og netop i Damsøs vestlige del er der siden afvandingen opløjet en del tilhugget egetræ, der kan stamme fra et stemmeværk. Et af disse træstykker er årringsdateret til 1540'erne eller 50'erne.²⁷

Vandmøller

Kornavlens rolle vises også indirekte af vandmøllerne, som udgør en vigtig del af ådalens historie gennem middelalder og senere tider. I de senere år har man bl.a. i Vestjylland kunnet udgrave resterne af vandmøller, som viser, at vandkraftsudnyttelsen er opstået allerede i vikingetiden.²⁸

De mange mindre vandløb langs ådalen har netop p.g.a. deres ringe fald været velegnet til den ældste mølletype, der var drevet af et stort, lodretgående hjul med små skovblade. Der er kendskab til 5 steder, hvor der antagelig allerede i middelalderen lå sådanne vandmøller. Det drejer sig om Styg Mølle, Tarm Mølle, Tarm Bispegårds Mølle, Ganer Mølle og Albæk Mølle, sidstnævnte kaldes også p.g.a. sin tilknytning til Lundenæs for Slotsmøllen.²⁹ Også de øvrige har hørt under områdets storgårde. Om Styg Mølle vides der dog intet, da dens eksistens kun røber sig ved gamle stednavne. Men da den har ligget nærmest Lønborg Bispegård, må det være naturligt at gætte på, at den hørte hertil.

Bebyggelsen

Mens borgerne fortæller om ådalens strategiske og økonomiske betydning, giver kirkerne et mere detaljeret indtryk af centre i middelalderens bosættelse. Nord for åen ligger Stauning, Skjern og Borris kirker, syd for Lønborg, Egvad og Oddum. Selv om vi endnu ikke har planen af en middelalderlandsby i området, kan markerne omkring de gamle landsbykerner og de øvrige ejerlav stadig spores på luftfotografier,³⁰ hvorved man får indtrykket af en tæt be-

Et udvalg af sammenrullede blyplader, som sikkert har været brugt som netsynk. De er fundet på Kongensgård mark i Lønborg, og kan derfor være rester af Kongsgårdens fiskeudstyr.

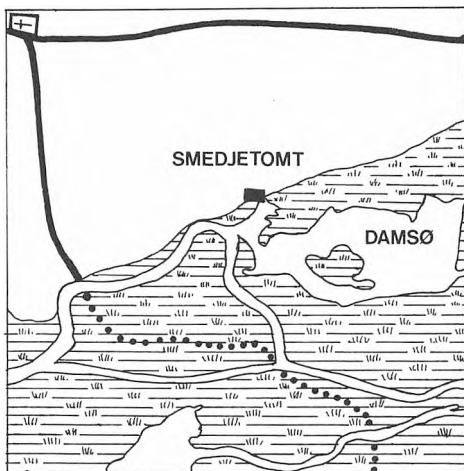
byggelse og samtidig af agerbrugets store betydning. Kun en enkelt af middelalderens landsbybebyggelser eksisterer ikke længere, det er Ør. Ånum, som i begyndelsen af 1660erne blev lagt under Lundenæs.

Overfartsstedet over ådalen

Omtrent hvor den nuværende hovedvej 11 forbinder Skjern og Tarm har der langt tilbage i tiden været broer og vejspor over den uvejsomme ådal. Vejføringene har ændret sig noget med tiden, men den har altid ligget her, hvor der var kortest afstand mellem fast land nord og syd for ådalen, en strækning på godt 1 km.

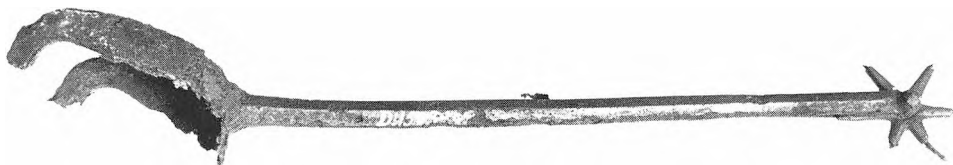
Allerede i 1300-årene nævnes en spang over Skjern Å, men desværre ved vi ikke, hvor den har ligget. Derimod har den berømte Skjern Bro siden 1500-årene og frem til midten af forrige århundrede haft sin placering tæt ved Skjern Brogård, som lå lidt øst for den nu fredede Dommergård eller Petersminde. Skjern Bro var på denne tid landets længste træbro, næsten 100 m lang. Desværre lader det sig ikke længere gøre at få noget klart indtryk af, hvor imponerende den har taget sig ud. Det skyldes, at landskabet er omformet med kanaler, og at det gamle åleje er helt tilsandet. Heller ingen stolper fra broens trækonstruktion stikker længere op.

Men i foråret 1988 lykkedes det at finde en af de gamle bropiller, som kom frem ved gravearbejde i området. Bropillen var beva-

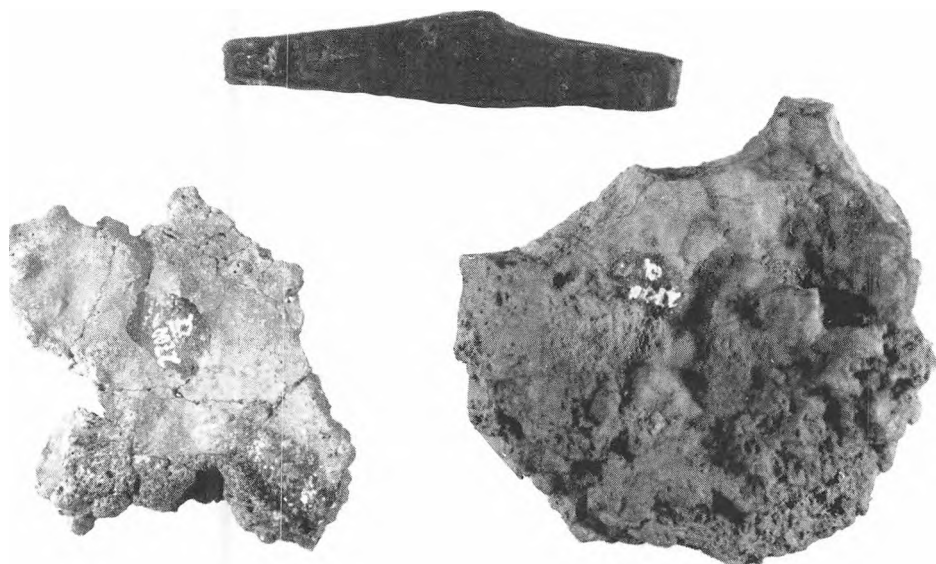

Smedjetomtens ved Damsø, med placeringen indtegnat på kort fra 1871. Skjern Kirke ses øverst til venstre, hvorfra vejen mod Lundesnæs går mod øst.

ret i godt 3 m's længde. Hertil skal lægges, hvad åen har slidt af toppen. Selve bropillen er af eg, med et firkantet tværsnit og tilspidsning for enden. Målene på tværsnittet er ca. 30 x 20 cm. Tildannelsen er sket ved hugning og, for den ene sides vedkommende, savning.

Spore, fundet i 1880 ved jernbanebroen lige vest for Skjern Kirke. Sporen stammer fra 14-1500-årene og er nok mistet under et af de mange slag, der udspillede sig ved Skjern Bro-området. Sporen er godt 26 cm lang. Uddeponeret af Nationalmuseet til den faste udstilling i Skjern.

Smedens hammer, slagger fra essen og forbrændte rester af lerpladen, der beskyttede blæsebælggen (til venstre). Fra tomten af middelaldermedjen ved Damsø, udgravet i 1976.

Det er også muligt at sige, hvor gammel denne bropille er, da en skive er blevet savet af til årringsundersøgelse hos SKALK i Århus. Resultatet er blevet, at den yngste årring er fra 1602 eller 1603, og at der højst mangler nogle få årringe yderligere. Ved et tilfælde er det endda muligt at underbygge denne datering med oplysninger i rigets breve, hvoraf det fremgår, at der i 1604 blev bevilget egetræ fra skovene under Silkeborg len til reparation af Skjern Bro.³¹ Vor bropille kan altså dateres helt præcist, og samtidig får vi indirekte at vide, at hovbønderne under Lundenæs har måttet køre ganske langt efter brugbart træ til broens reparation.

Men Skjern Bro er ikke den eneste bro, der har været på den gamle landevejstrækning over ådalen. Over to mindre åløb, som formodes at være resterne af Omme Å, var

der bygget to broer, de såkaldte Krøjbroer. Stederne for deres placering kan stadig peges ud, men det er uvist, hvor meget der er bevaret af dem.

Det er ganske forståeligt, at Skjern Bro har været et nåleøje i den nord-sydgående landtransport, og så langt vi kan følge historien tilbage har broen og dens omgivelser været centrum for mange sammenstød og slag. Her tændte bondeoprørere og professionelle krigsfolk sammen, når landet prægedes af indre oprør, som f.eks. i 1534, hvor holsteneren Johan Rantzau med sine tropper forfulgte en bondehær, som forgæves ødelagde broen for at hindre fjendens videre fremkomst. Under svenskekrigene slog de fremmede tropper sig også ned her for at bombardere Lundenæs Slot.

Krigshandlingerne har medført, at

mange værdier af guld, sølv og tin er blevet gemt af vejen for at undgå, at de skulle falde i fjendens hænder. Den kostbareste af disse skatte har været gemt i murværket i Skjern Kirke, et noget usædvanligt gemmested. Her skjulte præsten Iver Gregers Hemmet sine smykker, ringe og mønter under svenskekrigene 1658-60, men til eftertidens held blev skatten ikke flyttet igen, før den kom for dagens lys ved kirkens restaurering i 1915.

Andre skattefund er f.eks. gjort i en mose ved Klokkebjerg i Skjern, hvor en samling tintallerkner har været gemt af vejen. De blev fundet ved tørvegravning under krigen.³² Et fund er gjort i Bøel i Lønborg. Her var en samling mønter og ringe gemt under en gård.³³ Men flere skatte gemmer sig sikkert endnu i jorden i og ved ådalen.

Fremtiden

Skjernådalen har med sit helt specielle landskab, som gennemstrømmes af landets vandrigeste åsystem, sin egen særlige historie. Det er nogle af hovedtrækkene heri, der nu er beskrevet. Der er fortalt om en omfattende og tæt bosættelse gennem 10.000 år, hvor befolkningen har tilpasset sig og forstået at udnytte naturens ressourcer.

Det overblik, der nu foreligger, vil danne grundpillerne for museets fremtidige virke i og ved ådalen. Det vil være spændende, hvis Skjern Ådalen og dens historie kan gøres mere tilgængelig og formidles bedre. Særlig høj formidlingsværdi har Lundenæs- og Lønborgområderne med borganlæggene, det samme gælder det gamle landevejsforløb med stedet for Skjern Bro som det centrale.

Skat fra Skjern Kirke, bestående af et træskrin og et læderskrin, hvori der lå forskellige smykker, ringe og mønter, i guld, sølv og emalje. Skatten var gemt af vejen under svenskekrigene i 1658-60, og ejermanden er endda kendt. Det var præsten Iver Gregersen Hemmet, som imidlertid først døde i 1671, d.v.s. længe efter krigshandlingerne. Af en eller anden grund har han altså ikke afhentet sin formue, som han under hver gudstjeneste kunne erindre sig, da den var skjult i kirkemuren. Her blev den fundet ved ombygningen af Skjern Kirke i 1915. Foto: Lennart Larsen.

- begyndelsen af Ertebøllekulturen, er skyllet i land på Klitten.
6. Meddelt af Jens Aarup Jensen.
 7. Meddelt af geolog Vagn Jensen, Ringkjøbing Amtskommune.
 8. Stig Jensen: 1984 s. 16.
 9. Torben Egeberg Hansen: 2000-årig gravplads samt gårde og marker under Tarm by. FRAM 1985 s. 95 og 99.
 10. Udgravningen er udført i forbindelse med byggeri, og finansieret af Rigsantikvaren iflg. §26 i Museumsloven.
 11. Udgravningen blev finansieret af Ringkjøbing Amtskommune.
 12. Se note 9.
 13. Lic. scient. Pia Bennike, Panum-instituttet i København, har undersøgt menneskekoglerne, mens mag.art. Georg Nyegaard, Zoologisk Museum, har gennemgået dyrekoglerne. Arbejdet har været finansieret af Rigsantikvaren, og er udført i vinteren 1987/88.
 14. Lone Hvass: Jernalderen I. Sesams Danmarkshistorie, 1980, s. 94.
 15. Metalundersøgelserne er foretaget af ingeniør Robert Thomsen, på Konserveringscentret i Ølgod.
 16. L. C. Nielsen: Landsbyer fra ældre jernalder i Nr. Omme sogn. Hardsyssels Årbog 1984, s. 137-38. K. Levinsen: Jernets introduktion i Danmark. KUML 1982-83 (1984), s. 153-168.
 17. Smykkenålen er udstillet på Ringkjøbing Museum. Oplysninger om oprindelsesområdet er givet af Stig Jensen, Antikvarisk Samling i Ribe.
 18. Lerkarret er af Ringkjøbing Museum deponeret til udstilling på Skjern-Egvad Museum.
 19. Her citeret efter N. Wegner: Laksen i Skjern Å. 1985, s. 16.
 20. Jens Aarup Jensen: På sporet af »Rennumkøpingh«. FRAM 1985, s. 76-77.
 21. Meddelt af Jens Aarup Jensen.
 22. V. Ravnsholt Rasmussen: Træk af Lundenæs' historie. Skjern Årbogen 1987 s.1.
 23. Susanne Lykke Nielsen: Resens Atlas. Ribe Stift. 1987.
 24. A. Kaae: Lundenæs Len, s. 36-43.
 25. Ang. et rekonstrueret kort over anlæggene, se Torben Egeberg Hansen: De højryggede agre. FRAM 1987 side 85.
 26. Torben Egeberg Hansen: Tomten af en middelaldermedje ved Skjern. META 1987.
 27. Dateringen er foretaget på SKALK's laboratorium i Århus.
 28. Chr. Fischer: Hulpiberen. SKALK 1984, nr. 5. L. C. Nielsen: Omgård. The Viking Age Water-mill Complex. Acta Archaeologica vol. 57, 1986 (1987).
 29. Kim Clausen & Torben Egeberg Hansen: Vandmøller i Skjern og Egvad kommuner. 1987.
 30. Torben Egeberg Hansen: De højryggede agre. FRAM 1987.
 31. Dateringen er foretaget på SKALK's laboratorium i Århus, hvor Carsten Sønderby har gjort opmærksom på, at reparationen i 1604 stemmer overbevisende med årringsdateringen.
 32. Skjern-Egvad Museum har to af tallerknerne.
 33. Mønterne blev i 1902 indsendt til Nationalmuseet.

Glimt fra museernes arbejdsmark

Herning Museum

Samarbejdsaftale om Klosterlund Museum

Ved udgangen af 1987 indgik Herning og Ikast kommuner en samarbejdsaftale om driften af Herning Museum herunder Klosterlund Museum. Gennem mange år har Herning Museum i henhold til vedtægterne varetaget det almindelige museumsarbejde i Ikast kommune, og gennem de senere år har vi fra kommunen modtaget tilskud dertil. Den aktuelle baggrund for indgåelse af en formel samarbejdsaftale er varetagelsen af Klosterlund Museum, som i 1987 udskiltes fra Nationalmuseet som et led i sparebestræbelserne. Den gældende museumslov åbner mulighed for, at et museum, der virker i og modtager tilskud fra flere kommuner, kan nå det til enhver tid gældende økonomiske loft for statstilskud på basis af de pågældende kommuners særskilte tilskud til driften og ikke bare een gang for alle på basis af museets samlede lokale tilskud.

Klosterlund Museum er oprettet i 1933 over Danmarks da hidtil ældst daterede stenalderkultur 7500-7000 f.Kr., som efter fundstedet fik navnet Klosterlundkulturen. Museet ligger meget naturskønt ved Skallerund sø omgivet af Stenholt Skovs gamle egetræer, tæt ved den jyske højderyg og hærvejen.

Et lokalt samarbejdsudvalg er nedsat og en midlertidig folder om museet og området er udarbejdet. Arkæologen Palle Eriksen har gennemgået samlingerne, og en plan for den kommende nyopstilling er under udarbejdelse. Det er meningen at lægge hovedvægten på de ældste stenalderkulturer med Klosterlundkulturen, og i et lille »Bakkehus«, som er indrettet til opholdsrum for besøgende, er det planen i plancheform at fortælle om tørvegravning og tørveindustri i Engesvang sogn.

Blicher på fremmede sprog

Blichermuseet på Herningsholm har netop kunnet føje en meget betydelig samling til sin i forvejen store samling af Blicherværker, og det er gået således til. I Blicherselskabets publikation fra 1974, »Omkring Blicher«, behandlede antikvarboghandler Povl Skadhauge i en artikel, »Blicher på fremmede sprog«, de foreliggende oversættelser af St. St. Blichers værker med baggrund i sin egen omfattende samling. Derved blev Blichermuseet på Herningsholm opmærksom på en alvorlig mangel ved samlingen, som hvad Blicherudgaver på dansk angår, er næsten komplet, men som helt savnede den fremmedsprogede dimension. For nogle år siden henvendte vi os da til Povl Skadhauge med et forsigtigt forslag

Højt oppe omgivet af Stenholt Skovs gamle egetræer og med udsigt over Skallerund Sø ligger Klosterlund Museum.

om, at han skulle drage omsorg for, at Blichermuseet ved hans død fik lov til at købe samlingen af Blicheroversættelser efter en vurdering. Og da denne samvittighedsfulde og altid hjælpsomme hædersmand og Blicher-Pris modtager døde den 22. december 1987, viste det sig, at han havde imødekommet vort ønske. Som han selv konstaterede i artiklen fra 1974, er Blicher oversat til mindst 14 sprog. Novellen »Præsten i Vejlbjby« synes med adskillige gengivelser på tysk at være den mest udbredte, og i det hele taget er tysk det sprog, som Blichers skrifter først blev oversat til, bortset fra nogle tidlige latinske gendigtninger ved faderen, Niels Blicher. Allerede i 1826, to år efter at novel-

len var publiceret i »Læsefrugter«, udkom »Brudstykker af en Landsbydegns Dagbog« på tysk. I 1847 kunne man for første gang læse Blicher på fransk, idet de to digte »Til Glæden« og »Til Sorgen« blev trykt i »Le Magasin Pittoresque«. På det tredje hovedsprog, engelsk, som havde Blichers særlige interesse, udkom han ikke førend i 1852 i tobinds værket »The Literature and Romance of Northern Europe«. Her medtoges hans smukke digt til Ingemann »Eensom jeg laa paa min lynggro'de Bakke« fra »Jyllandsrejse i sex Døgn« og »Extracts from Stories«, der gengiver tre afsnit af »Fjorten Dage i Jylland«. Steen Steensen Blicher, som anvendte dialekt i nogle af sine

mest kendte værker, er tilsvarende blevet gendigtet i dialekt, og beretningen om den glædelige erhvervelse til Blichermuseet på Herningsholm kan passende slutte med R. P. Keigwins gendigtning af »Jyden han æ stærk aa sej« i Essex dialekt, trykt i »A Little Book of Danish Verse« fra 1948:

»Jutlan' booy's is wunnerful tough,
feared o' nawth'n, nit smewth n'r rough.
Saime's th'r luck should smoile or fræown,
never ye 'ont see they put dæown.

'Tain't but when there's trouble abæout,
Jutes 'll poke th'r noses æout.
Wunst they're æout, they 'ont goo in
'fore that's all set roight agin.

Let's kip on's we've allus done:
knæow th' father, ye knæow th' son.
That's th' reg'lar No'thern wayi
we mus' foller, till Judgment Däiy!«

Sinding-Ørre naturpark

I FRAM 1983 og 84 blev der berettet om arbejdet med restaureringen af Nygaard gamle Skole og Missionshuset Nasaret i Ørre sogn, og siden da har det område, som Herning Museum i forbindelse med amtets fredningsplanlægning pegede på som et kulturhistorisk interesseområde, været inde i en god udvikling. Etableringen af Herning kommunes Naturskole i Ørre by har bidraget til den øgede interesse for planlægning af området, som under navnet Sinding/Ørre Naturpark har fået tilsagn om et tilskud fra Tipsmidlerne på kr. 100.000 til gennemførelse af skiltning og anden information omkring områdets seværdigheder. Fra Herning Museum fortsætter vi i samar-

bejde med Herning kommune og Amtsfredningsinspektoratet arbejdet med at sikre og uddybe de kulturhistoriske interesser i Sinding/Ørre Naturpark.

Gaver og gæster

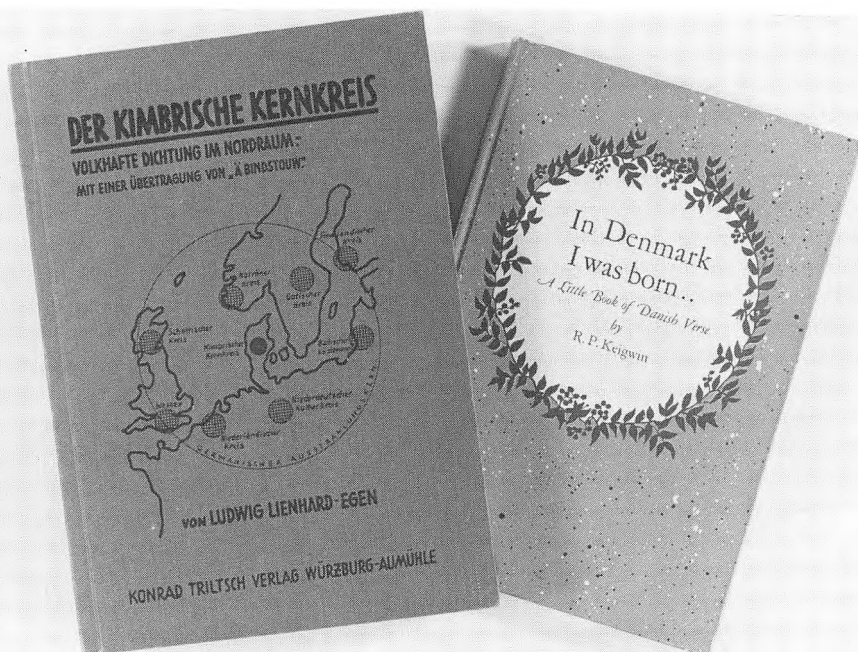
I museumsbutikken har vi »til den lille ny« udviklet en række varer med udgangspunkt i museets samlinger. Det drejer sig om ark med opmåling af en »bondevugge«, syanvisning på traditionelt babytøj og opmåling af en rangle/raslebøsse, en gammel »drilleting« fra museets samling, altsammen noget man selv med lidt behændighed vil kunne fremstille. Endvidere har Marianne Isager til vuggen udarbejdet opskrift til et tæppe strikket i tre farver i en smukt rudret teknik ved navn nevercont.

Fra den 5.-8. september 1989 er Herning Museum vært for Nordisk Symposium om Textile Teknikker. Foreløbig har der meldt sig omkring 90 deltagere, og vi arbejder nu med planlægningen af det udførlige program. På museet vil vi i sommeren 1989 i anledning af symposiet vise særudstillingen »Textilfibre – et eventyr uden ende«. Den planlægges og opstilles i samarbejde med Dansk Beklædnings- og Textil Institut og Dansk Konfektions- og Tricotageskole i Birk.

Store Marked i Herning

Selv om markeder ikke længere spiller den helt store rolle for vareomsætningen, har de en næsten tiltagende betydning som folkelige fornøjelser.

På Herningegnen blev markedet i Lund gennem mere end hundrede år egnets stør-

To meget forskellige bøger med Blicheroversættelser: »Der Kimbrische Kernkreis, Volkhaftige Dichtung im Nordraum« fra 1940 og »In Denmark I was born« fra 1948.

ste begivenhed. Det første kendskab til Lund Marked er fra 1733, men markedet blev først lovlig med den kongelige bevilning af 16. sept. 1763, og markedet blev første gang optaget i almanakken i 1765. Herefter blev der lovligt holdt marked i Lund, indtil det sidste marked afholdtes i 1876. Herefter flyttede markedet til egnens nye centrum, Herning, hvor der allerede fra 1868 havde været afholdt et marked. Men først fra 1877 var »Store Marked« i Herning blevet et værdigt modspil til Dalager Marked ved Borris og Ulfborg Marked.

»Store Marked« var et to-dages marked, men blev i 1920'erne begrænset til én dag.

Sådan fortsatte det til markedet ophørte i 1960'erne.

I 1984 og 1985 genoplivedes det gamle Lund Marked af Punch Teatret i Lund, anført af Jette Varn. Det oversteg imidlertid Punch Teatrets kræfter at gennemføre det historiske marked hvert år, hvorfor »Lund Marked« for anden gang i historien flyttedes til Herning, idet Herning Museum i 1987 og nu igen i 1988 arrangerede et marked i museets park og frilandsmuseum.

Markedet er kendetegnet ved, at de handlende hovedsageligt sælger husflid og kunsthåndværk. De fleste varer er fremstillet af de handlende selv. Boderne er ligele-

Tidlig om morgenen den 20. juni 1988 var hedeboerne fra Ringkøbing amt færdige med at pynte blokvognen, der havde holdeplads på Frederiksberg Alle. I forgrunden Lone Christensen, 4H i Herning.

des ofte udstyret som små værksteder, hvor fremstillingsprocessen demonstreres.

En væsentlig del af markedet er et underholdningsprogram med markedsøglere, tryllekunstnere, lirekassespil og medvirkende af lokale foreninger som Herning og Omegns Husflidskreds, Vestjysk Køreselskab og Islænderforeningen Katla.

Det landbohistoriske optog i København 20. juni 1988

Landbrugets mest opsigtvækkende markering af 200 års jubilæet for stavnsbåndets ophævelse var uden sammenligning det

landbohistoriske optog i København på selve jubilæumsdagen. Optoget var sammensat af en række tableauer. Hvert enkelt tableau skulle vise en periode eller en karakteristisk kulturforsnit i landbrugets historie fra oldtid til nutid. Optoget bestod af 15 tableauer, ét for hvert amt i landet.

Tableauet fra Ringkøbing amt skulle illustrere »hedebonden« omkring 1850. 27 personer, både børn og voksne, befolkede tableauet, der bestod af en blokvogn rigget til som et hedelandskab. På lyngbakken så man St. St. Blicher med bøsse og jagttaske i samtale med en gruppe kjeltringer. Dalgas var lidt derfra travlt beskæftiget med opmå-

Det er ikke hver dag Kaj Kongsgård fra Hjerl Hede får lejlighed til at parkere sit studekøretøj midt på Rådhuspladsen. Foto: Lone Christensen.

lingsarbejde med nivellerapparatet, mens hede bønderne holdt pause med tørvespade og lyngle. Kvinder, mænd og børn sad tålmodigt bøjet over forskellige husflidsarbejder, spinding og kartning af uld, kurvfletning og fremstilling af jydepotter. Efter blokvoغن kom pottemanden med sit studekøretøj fuldt belæsset af jydepotter. Uldhandleren med sin bylt over skulderen havde slået følge, og ved siden af kom gåsepijerne trækkende med et par gæs.

Tableauet var organiseret af 4H og Landboudom i Ringkøbing amt, hvis medlemmer også befolkede tableauet. Herning Museum medvirkede som historisk konsulent i projektet.

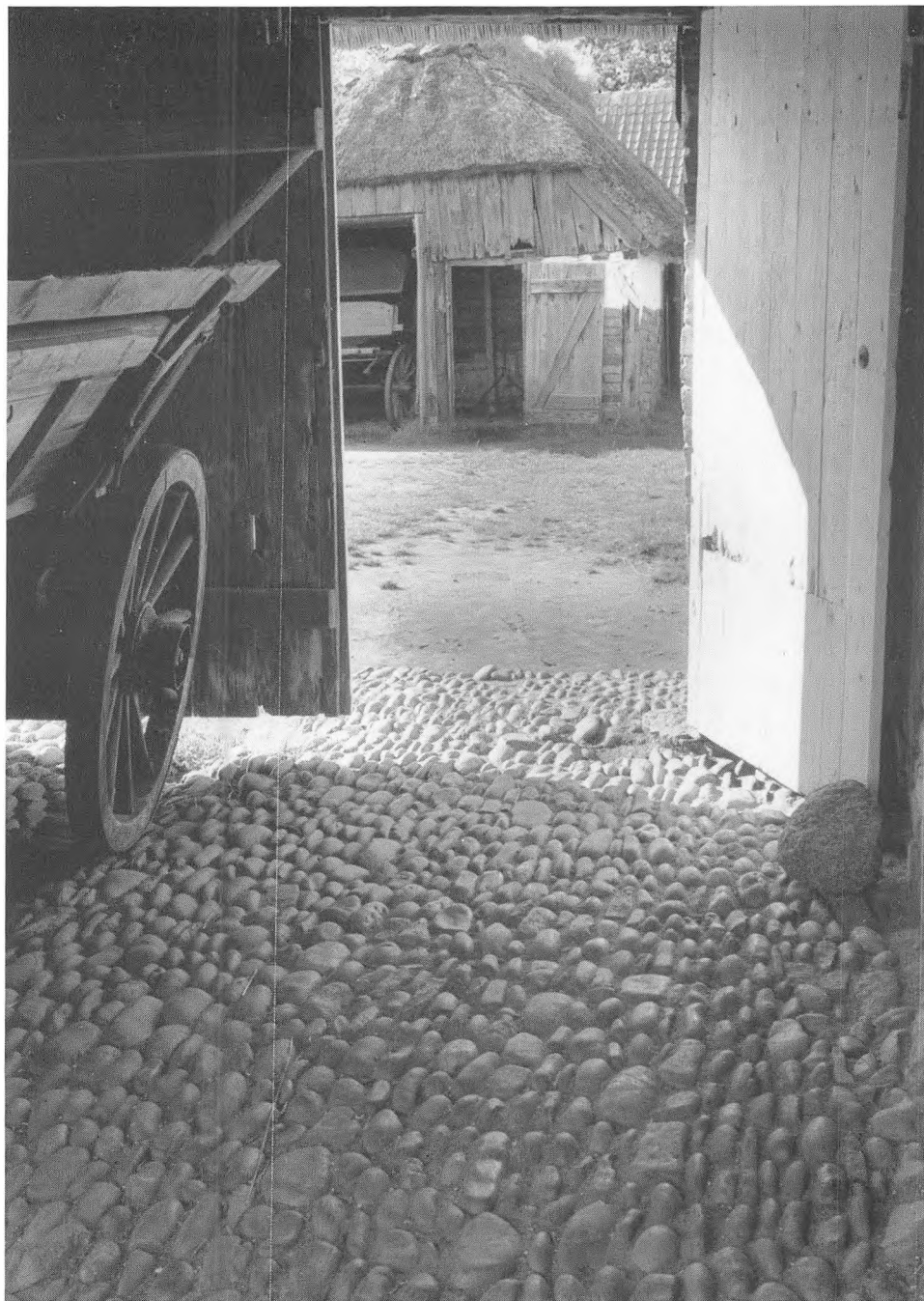
Der var gjort et stort forberedelsesarbejde med fremstilling af dragter, jydepotter, uldvarer, kurve, dressering af gæs o.s.v.

Studekøretøjet var lånt af Hjerl Hedes Frilandsmuseum. I øvrigt indgik dele af tableauet i den historiske udstilling på amtskuet i Skjern i 1988.

Hjerl Hedes Frilandsmuseum

Brug og bevaring

Hjerl Hedes Frilandsmuseum er en turistattraktion og et museum. Hvordan kan man egentlig forene de to ting? Turistattraktionen, der har som mål, at så mange mennesker som muligt skal se eller opleve stedet

værdier, og museet, der som en væsentlig del af sit formål skal arbejde for at bevare den danske kulturarv for eftertiden.

Et museum skal imidlertid også gøre sine samlinger tilgængelige for offentligheden, og det er netop formidlingen i form af den såkaldte levendegørelse, der har gjort Hjerl Hede til et meget populært og velbesøgt museum.

Siden midten af 1950'erne har rigtigt mange mennesker oplevet, hvordan man i levendegørelsesperioderne på Hjerl Hedes Frilandsmuseum tager museet i brug, hvordan interiørerne i frilandsmuseets bygninger bliver befolket af mennesker, der viser eksempler på aktiviteter, der engang fandt sted i disse omgivelser, viser hvordan en håndværker arbejdede med sine redskaber i sit værksted, eller hvordan man i skoven eller mosen forarbejdede træ til tømmer eller tørvemasse til æltetørv.

Hjerl Hedes Frilandsmuseum besøges hvert år af ca. 180.000 mennesker, og heraf kommer omkring $\frac{2}{3}$ i juli måned og i de tre weekender i december, hvor museet er levendegjort. Det store besøgstal koncentreret på en forholdsvis kort periode og levendegørelsens brug af museets faste udstillinger er karakteristisk for Hjerl Hedes Frilandsmuseum sammenlignet med mange andre danske museer. Det betyder endvidere, at museets samlinger i visse henseender er udsat for større slid. Dertil kommer, at samlingerne ligesom på frilandsmuseerne generelt er udstillet i bygninger, der i sig selv er museumsgenstande, og mange af bygningerne er f.eks. ikke opvarmede eller isolerede. Herved er samlingerne i højere grad udsat for klimatiske svingninger.

Det er altså et kompliceret billede, der

tegner sig, når vi skal overveje, hvordan vi fremover skal gribe arbejdet med at sikre vore samlinger bedst muligt an. Vi vil gerne bevare interiørerne og udstillingerne i vore museumsbygninger og vil også fortsat gerne kunne levendegøre museet i perioder.

Netop gode og autentiske rammer er med til at øge kvaliteten i den form for levendegørelse, som Hjerl Hedes Frilandsmuseum gennemfører. I praksis rummer denne målsætning imidlertid hensyn, der strider mod hinanden, og som vi ikke umiddelbart kan finde nogen entydig løsning på.

I 1987 er vi dog kommet et godt stykke videre med vore overvejelser omkring de bevaringsmæssige forhold på Hjerl Hedes Frilandsmuseum, og det synlige resultat af dette arbejde er rapporten »Brug og bevaring af Hjerl Hedes Frilandsmuseum«, som Konserveringsanstalten for museerne i Ribe og Ringkøbing amter udgav i juni 1988 under redaktion af konservator Leif Vognsen.

I efteråret 1987 fik museet foretaget en konserveringsfaglig gennemgang af dets samlinger samt udstillings- og magasinforhold, og denne gennemgang udgør en betydelig del af rapporten. Bygning for bygning er beskrevet og beskrivelsen fulgt op af konkrete forslag til afhjælpning. Derudover indeholder rapporten endnu et omfattende afsnit, der dels sammenfatter museets nuværende bevaringsforhold, dels behandler specielle konserverings- og bevaringsmæssige problemer for museets genstandssamling vurderet i forhold til dens materiale-sammensætning.

Rapporten afsluttes med et forslag til en handlingsplan, således at museet over en år-

Harald Leth: Fugle, vinter 1969.

række kan få forbedret den bevaringsmæssige situation og få etableret forskellige afhjælpningsfunktioner.

Med denne konserveringsfaglige undersøgelse, der er finansieret dels ved et tilskud fra Statens Museumsnævns rådighedssum til konserveringsarbejder, dels for museets egne midler, har Hjerl Hedes Frilandsmuseum fået en god situationsbeskrivelse og et godt udgangspunkt for sin fremtidige planlægning på dette område.

Holstebro Kunstmuseum

Ny studiesamling på Holstebro Kunstmuseum

En væsentlig del af samlingerne på kunstmuseet i Holstebro er aldrig udstillet. Og det er heller ikke meningen. Det drejer sig

om en række studiesamlinger med forarbejder og værker af de kunstnere, der indgår i museets permanente samling.

Værkernes mængde – eller deres skitsemæssige karakter – gør det ikke muligt altid at vise samlingerne i deres helhed. Til gengæld er det muligt for de besøgende at se disse studiesamlinger, efter anmodning.

Museets mest omfattende studiesamling er den næsten komplette opstilling af Astrid Noacks originale gipsfigurer. Det er Astrid Noacks Legatfond der har deponeret samlingen bestående af ca. 100 skulpturer på Holstebro Kunstmuseum med henblik på, at samlingen skal overgå til museet som ejendom i 2004, halvtreds år efter kunstnerens død.

Også Astrid Noacks arkiv og bogsamling opbevares på Kunstmuseet.

Harald Leth: Opstilling med grene. 1968-69.

Under udarbejdelsen af den store 100 års udstilling for Astrid Noack i foråret 1988 var det en meget stor fordel, at museet kunne trække på såvel studiesamling og arkiv og inddrage materialet direkte i udstillingen og kataloget.

I 1985 modtog Kunstmuseet en fornem gave bestående af 30 forarbejder til billedtæpper af Anna Thommesen. Det drejer sig om skitser på papir med tilhørende garnprøver.

I eftersommeren 1988 modtog Kunstmuseet endnu en omfattende studiesamling, 30 malerier samt et hundredtalligt antal tegninger af maleren Harald Leth.

Siden 1981 har Kunstmuseet besiddet en

meget omfattende samling, bestående af 26 malerier af Harald Leth samt et mindre antal træsnit.

Harald Leth døde i 1986 i en alder af 87 år. Efter hans død påtog kunsthandleren Viggo Clausen at ordne Harald Leths kunstneriske bo. Viggo Clausen havde gennem en menneskealder været Harald Leths kunsthandler og gode ven.

Viggo Clausen er som kunsthandler kendt for at være utrolig vidende på kunstens område og meget loyal overfor kunstnerne. Derfor var han i 1985 den første modtager af Akademirådets nyindstiftede N.L. Høyen medalje. Opkaldt efter Danmarks første egentlige kunsthistoriker ud-

deles medaljen til personer, der har gjort en ekstraordinær indsats på kunstformidlingens område.

Når Harald Leth efterlod sig så mange malerier, der fremtræder som færdige, hænger det sammen med hans kompromisløse arbejdsform. Selvom hans motiver livet igennem var ganske enkle: opstillinger, udsigt fra vinduet, landskaber eller livet på galopbanen, kunne han arbejde på det samme billede i årevis. Farverne skulle være så nøjagtige, som han ønskede, og billedet skulle i sig selv have en sammenhængende friskhed. Derfor mente han ofte, at malerierne ikke var så færdige endnu, at han turde slippe dem.

I løbet af 1989 vil Kunstmuseet arrangere en værktedsudstilling omkring denne nye studiesamling. Her vil det være muligt at følge Harald Leths arbejdsform og se skitser, forarbejde m.v. til de færdige arbejder, der, selvom de er beskedne af størrelse, er fulde af monumentalitet og storhed.

Holstebro Museum

I det daglige arbejdes smeltedigel spændende fra administration, møde med gamle tobaksarbejdere, grundlovstale, medvirken i den lokale radio (Stjernekanalen!), artikelskrivning og registrering, blev der også i det forløbne år arrangeret nye, mindre udstillinger samt arbejdet videre med igangværende undersøgelser.

Sct. Jørgen og Dragen

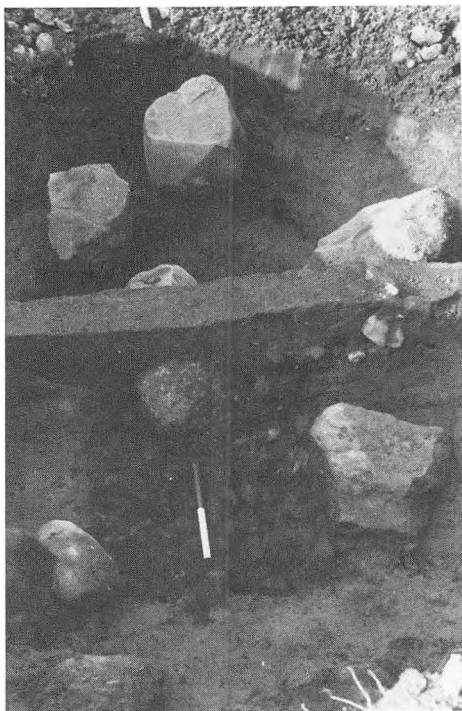
Overvældende mange steder i den moderne købstad Holstebro støder man ind i den middelalderlige ridder Sct. Jørgen og hans hedenske drage: han har givet navn til gader, sportsklubber, et værtshus og er anvendt som motiv på vindfløje, faner og i moderne kunst. Årsagen hertil er at motivet i hvert fald siden 1600-årene har været byens officielle våben. Som et forarbejde til den permanente udstilling på Holstebros kommende nye kulturhistoriske museum undersøgte vi byvåbenets historie i bred forstand, dens konkrete historie i den ældste form i omegnens kirker som motiv på altertavler og kalkmalerier, men også mere abstrakt den spændende symbolverden i historierne om denne kristne ridder iblandet folkeligt overleveringsstof.

Nye gamle ting

Kulturhistoriske museer identificeres ofte med ædle metaller, danefæ og unikke genstande i det hele taget. I særudstillingen »Nye gamle ting« ønskede vi ud fra de indkomne genstande de seneste par år at vise, at også det mere jævne, anonyme og dagligdags har sin betydningsfulde plads i museernes samlinger. Strygebræt, gravgitter, karbidlygte, brødkæremaskine og blikkelegøj, alt sammen beretter om dele af tilværelsen fra barn til voksen uden som enkeltgenstande at være enestående. Forståelsen heraf blandt dele af publikum kræver

Silkeflag med Sct. Jørgen og Dragen, gave til R. Færch ved tobaksfabrikkens 75-års jubilæum i 1944.

Grav A med de meget store sten langs siderne. Foto: Lis Helles Olesen.

vel en revideret opfattelse af museumsbe- grebet.

Studehandelen

Ved forarbejdet til artiklen i Fram 87 om amtets studehandel fra 1788 til idag indsamledes et stort materiale der ikke kunne anvendes i den nævnte sammenhæng. Dette kombineret med at denne specielle kulturform og dens økonomiske betydning gennem de sidste to hundrede år er forholdsvis uafdækket, har medført et ønske om på Holstebro Museum at fortsætte arbejdet med emnet. Dette skal tillige ses i ly-

set af Holstebros rolle som amtets mest betydningfulde markedsby for netop kreaturhandel gennem århundreder. Derfor har vi fortsat arbejdet med indsamling af hidtil ubenyttet kildemateriale samt registrering af de såkaldte studefolde i vort arbejdsområde. Disse folde er de eneste rester i kulturlandskabet af et særegent stykke vestjysk landbrugshistorie.

Navr sogn

Arbejdet på monografien om Navr sogns historie 1600-1900 er fortsat. Nyt kildemateriale kan til stadighed graves frem, så det endelige resultat der skal anvendes som et led i Holstebro Museums generelle forståelse af det omgivende landbosamfund, lader vente på sig. Stadig mere mæle kan vi dog give de gamle Navrbønder hvis eksistensvilkår og identitet gennem arbejdet hele tiden træder kraftigere frem af historiens dække. Siden Fram 87 er der udarbejdet afsnit om rakkerliv, sygdom og helbred, tyendeforhold, gamle veje og en enkelt troldkarl. For nærværende arbejdes med udskiftningen, selvejekøb, bondens integrering i den lokale forvaltning i forrige århundrede samt kirkehistorie.

Udgravning af tre jernaldergrave ved St. Blæsbjerg i Mejrup

I flere omgange var ejeren Svend Ole Olesen stødt på store sten i marken. Ved fjernelse af stenene opdagede han, at der også lå potteskår i jorden. Museet blev kontaktet. Ved vores udgravning i efteråret 1987 dukkede tre grave fra ældre romersk jernalder op (0-200 e.Kr).

Alle gravene var lidt usædvanlige. En grav (A) var ikke mindre end halvanden meter dyb. Langs siderne af den var sat meget store sten efter vestjyske forhold. På den fint stenbrolagte gravbund lå i fodenden 7-8 lerkar og et par jernknive. Oveni graven var måske 50 år senere gravet en grube, som var fyldt med masser af potteskår.

Grav (B) var blot en lille stenlægning på 2 x 1,2m. Herpå stod et lille kar og en lille kop. Koppen havde mistet øret før, den blev sat i graven. Her er nok tale om en barnegrav.

Den sidste grav (C) var til gengæld en meget storstensat grav på 3,75 x 2m. Heri lå de ituslåede lerkar spredt overalt i graven.

Rigsantikvaren har bevilget penge til undersøgelse af flere formodede grave i området. Udgravningen skal foretages i efteråret 1988. Der bliver her mulighed for at få et indblik i en hel familiegruppes eller anden samfundsgruppes gravplads og dermed indbyrdes forhold.

Konserveringscentret i Ølgod

Konservering af en violin

De italienske mestre

Violinen kommer oprindeligt fra Italien, og den form som vi i dag kender stammer helt tilbage fra det 16. århundrede.

Præcist fra hvornår og fra hvem vides ikke, men de ældste, bevarede violiner er signerede med Gasparo da Salos navn, og det tillægges Gasparo da Salo at være den første bygger af violinen.¹

De bedste italienske violinbyggere havde i adskillige generationer, fra det 16. århundrede, en kontinuitet fra mester til lærlinge, som varede ved i ca. 200 år og med disse

kunsthåndværkere nåede violinen sin højde som instrument. Om mestrene har man blot ganske få oplysninger, idet deres kunsthåndværksmæssige kunnen først er blevet mere og mere anerkendt langt efter deres tid.

Mestrene beherskede faget på en måde, der ikke siden er blevet overgået, og mange har søgt forklaringen på, hvad der gør disse mesterstykker så enestående. Ligeledes søges forklaringen på hvad der er årsagen til at Antonio Stradivarius (1664-1737), regnes for at have fremstillet de bedste violiner, hvoraf der endnu eksisterer ca. 400 eksemplarer.

Ud over en i øvrigt »perfekt« udførelse, er der en vis enighed om, at overfladebehandlingen har en afgørende betydning for de italienske mesterstykkers kvalitet. I denne periode tyder det på at overfladebehandling i form af lak har været almindelig kendt, blot med små variationer fra mester til mester som f.eks. mindre specielle ændringer i sammensætning og brug.

Laktypen er ikke set anvendt efter det 18. århundrede, og der er endnu kun gisninger om hvorfor en så fin lak er glemt eller på anden vis udgået. Det bliver spændende at følge forskernes resultater af de undersøgelser og analyser der bliver udført på disse instrumenter. De vil givetvis løfte noget af sløret for, hvilke detaljer der er med til at gøre instrumenterne så fuldkomne.

I foreningsbladet »Violinen«² skriver redaktionen bl.a. i en artikel der omhandler Antonio Stradivarius, at en amerikansk forsker har kunnet påvise, at træet under transport i floden fra skoven til det sted, hvor det skulle viderebearbejdes, blev befængt med en særlig svampeart der fik træets celle-

Fabl Kro efter restaureringen. Foto: Elmer W. Fabech.

struktur og dermed træets akustiske kvalitet til at ændre sig.

Violinens konstruktion

De mindste ændringer i f.eks. form, dimension, træ, lim og overfladebehandling påvirker lyden. Det er i virkeligheden kendskabet til disse forhold, der kendetegner en dygtig violinbygger, som kan erhverve disse kvalifikationer via uddannelse, viden og erfaring.

Selve violinens konstruktion har på det nærmeste ikke ændret sig i omkring 400 år³ og i S.N. Vendels bog »Gamle violiner og deres bygmestre« beskrives violinen på glimrende vis: »Violinens anatomi er simpel, skønt mere indviklet, end det forholdsvis enkle udseende lader formode. Adskilt i sine enkelte dele består den af mere end et halvt hundrede stykker. Bagsiden eller »bunden«, som den kaldes, er enten i eet

stykke eller ved en længdeløbende midtlinie delt i to symmetriske halvdele. Den er som regel af ahorn ligesom de seks buede sidestykker. Forsiden eller »dækket« er af gran og ligeledes oftest delt i to symmetriske halvdele. Disse tre elementer, bund, sidestykker og dæk, som i det væsentlige danner violinlegemets ydre begrænsning, skal nedenfor omtales mere indgående«.

Det kræver mange års erfaring at kunne fremstille en violin af rimelig kvalitet.

I Danmark er der enkelte professionelle violinbyggere, der har en autoriseret violinbyggereksamen,⁴ uddannelsen eksisterer ikke længere herhjemme, så de der ønsker en autoriseret uddannelse, må søge til udlandet.

På en studietur til Stockholm i det forløbne år, med møbelkonserveringsafdelingen på »Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg« under ledelse af konservator Peder Moos, besøgte vi bl.a. Carl Malm-

Til venstre ses instrumentet før konservering. Til højre efter konservering. Foto: Rita Fredsgaard Nielsen.

stens verkstadsskola i Stockholm, skolens møbel- og instrumentlinie er højt respekteret. I øjeblikket er der to danske elever på instrumentlinien, hvor man skal have en håndværkermæssig uddannelse, inden man kan søge optagelse. Eleverne på skolens instrumentlinie bliver uddannet til at kunne fremstille kendte instrumenttyper, samt i at udvikle og fremstille nye instrumenttyper.

Violinen fra Nr. Bork

Under Skjern-Egvad Museums arbejde med restaurering af Fahl Kro, og planlægning af udstillingen på kroen indkom der en violin til museet. Violinen havde tilhørt en spillemand fra Nr. Bork og museet havde stor interesse i den, idet spillemanden fra Nr. Bork i sidste halvdel af 1800-tallet spil-

Henry Rasmussen polerer en ny violin. Foto: Rita Fredsgaard Nielsen.

lede ved et utal af festlige lejligheder på Fahl Kro og i omegnen.

Museet prioriterede at få violinen konserveret på Konserveringscentret og ønskede at den kunne indgå i udstillingen på en sådan måde, at man får indtryk af, at violinen er klar til brug.

Desværre var violinens bevaringstilstand yderst dårlig, især p.g.a. for store klimaskift er den blevet angrebet af borebiller, og har fået brud i limfuger som er tegn på opbevaring ved henholdsvis for høj og lav relativ luftfugtighed.

Flere fundamentale dele som strenge, strengeholder, stol og et stk. opspændings-skrue manglede. Dertil kom at violinen i sin tid er forsøgt samlet ved lapperier med en P.V.A. limtype, forsøget er imidlertid op-

hørt eller opgivet sandsynligvis på grund af det dårlige resultat.

I bestræbelsen på at løse opgaven på en måde der kunne tilgodese museets hensigt, kontaktedes snedkermester og violinbygger Henry Rasmussen i Årre. Det viste sig at opgaven kunne løses efter faglige etiske og æstetiske normer, idet Henry Rasmussen har den musiske og håndværksmæssige indsigt, og ville påtage sig opgaven.

Under gennemgang af instrumentet havde vi gode muligheder for at undersøge det nærmere. Der er flere ting, som peger i retning af at violinen er fremstillet af en amatør, måske af spillemanden selv, hvilket flere musikinteresserede, som ikke havde råd til at købe et instrument, gjorde.

Tykkelsen på violinens dæk og bund

samt værktøjssporene fra de ikke synlige flader tyder også på, at det er overvejende sandsynlig, at violinen er fremstillet af en amatør.

Det er f.eks. ved møbler meget almindeligt, at de ikke synlige flader fremstår groft bearbejdede med værktøjsspor fra f.eks. skrubhøvl, men på violiner, der er fremstillet af en kyndig violinbygger, vil alle flader fremstå fint bearbejdede. Violinbyggeren ville først have bearbejdet og modelleret dæk og bundstykker både ud- og indvendig i den ønskede hvælvede form med en hulmejsel, og derefter pudset værktøjssporene bort.

Selve konserveringen af violinen startede med bekæmpelse af aktivt insektangreb i form af borebiller. Til bekæmpelse af borebiller bruger vi ofte nedfrysning, og på de genstande, hvor vi har udført denne behandling, har vi ikke observeret nogen former for skader. Nedfrysningen bør alligevel kun benyttes når det skønnes nødvendigt.

Vi hørte med stor interesse museumsinspektør Toke Skyttes indlæg ved det faglige orienteringsmøde på Fuglsø i 1987, hvor han fremlagde sine undersøgelser, og her påviste at borebiller, der har været nedfrosset i tre døgn ved -30 C vil være døde.

Tidligere reparationer i form af limninger med en P.V.A. limtype bibeholdtes, da det ville forårsage større skade at adskille disse limninger, men overskydende lim blev fjernet i det omfang det var muligt uden det gav yderligere skader.

Brud og løse dele blev fastlagt ved limning med en animalsk lim, og violinen blev renset for løstsiddende snavs.

Efter konserveringen erstattede Henry

Rasmussen de manglende strengholdere, stol og opspændingsskrue med nye. De manglende dele er fremstillet af samme materialetype, som den der blev anvendt i 1800-tallet.

Violinen indgik herefter i udstillingen på Fahl Kro, som blev åbnet en skøn sommerdag den 4. juli 1987 af miljøministeren Chr. Christensen.

Litteratur:

S.N. Vendel: Gamle violiner og deres bygmestre 1927.

Jørgen Jørgensen: Fup eller fakta? Foreningen til violinbygningens fremme i Danmark nr. 2 1987.

C. Weis: Om violiner og deres bygning 1861.

Per Vilsbøll: Violinbygning. Husflid nr. 5 1987.

Jacob Paludan: Violinbygning gennem 165 år.

Harald Thrane

Fra kunst- og farvelagsatelieret

Døroverstykke, olie på træ, fra Fahl Kro's stue, Skjern-Egvad Museum – datering før 1859(?).

Mål: venstre side: 16,2 cm,

højre side: 15,6 x 105 cm.

Konserveringscentrets jour. nr. 87134.

Dette er en kort orientering om en del af de arbejdsprocesser, der blev gennemført før restaureringen samt resumeringen af historien om et overmalet dørstykke.

Ved hjælp af sidelysundersøgelse gjorde man de første observationer »in situ« af den overmalede genstand. På sidelysoptagelsen var der mulighed for at se umiddelbare ujævnheder i overfladen og konturer af et dekorationslag.

En røntgenoptagelse godtgjorde, at der under overmalingen findes et lag med orna-

Dørstykket i dets oprindelige placering som overstyrkke i dørindfatningen.

mentmotiv. På røntgendetaljeoptagelsen ses nogle små, hvide og runde ormehuller, hvoraf nogle er udfyldt med farve, mens andre aftegner sig som de mørke pletter. Denne iagttagelse er interessant ved, at man derfor kan slutte, at man som underlag for dekorationsmotivet har benyttet en træplade, som allerede var angrebet af træorm (anobier).

Farvelagsundersøgelse og afdækningsprøver har vist, at dørøverstykket har været påført ialt 7 farvelag, hvoraf dekorationsfarvelaget er polykromt, symmetrisk ornament, bestående af blade, blomster og dyremotiv (to svaner), der ligger på en lysegrå bundfarve, begge lag er udført i oliefarve. Derefter fulgte en serie ensfarvede overmalinger, ligeledes udført i oliefarve. Første

overmaling ovenpå ornamenteringen er en meget tynd, hvid farve, mens de næste lag alle er kraftigere og i forskellige nuancer af gråblå farve.

Formålet med restaureringen var for det første af fjerne overmalinger, der dækker det tidligste, oprindelige farvelag, og derefter at udføre en udbedring (retouchering) af denne dekorationsbemaling.

Da overmalingerne blev fjernet og dekorationslaget afdækket kunne man konstatere, at:

- der er sorte temperafarvelag på hvid bund (kridtgrund), der ligger på øverste, let profilerede kant af træpladen (venstre og højre kanter er jævnt afskårne)
- de oprindelige mål på den bemalede træplade må have været større - nederste del af træpladen er ujævn afskåret, ornamenten er formindsket.

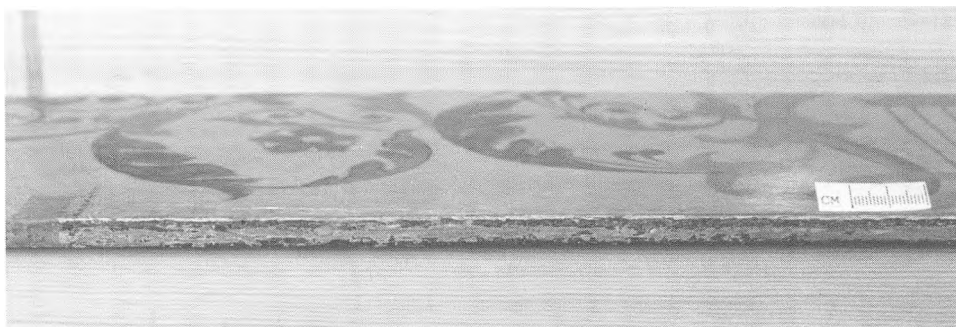
Nogle gange har jeg diskuteret det med Elmer W. Fabech, der var involveret i Fahl Kro-konserveringsprojektet, og hans bemærkninger har i nogen grad tjent til at rekonstruere historien om denne bemalede træplade. Historien er sandsynligvis følgende:

- For at male dette dekorationsmotiv har man benyttet denne træplade, der allerede delvis var angrebet af træorm, sandsynligvis var den en del af et gammelt inventar - brystpanel? (øverste profilerede kant af træpladen med sorte farvelag?). Træpladen kan stamme fra den gamle herregård, som blev nedrevet før Fahl Kro's opførelse i 1850'erne.

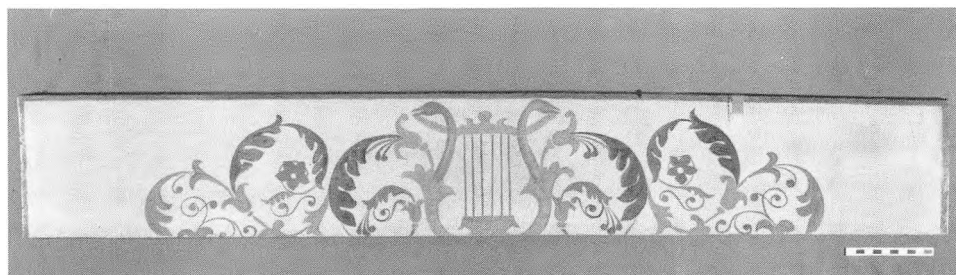
Den bemalede træplade med dekorationsmotivet overflyttedes til Fahl Kro's stue (1859?), og er blevet formindsket for at

Sidelysoptagelse af døroverstykke. Foto: Rita Fredsgaard Nielsen.

Døroverstykke. Detaljeoptagelse viser øverste, profilerede kant af træpladen efter afrensning af overmalingerne. Foto: Rita Fredsgaard Nielsen.

Døroverstykke efter konservering og restaurering. Foto: Rita Fredsgaard Nielsen.

passe til den nye plads og sandsynligvis på dette tidspunkt for første gang overmalet for derefter at eksistere som et ensfarvet, bemalt døroverstykke.

Noter:

1. Undersøgelsen skete ved konservatorerne Lars Vester Jacobsen og Elmer W. Fabech.
2. »...Fahl Kro... på een gang kro og samtidig i det ydre en typisk vestjysk, firlænget gård. Anlæggelsen på dette sted i 1859...« cit., s. 186. Glimt fra museernes arbejdsmark, Skjern-Egvad Museum. FRAM, Fra Ringkøbing Amts Museer, 1987.

Litteratur:

1. Clausen, Kim, Skjern-Egvad Museum – et vestjysk økomuseum? FRAM, Fra Ringkøbing Amts Museer, 1986, s. 64-90.
2. Fabech, Elmer W., Bevarings- og konserveringsetiske aspekter..., manus. NKF's kongres i Rejkjavik, juni 1988, s. 8-13.
3. Clemensen, T., Interiørerne fra 1797 i Brede Hovedbygning, Særtryk af Nationalmuseets arbejdsarkiv, 1974.

Ivavanka Petrova Andersen

Lemvig Museum

1988 var Stavnsbåndet – hvad betød det for Lemvig Museum?

Vi lavede en lille særudstilling, hvor man kunne se et udvalg af museets 1700-tals kle-

nodier, som af bevaringshensyn ellers ikke bliver vist frem i længere tid af gangen. Det var blandt andet nogle kvindedragter fra 1790'erne – en hel kjole af fransk taft med indvævede blomsterbuketter fra den store, gamle selvejergård »Vejling« i Dybe, og en grøn brokades trøje og blåt skørt af hørdamask fra gården »Brydebol« i Nørre Lem sogn. Det er dragter af usædvanlig skønhed og kvalitet, og de bekræfter det indtryk, som man har fra andre kilder, at bønderne i de gode sogne på Lemvigegnen i denne periode var selvstændige og velstående. Før opsætningen i udstillingen blev tøjet gået efter i sømmene på Konserveringscentret i Ølgod, og herfra fik vi desuden gode råd om, hvordan vi skulle udstille og siden hen opmagasinere disse ting.

Stavnsbåndet betød også, at museet fik indsamlet og formidlet ny viden om den vestjyske bondebefolknings livsvilkår i 1700-årene. Vi samarbejdede med Lokalhistorisk Arkiv i Lemvig omkring tilvejebringelsen af kildemateriale om egnen i 1700-årene ved at gennemgå og kopiere i Landsarkivets, Rigsarkivets og Matrikelarkivets samlinger. Vi samarbejdede med Folkeuniversitetet og med en række lokale sogneforeninger omkring afholdelse af foredrag om emnet. Sammen med den lokale Landboforening gik museet ind i et Stavnsbåndsudvalg, der skulle forestå en række

Denne kjole er en af perlerne på Lemvig Museums udstilling i anledning af Stavnsbåndets ophævelse. Den stammer fra den gamle selvejergård »Vejling« i Dybe og skal efter familietraditionen have været en brudekjole. Den er syet af fin fransk taft med indvævede buketter, og den vidner om den velstand, der fandtes på mange gårde på Lemvigegnen i 1700-årene. Kjolen har aldrig tidligere været udstillet, og før den kom frem fra magasinet, var den under kyndig behandling på Konserveringscentret i Ølgod, hvor man også lavede en gine til udstillingsbrug.

arrangementer på egnen. Kommunens skoler hentede hjælp hos museumspædagogen i forbindelse med emneuger om Stavnsbåndet og forholdene her på egnen i 1700-årene.

Vi blev således klogere på museet i årets løb, og der tegnede sig et spændende billede af en vestjysk bondebefolkning, der længe før bønder i det østlige Danmark var en del af et Nordvesteuropæisk marked – bønder, som nok var fæstere under herregårde, men som betalte deres afgifter i rede penge og kun i ringe omfang ydede hoveri – bønder, som blev selvejere længe før deres standsfæller i Østdanmark – bønder, der gik hjemmavant rundt på gaderne i Amsterdam, Hamburg og Altona, men som aldrig kom til København. Det er et spændende mønster at arbejde videre på i de kommende år.

Ringkjøbing Museum

Med hjælp fra museets gæster

Det er vist ikke nogen sjældenhed, at der i en museumssamling indgår genstande, hvor oplysninger og registrering viser sig mangelfulde, når man går dem nærmere efter. Nogle gange kan genstandsnummeret ligefrem være gået tabt, andre gange kan registratoren have indført genstanden med en misvisende betegnelse i protokollen. Der er i det hele taget mange fejkilder. Helt galt er det jo, hvis genstanden slet ikke er blevet registreret.

Det sker dog heldigvis ikke så sjældent, at man selv mange år efter, at en ting er kommet på museum, kan få supplerende oplysninger. Her skal berettes om et par

nylige tilfælde, hvor tilfældige museumsgæster har bidraget til en opklaring.

I eftersommeren 1988 blev vi spurgt, om vi havde nærmere oplysninger om en gipsbuste, der i mange år har stået på gulvet i hjørnet af et lille udstillingsrum. Det var ikke nemt at svare på spørgsmålene, for der var hverken navn eller museumsnummer på busten. Ved at vende bunden i vejret på den kunne der dog ses en dato, 5. juni 1905, men ellers var busten helt anonym og egentlig at betragte som et pulterkammerstykke.

Gæsten, der spurgte, var hr. K. Max Møller fra Carlsbergfondets Biologiske Institut. Han »samler« på afbildninger af naturvidenskabsmænd og mente med bestemthed, at vores buste kunne forestille fysikeren, professor C. Christiansen (1843-1917), Niels Bohrs gamle lærer. Professor Christiansen havde jeg med skam at melde aldrig hørt om før, men derimod vidste jeg, at der et eller andet sted i museets gamle korrespondance fandtes en brevveksling om en buste af en teaterdirektør. Der blev udvekslet adresser, og jeg lovede at få kigget sagen med teaterdirektøren igennem ved lejlighed. Da den gamle brevveksling, der er fra 1956, blev fundet frem, blev det hurtigt klart, at ham kunne »busten i hjørnet« ikke forestille. Nok var busten af teaterdirektøren blevet testamenteret museet, men ud over at have tilbragt nogle barne- og ungdomsår i byen havde teaterdirektør Walther ikke haft megen tilknytning til Ringkjøbingegnen. Med god praktisk sans havde man derfor straks deponeret busten på Teatermuseet, uden at den nogensinde var kommet omkring Ringkjøbing Museum. Oven i købet skulle den være fremstillet i

1912, så enhver form for forveksling var umulig.

Oplysningerne blev sendt af sted, og K. Max Møller kvitterede med at sende os et gl. foto af en bronzebuste af professor Christiansen, der i sin tid har været opstillet på Den polytekniske Læreanstalt, men nu befinder sig i depot på Teknisk Museum i Helsingør. Bronzebusten er fremstillet af billedhuggeren Vilhelm Bissen.

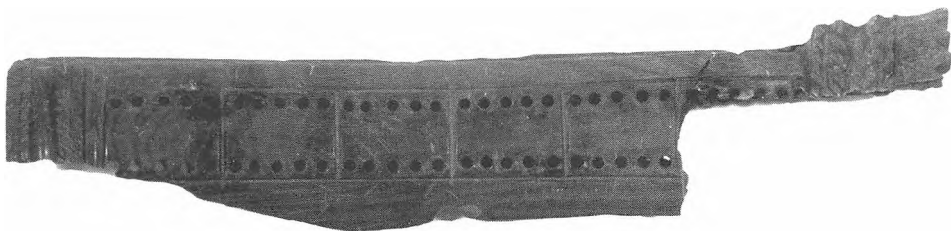
Med fotografiet i hånd var der ingen tvivl mulig. Vores »buste i hjørnet« må være en kopi af V. Bissens portrætbuste. Hvordan den så er havnet på Ringkjøbing Museum er dog stadig en gåde, men forbindelser til Vestjylland er der nu alligevel i sagen. Fysikeren, professor Christiansen, var gårdmandssøn fra Vostrup ved Tarm.

Den anden museumsgenstand, der skal fortæles om, er et af de mange dykkerfund fra vraget af lineskibet »St. George«. Det er en 14 cm lang fint udskåret og poleret bengensstand med to rækker huller, der ved indridsede streger er fordelt på seks felter. Det er en af den slags ting, der ville egne sig til en gætteudsendelse i fjernsynet, hvis man ellers vidste, hvad det var. Foreløbig måtte vi nøjes med at klø os i nakken, og tingen

»Busten i hjørnet« er identificeret som Vilh. Bissens portrætbuste af fysikeren professor C. Christiansen. JAAJ fot.

blev indtil videre rubriceret sammen med en hel del fine børsteskafter, der også er fundet i vraget. De er nemlig også af ben eller

Overbrudt cribbage bræt fundet i vraget af »St. George«, 1811. Birger Knudsen fot.

horn og forsynet med huller. I vores særudstilling af fund fra »St. George« blev den dog placeret med en tekst, der sagde uidentificeret genstand.

I august 1987 havde vi besøg af et hold engelske gæster, hvoriblandt der var én, som syntes, at vores uidentificerede genstand kunne være et score board til cribbage. Nærmere forklaret er det et tomands kortspil, hvor spillerne fører point ved at flytte små pinde i to rækker huller på et lille bræt. Det lød jo særdeles plausibelt. Der er også fundet dominobrikker i vraget og forskellige andre ting, der har kunnet bruges til at fordrive fritiden med ombord. Et opslag i Politikens »Spillefuglen« fortalte hurtigt, at gæsten havde ret. Der er ovenikøbet en tegning af et cribbage bræt.

Nu blev den lille sag så opklaret. Museumsfolk er jo bestemt ikke eksperter i alt på forhånd, selv om mange tit lader til at tro det. Cribbage-spillet blev opfundet i begyndelsen af 1600-tallet af Sir John Suckling. Det er i dag stadig et udbredt kortspil i England. I følge vore engelske gæster skulle det være særligt populært i Royal Navy.

Et skur på Tyskerhavnen

Ringkjøbing Museum er i foråret 1988 blevet den lykkelige ejer af et redskabshus på Tyskerhavnen (= Fjordhavnen) i Hvide Sande. Vi har lovformeligt købt det, og hvorfor nu det?

Jo, i de sidste par år er der omkring Ringkjøbing Fjord opstået flere græsrodsgrupper, der hver for sig er engageret i et stykke praktisk bevaringsarbejde, f.eks. omkring gamle bådtyper. Det var kommet på tale at stifte en ny forening, som disse grupper

kunne knytte sig til, og der har været holdt et par fællesmøder med de tre museer, der arbejder med de kulturhistoriske forhold omkring Fjorden, d.v.s. Ringkjøbing, Skjern-Egvad og Varde Museum. Man blev enige om ikke at danne en ny forening med alt det besvær, det medfører, men i stedet at lade museerne stå som paraplyorganisationer for de forskellige initiativer.

Et af de problemer, der blev peget på ved møderne, var, at de spændende og maleriske redskabshuse ved fjordhavnene er ved at forsvinde. Enten er de blevet for små til det moderne fiskeri, eller også skifter man dem ud med mere komfortable skurvogne, udrangerede campingvogne og lignende. Med andre ord, der er fare for at nogle attraktive miljøer går tabt, og det vil jo være en skam, for det er ikke bare fiskerne, der færdes her, men også turister og mange almindelige fastboende vestjyder.

Man kan selvfølgelig begynde at frede og lave bevarende lokalplaner, men det ville jo være bedre, hvis man i stedet kunne få ejerne til at interessere sig for bevaring af skurene. Det skulle jo gerne blive ved med at være levende arbejds kvarterer med tilknytning til fiskeriet og livet på fjorden. I modsat fald kan man risikere, at skurene begynder at blive brugt til souvenirboder og lignende.

Skuret, som Ringkjøbing Museum har købt, var skævt og gået noget i forfald. Det blev ikke benyttet længere og kunne være solgt til brænde. Det er ikke fordi det er noget særlig gammelt skur. Det er bygget i 1954 til kutter RI 182 Gratia af Hvide Sande og har fulgt med skiftende ejere af kutteren. Det har også været flyttet rundt flere gange i takt med havneområdets udvikling.

Via nogle af de lokale interesserede fik

Skuret ved den officielle åbning 24. sept. 1988. I døren museumsinspektør J. Aarup Jensen, fjordfisker Ove Kristensen og naturvejleder Per Mikkelsen. fotos: Olav Martinsen.

museet skuret tilbudt og vi købte det for 2000 kr. for at bevare det på stedet og for at der ikke skulle blive hul i rækken af de gamle skure.

Siden har vi investeret nogle penge i byggematerialer, og takket være en lille flok frivillige er skuret nu blevet sat i stand og malet, så det kan bruges igen. Museet driver jo ikke ligefrem fjordfiskeri, så derfor er det tanken at museet fremover vil benytte og låne skuret ud til forskellige arrangementer, bl.a. de meget populære naturvejlederture. Faktisk har det allerede været brugt hertil et par gange. Som fast tilbehør vil der blive fremstillet nogle fugt- og vejrbestandige ud-

stillingsplancher, der fortæller om Tyskerhavnen og fjordfiskeriet. Vi håber, at benyttelsen af skuret vil vokse støt og roligt, men vi har dog ikke planer om, at det skal være et egentligt mini-museum. Den 24. september blev ibrugtagningen fejret med et »åbent skur« – arrangement, hvor naturvejleder Per Mikkelsen havde lavet en foreløbig udstilling, og hvor alle, der var mødt frem fik sig en bid nyrøget ål og lidt til halsen.

Det, der har glædet os mest, er, at initiativet er blevet godt modtaget af Hvide Sande Fiskeriforening.

Det nyåbnede bymuseum, med det fredede vandtårn i baggrunden.

Skjern-Egvad Museum

Efter flere års arbejde på at få færdiggjort den faste udstilling i DSB-husene ved Vandtårnet i Skjern lykkedes det endelig. Resultatet er blevet en afvekslende udstilling om Skjern og Tarm byers opståen, med start tilbage i oldtidsbosættelsen ved ådalen og med slutning i stationsbyernes opståen og fremvækst.

En komplet købmandsbutik indgår bl.a. i udstillingen og indgår samtidig som entre og museumsbutik. Desuden er der videobiograf med overspillede gamle film fra Skjern og Tarm.

Med åbningen af bymuseet udgør museumsstrukturen i Skjern og Egvad kommuner nu en helhed, med bymuseet som

helårs-åbent, og Bundsbæk Mølle og Fahl Kro som sommerudstillingsbygninger med kaffestuer og arrangementer på de tilhørende arealer.

Museets magasinforhold har længe været utilstrækkelige og for dårlige, hvis genstandene også skal overleve til de kommende generationer. Ved vindmøllen i Skjern by er der nu indrettet et stort magasin, der skal fungere med et koldaffugtningsanlæg. Magasinet skal rumme alle mindre, nyere tidsgenstande af træ, metal o.s.v.

En del arkæologiinteresserede mennesker har gennem et stykke tid været i gang med at få dannet en arbejdsgruppe, der nu er blevet oprettet, med tilknytning til museumsforeningen. Gruppen har fået navnet *Nerthus*, efter gudinden, som iflg. romerske

historieskrivere af præster blandt germanerne blev kørt rundt på hellige vogne. Inspirationen til dette navn er selvfølgelig hentet fra Dejbjerg-vognene. Gruppens arbejde bliver bl.a. i samarbejde med museet at kortlægge bosættelser, bl.a. i Dejbjergområdet.

Museet har været engageret i et stort projekt, der skulle redde den eneste bevarede, ikke-glasfiberbelagte bundgarnsjolle af ældre dato i Ringkjøbing Fjord-området. Jollen er fra i 1938 og er bygget af Marinus Graversen, Nr.Lyngvig. Museet har fået jollen overdraget af ejeren, Kræ' Just fra Hvide Sande. Jollen er i sommerens løb blevet istandsat, ligesom motoren er blevet renoveret. Ved søsætningen i september måned ved Fahl Kro blev jollen døbt »Kræ' Just«, naturligvis.

Jollen skal bruges som en sejlede museumsgenstand, der viser, hvordan de første klinkbyggede bundgarnsjoller fra Ringkjøbing Fjord-området så ud. For at sikre den fortsatte vedligeholdelse og brug af jollen er der dannet et bådelaug, »bådelaug et Kræ' Just«.

Struer Museum

1988 har stået i jubilæernes tegn på Struer Museum. Foruden de to »store«, 400 året for Christian IV's tronbestigelse og 200 året for stavnbåndets løsning, har museets daglige arbejde været præget af en række lokale jubilæer, hvoraf 50 året for åbningen af broen over Oddesund og 50 året for indvielsen af Struer Gymnasium, det første i Nordvestjylland, har været de mest markante.

På udstillingsfronten har museet valgt at markere to jubilæer, et lokalt og et nationalt.

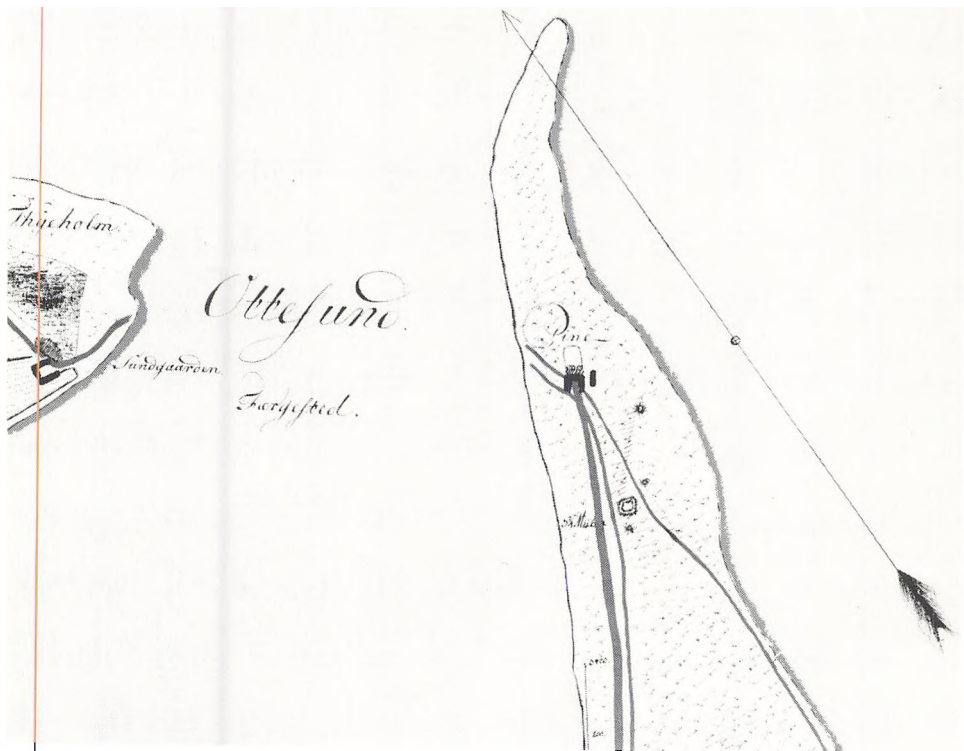
»et trajectus mellom Thye oc Harsyssel«

Struer Museum har som et af sine særlige områder emnet kommunikation og samfærdsel. 50 året for indvielsen af Oddesundbroen var derfor en kærkommen anledning til at belyse trafikken på dette sted i et lidt større perspektiv. Det skete med museets sommerudstilling, »et trajectus mellom Thye oc Harsyssel«.

Den lidt pudsige titel er citat fra en indberetning, som præsten i Humlum i året 1638 foretog til oldgranskeren Ole Worm. Præsten beretter her om den overfart, den »trajectus« ved Oddesund, der i århundreder havde forbundet Thyland med landet søndenfjords, det såkaldte Hardsyssel.

Overfartsstedet ved Oddesund var et vigtigt led i den kæde af broer, vaser og veje, der tilsammen udgjorde den vestjyske hovedvej fra nord mod syd. Det var det andet overfartssted i Danmark, hvor den gamle tids rofærger blev afløst af industrialderens dampfærger; det første sted var Lillebælt. Indførelsen af de moderne DSB dampfærger skete i 1883 i forbindelse med etableringen af Thybanen. I 1938 blev de erstattet af en bro over sundet.

Udstillingens største attraktion var et godt 4 m langt, håndkoloreret kort fra 1798 over den gamle landevej fra Oddesund over Kærgårdsmølle til Holstebro. Talrige lokalt interesserede har fordybet sig i dette smukke korts mange oplysninger om kulturlandskabet, som det tog sig ud i 1798.

Oddesund færgested med den gamle færgegård, Sundgården, på Thyholmsiden og Pinen Kro på Hardsysselsiden. Øverste del af kort fra 1798 over den gamle landevej fra Odde Sund over Kærgårdsmølle mod Holstebro. Kortet opbevares til daglig på Rigsarkivet, men har været udstillet på Struer Museums sommerudstilling om farten over Odde Sund gennem tiden.

Til jubilæumsfesten ved broen den 15. maj havde museet arrangeret en lille aflægger-udstilling, som siden er blevet vist forskellige steder på Thyholm.

Bondeliv og landboreformer i Vestjylland

Sommerens anden udstilling var arrangeret i anledning af 200 året for stavnsbåndets opløsning. Godt møtte af den megen officielle »bondefrihedslyrik« fandt Struer Museum

det betids at kaste et lidt andet lys over reformperioden. Derfor søgte udstillingen bl.a. at pejle periodens ændring i tankesæt og livsmønster væk fra det naturbundne og fællesskabsprægede frem mod den moderne tids vækstbetonede og individualistiske filosofi.

Det var dengang arbejde blev til produktion, landbrug til landøkonomi og tid blev til penge, og det var dengang, en hel del bønder oplevede de nye tider, som om penge var blevet den nye herremand og ter-

Struer 1893, set mod syd fra dæmningen over Kilen. Oliemaleri af ukendt kunstner. Signeret C.H. Indkøbt til Struer Museum i 1988.

minsydler den nye ridefoged. Den underliggende pointe er – naturligvis! – at ingen historisk udvikling er entydig; enhver forandring indebærer såvel udvikling som afvikling, fremsskridt såvel som tilbageskridt!

På vej

Museets nabo, forfatteren Johannes Buchholtz' hus, indgår i dag som en del af Struer Museum. Buchholtz hørte i mellemkrigstiden til Danmarks mest læste forfattere, og i hans hjem i Struer kom jævnligt forfatterkolleger og billedkunstnere. I Struer var han imidlertid mere kendt som lokal initiativmand på en række områder. Denne an-

den, ikke-litterære side af Buchholtz er museet nu begyndt at opdyrke, og i den kommende »kulturuge« har museet i samarbejde med Struer Museums Venner tegnet sig for et udstillings- og smagsprøvearrangement om Buchholtz og det Ægte Struer Grovbrød, som han genopdagede og siden satte i industriel produktion. Andre sider af hans lokale virke vil blive taget op de kommende år.

Struer Museum er også involveret i en arbejdsgruppe, der af kommunen har fået til opgave at fremkomme med forslag til anvendelse af hovedbygning og park på den gamle proprietærgård Gimsinghoved i Struers sydlige udkant. Der foreligger nu et udførligt forslag til indretning af gården

Hovedbygningen til Gimsinghoved, den herskabelige proprietærgård i Struers sydlige udkant. Gimsinghoved var oprindeligt navnet på den samling gårde, der udgjorde hovedbebyggelsen i Gimsing sogn. Men i forrige århundrede blev de enkelte gårde lagt sammen til en proprietærgård med heste- og kreaturhandel, Vestjyllands gamle hovedeksporterhverv, som speciale. Fra 1925 var gården hovedsæde for Ivar Lundgård, »dansk kreaturkøbskongen«, og gården forblev i familiens eje, indtil Struer kommune overtog den i begyndelsen af 1980'erne. For tiden arbejdes der med planer om at indrette hovedbygningen til et kulturelt værested med udstillinger, galleri, koncerter, park og café.

som kulturelt værested med udstillinger, galleri, koncerter, park og café. Næste etape består i at skaffe økonomiske midler til at realisere projektet.

I FRAM er tidligere omtalt Struer kommunes gamle sprøjtehus – byens ældste offentlige bygning fra 1866. Sprøjtehuset er nu en del af Struer Museum, og det har længe været planen at indrette det til et mini-brandværnsmuseum, der kan indgå som et lille stykke historie i Struers bybillede.

Byens gamle hestetrukne karsprøjte, der tidligere har haft sin plads i sprøjtehuset, eksisterer desværre ikke længere, og museet har derfor forsøgt at skaffe en på anden vis. Det er nu lykkedes! Det danske Brandværnsmuseum i Århus har velvilligt stillet en karsprøjte til rådighed, og museet er nu for alvor gået i gang med projekt sprøjtehus. Går alt, som det skal, regner vi med, at udstillingen kan åbne for publikum til foråret.

INDHOLD

Jens Aarup Jensen:

»Marie, Marie, du skal sgu' mæ te æ haw!«
- med arkæologen på Holmsland Klit

Jesper Knudsen:

Kunstmuseet på Nørreland i Holstebro

Lis Helles Olesen:

Brandhøj og 146 andre gravhøje i Sevel sogn

Esben Graugaard:

Industriudstillingen 1871 i

»Købmændenes Jerusalem« - Holstebro

Palle Eriksen:

En sojbrønd fra Ringkøbings
middelalder?

Søren Toftgaard Poulsen:

Nogle forskrækkelige Plove
- altsammen saa tung og klodset

Torben Egeberg Hansen og

Ole Lass Jensen:

Skjern Ådalen - træk af
10.000 års bosættelseshistorie

Glimt fra museernes arbejdsmark

